T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI
TÜRK VE İSLÂM SANATI BİLİM DALI

TÜRK DÖNEMİ BURSA KENT GELİŞİMDE MİMARİ ETKENLER

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

İmran KARTALOĞLU ÇALIBAŞI

BURSA - 2024

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI
TÜRK VE İSLÂM SANATI BİLİM DALI

TÜRK DÖNEMİ BURSA KENT GELİŞİMİNDE MİMARİ ETKENLER

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

İmran KARTALOĞLU ÇALIBAŞI

Danışman:
Prof. Dr. Bülent Nuri KILAVUZ

BURSA - 2024

ÖZET

Adı ve Soyadı : İmran Kartaloğlu Çalıbaşı

Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Anabilim Dalı : Türk ve İslâm Sanatı

Bilim Dalı : Sanat Tarihi

Tezin Niteliği : Yüksek Lisans

Sayfa Sayısı : XIII+170

Mezuniyet Tarihi:

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Bülent Nuri Kılavuz

TÜRK DÖNEMİ BURSA KENT GELİŞİMİNDE MİMARİ ETKENLER

Kentler, medeniyetin gereği olan bilim, teknik, sanat, fikir ve inanç alanlarında, insanın kendisini en iyi şekilde ortaya koymasına imkân veren toplu, yerleşik yaşam alanlarıdır. "Kentli" tanımı, ticaret ile doğrudan ilişkilidir. Kompleks yapıdaki kent; etnik kökenleri, ekonomik statüleri ve inanç sistemleri açısından farklı grupların, bir arada yaşama becerisi gösterdiği toplum düzeyidir. Osmanlının kurduğu ilk şehir olan Bursa, bu nitelikleri, özellikle erken dönemde bir arada bulunduran kozmopolit bir karaktere sahiptir. Bu çalışmanın amacı, Bursa'nın, diğer Osmanlı kentlerine model olmasını sağlayan, fiziki ve sosyal yapısını etkileyen unsurların anlaşılmasıdır. Çalışma, kütüphane ve internet kaynakları kullanılarak yapılan literatür taraması ile bahsi geçen mimari yapı ve sokakların yerinde incelenmesi eşliğinde hazırlanmıştır. Bursa'nın Türkler tarafından fethini (1326) takiben, yaklaşık ilk 100 yıllık süreçte gösterdiği gelişme; siyasi durum, iskân sistemi, ticaret ortamı, mimari gelişimi, toplumun dini hassasiyetleri, mahalle düzenlerinin oluşumu, toplumsal dokunun çeşitliliği, kültür ve sanat ortamı açısından incelenmiştir. Kent gelişimine fiilen ve fikren önemli katkılar sunan şahsiyetlerden bazıları ve eserleri tanıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kent, Medeniyet, Osmanlı Şehri, Bursa

ABSTRACT

Name and Surname: Imran Kartaloğlu Çalıbaşı

University **:** Uludag University

Institution **:** Social Sciences Institute

Field **:** Art History

Branch **:** Turkish And Islamic Art

Dagree Awarded **:** Master

Total Pages **:** XIII+170

Graduation Date **:**

Supervisor **:** Prof. Dr. Bülent Nuri Kılavuz

ARCHITECTURAL FACTORS IN THE URBAN DEVELOPMENT OF BURSA DURING THE TURKISH PERIOD

Cities are settled-collective living spaces that allow humanity to express itself in the best way on fields such as science, technology, art, ideas, and beliefs, which are required by civilization. The definition of "urbanite" is directly associated with commerce. The city with a complex structure is the social level where different parts of society, in terms of their ethnic origins, economic status and belief systems, demonstrate their ability to live together. Bursa, the first city established by the Ottoman Empire, has a cosmopolitan character that combines these qualities particularly in Ottoman's early stages. The aim of this study is to comprehend the factors influencing Bursa's physical and social structure, which enabled it to serve as a model for other Ottoman cities. The research is based on a literature review utilizing library and internet sources, complemented by on-site examinations of mentioned architectural structures and streets. The study examines Bursa’s development following its conquest by the Turks in 1326, particularly during the initial approximately 100 years, considering political circumstances, settlement systems, commercial environment, architectural advancements, formation of neighborhood layouts, social fabric, and cultural and artistic environment. The work also introduces influential figures and their contributions, both tangible and intellectual, to urban development.

Keywords: City, Civilization, Ottoman City, Bursa

ÖNSÖZ

Kent, yalnızca bir yaşam alanı olarak değil bellek olarak da medeniyetin temel göstergelerindendir: Gündelik hayat, sanat, edebiyat ve bütün kültür mirasının geleceğe aktarılmasında temel öneme sahip bir bellek mekânı. Bu bakımdan kent, tarih bilinci ve sanat tarihi açısından da büyük değer taşımaktadır. Her medeniyet, kendine özgü yaşam tarzlarını bu mekân içinde inşa eder ve sürdürür. Kent, gündelik hayatla olduğu gibi sanat ve kültür süreçleriyle etkileşim içinde olan dinamik bir ortamdır.

Bir yerleşimi "kent" ölçeğinde değerlendirebilmek, bir takım kıstaslar gerektirir. Kentlerde göze ilk çarpan göstergeler, özellikle anıtsal mimarinin karakteristik özellikleridir. Kent, kentlilik kavramları, kır ile kent ayrımı, insanlığın erken kentleri, Türklerin ilk kentleri gibi konular üzerine temellendirilen bu çalışmada, Bursa'nın Türk dönemi kent gelişiminde mimari etkenler ele alınmıştır. Erken Osmanlı mimarisinin öne çıkan tabhâne geleneği, toplumun yapısına ve devlet politikasına dair önemli ipuçları vermektedir. Bu yöndeki çalışmalar, Bursa'nın iskân sistemi, ekonomik girişimler, dini ve askerî yapılaşma gibi konularda, Osmanlı için bir model kent oluşu dolayısıyla ayrı bir öneme sahiptir. Bu bakımdan çalışmanın kendi sahası içinde ilgili literatüre bir katkı sunabileceği düşüncesiyle, kentin geçmişe ait birikimi ilgili literatürden tarandığı gibi mimari doku da incelenmeye çalışılmıştır. Çalışmada kültürel süreçlerdeki etkileşim de göz önünde bulundurulduğu için incelenen dönemlerin tarih, edebiyat ve kültür alanındaki entelektüel müktesebatına da değinilmiştir.

Çalışmanın gerektirdiği yoğun kaynak tarama, inceleme, tartışma, değerlendirme safhalarında danışman hocam Prof. Dr. Bülent Nuri KILAVUZ başta olmak üzere, Prof. Dr. Anar AZİZSOY, Dr. Öğr. Üyesi Doğan YAVAŞ, Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürü Sn. Erdal ÇETİNDAĞ ve çeşitli hocalarımdan, arkadaşlarımdan, ailemden destek gördüm. Adlarını tek tek saymaya imkân yok, herkese içtenlikle teşekkür ederim.

İmran KARTALOĞLU ÇALIBAŞI

Bursa, 2024

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI……..……..ii

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU……...……...iii

YEMİN METNİ……..iv

ÖZET……...…….....v

ABSTRACT……...…...…...…….....vi

ÖNSÖZ…….....vii

İÇİNDEKİLER…….....viii

PLAN HARİTA ve FOTOĞRAFLARDAN OLUŞAN GÖRSEL LİSTESİ…….…...x

GİRİŞ……1

BİRİNCİ BÖLÜM

KENT, KENTLİLİK, MEDENİYET

1. KENTİ TANIMLAMAK…….....2

1.1. Kent Toplumu ya da Bir Medeniyet Kurgusu Olarak "Kentlilik".....4

1.2. Kentlerin Ortaya Çıkışı ve Kökeni……...……..……....10

1.3. İlk Türk Kentleri……..……...21

İKİNCİ BÖLÜM

BİR MEDENİYETİN KURUCU KENTİ

1. TÜRK İSLÂM KENT KİMLİĞİ İNŞASINDA MODEL KENT BURSA……..27

1.1. Bursa'nın Türk Hâkimiyetine Geçişi……..29

1.2. Orhan Gazi, İskân Politikası ve Şehirleştirme…….……...34

1.3. Kent Dinamiği Olarak Ticaret ve Mekânsal Planlama……44

2. İKTİDAR SEMBOLÜ SELÂTİN YAPILARI …..…….....51

2.1. Alâeddin Bey Camisi (1326)…….……54

2.2. Orhan Gazi Külliyesi (1339-1340) ve Tabhâneli Planın Ortaya Çıkışı……...58

2.3. I. Murad (Hüdavendigâr) Külliyesi (1366-1385)…..……..73
2.4. Yıldırım Bayezid Külliyesi (1391-1395)……..……..80
2.5. Bursa Ulu Cami ve Külliyesi (1399-1400)…….……93
2.6. Sultan Çelebi Mehmet (Yeşil) Külliyesi (1413-1419)….……...99
2.7. Muradiye Külliyesi (1424-1426)……..……...…….....113

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BURSA'DA KENTSEL MEKÂNIN BİÇİMLENİŞİ

1. OSMANLI ŞEHİRCİLİĞİ ……..…….…….128
2. KENTİN ÇEKİRDEĞİ "MAHALLE"……..133
2.1. Bursa'nın Tarihi Mahallelerinde Kozmopolit Doku…….135
2.2. Bursa'nın Fiziki Belleği: Tahtakale Mahallesi…….138

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BURSA'NIN ENTELEKTÜEL HAFIZASI

1. İNSAN ve MEKÂN İLİŞKİSİ……...142
2. HALKIN GÜVENİNİ KAZANAN ÖNEMLİ KİŞİLER……...……143
2.1. Orhan Gazi Dönemi Manevî Şahsiyetleri…….143
2.2. I. Murad Dönemi Manevî Şahsiyetleri……...……..145
2.3. Yıldırım Bayezid Dönemi Manevî Şahsiyetleri……146
2.4. Sultan Çelebi Mehmed Dönemi Manevî Şahsiyetleri.……..150
2.5. II. Murad Dönemi Manevî Şahsiyetleri…...…….152
DEĞERLENDİRME……...…….…….154
1. Bursa'da Osmanlı'nın Kent Modelini Oluşturan Sosyal Faktörler……...……...154
2. Bursa'da Osmanlı'nın Kent Modelini Oluşturan Fiziki Faktörler…….…155
SONUÇ……...…….……..157
KAYNAKLAR…….....161

PLAN HARİTA ve FOTOĞRAFLARDAN OLUŞAN GÖRSEL LİSTESİ

Görsel 1: Anadolu'da Selçuklu Kent Modelleri
Görsel 2: 1894 Tarihli Suphi Bey Haritası (Orijinal)
Görsel 3: 1894 Tarihli Suphi Bey Haritası (Günümüz Türkçesiyle)
Görsel 4: Bursa İli Fiziki Haritası
Görsel 5: Bursa Hisar Bölgesindeki Tarihi Yapıların Yerleşimi
Görsel 6: Bursa Hisar / Sur İçi Bölgesi, Önemli Erken Dönem Yapıları ve Sur Kapılarının Konumları
Görsel 7: Bursa Surları, Günümüzden Bir Görünüş
Görsel 8: Bursa Surları, Kuşbakışı Akşam Görüntüsü
Görsel 9: Sur Kapıları / Dış Yer Kapı (Tahtakale Kapısı) Dışarıdan Görünüm (sol)
Görsel 10: Sur Kapıları / Dış Yer Kapı (Tahtakale Kapısı) İçeriden Görünüm (sağ)
Görsel 11: Sur Kapıları / Fetih Kapı Dışarıdan Görünüm (sol)
Görsel 12: Sur Kapıları / Fetih Kapı İçeriden Görünüm (sağ)
Görsel 13: Sur Kapıları / İç Yer Kapı Dışarıdan Görünüm (sol)
Görsel 14: Sur Kapıları / İç Yer Kapı İçerinden Görünüm (sağ)
Görsel 15: Sur Kapıları / Saltanat Kapı Dışarıdan Görünüm (sol)
Görsel 16: Sur Kapıları / Saltanat Kapı İçeriden Görünüm (sağ)
Görsel 17: Sur Kapıları / Zindan Kapı (Zindankapı Müzesi) Dışarıdan Görünüm
Görsel 18: Sur Kapıları / Zindan Kapı (Zindankapı Müzesi) İçeriden Görünüm
Görsel 19: Sur Kapıları / Zindan Kapı (Zindan kapı Müzesi) Devşirme Malzeme Detayı
Görsel 20: Kale Sokak'tan Tophane'ye Bakış
Görsel 21: Osman Gazi Türbesi
Görsel 22: Osman Gazi, Türbesi İç Mekân
Görsel 23: Orhan Gazi Türbesi
Görsel 24: Orhan Gazi Türbesi, İç Mekân
Görsel 25: Orhan Gazi Türbesinde Bulunan Bizans Dönemine Ait Yer Mozaiği
Görsel 26: 1894 Tarihli Suphi Bey Bursa Haritası Üzerinde, Hanlar ve Çarşılar Bölgesi
Görsel 27: Hanlar ve Çarşılar Bölgesi'ndeki Ticaret Mekânlarının Konumları
Görsel 28: Pirinç Hanı Girişi
Görsel 29: Pirinç Hanı İç Mekân Görüntüsü
Görsel 30: Bakırcılar Kapalı Çarşısı Girişi
Görsel 31: İpek Hanı Girişi
Görsel 32: Günümüzden, İpek Han'ın İç Mekân Görüntüsü
Görsel 33: Günümüzden, İpek Han'ın İç Mekân Görüntüsü
Görsel 34: Günümüzden, İpek Han'ın İç Mekân Görüntüsü
Görsel 35: Emir Hanı Girişi
Görsel 36: Emir Hanı Avlu Görüntüsü
Görsel 37: Koza Han, Güney Cephesi
Görsel 38: Koza Han İç Mekân Görüntüsü (sol)
Görsel 39: Koza Han Mescidi (sağ)
Görsel 40: 1894 Tarihli Suphi Bey Haritası Üzerinde Orhan Gazi, Yeşil, Yıldırım ve Muradiye Külliyelerinin Konumları
Görsel 41: Bursa Sultan Külliyelerinin Konumları, 2024
Görsel 42: Bursa Sultan Külliyelerinin Konumları, 2024
Görsel 43: Alaeddin Paşa Camisi Planı
Görsel 44: Alaeddin Paşa Camisi Avlu Dış Cephesi

Görsel 45: Alaeddin Paşa Camisi, Kuzey Dış Cephe
Görsel 46: Alaeddin Paşa Camisi, İç Mekân, Mihraba Bakış
Görsel 47: Alaeddin Paşa Camisi, İç Mekân, Hünkâr Mahfiline Bakış
Görsel 48: Alaeddin Paşa Camisi, Son Cemaat Yerinden Devşirme Malzeme Detayı
Görsel 49: Alaeddin Paşa Camisi, Son Cemaat Yerinden Devşirme Malzeme Detayı
Görsel 50: İznik Orhan İmâreti Cami Planı
Görsel 51: 2015 Yılı, İznik Orhan İmareti Kazısından Alanın Görüntüleri
Görsel 52: 2015 Yılı, İznik Orhan İmareti Kazısından Alanın Görüntüleri
Görsel 53: 2015 Yılı, İznik Orhan İmareti Kazısından Alanın Görüntüleri
Görsel 54: İznik Orhan İmareti Kalıntısının Günümüzdeki Görüntüsü
Görsel 55: İznik Orhan İmareti Kalıntısının Günümüzdeki Görüntüsü
Görsel 56: 1894 Tarihli Suphi Bey Haritasında Orhan Gazi Külliyesi Yapıları
Görsel 57: Orhan Gazi Külliyesi Yapılarının Konumu, 2024
Görsel 58: Orhan Gazi Camisi Planı
Görsel 59. Orhan Gazi Hamamı Planı
Görsel 60: Orahan Gazi Camisi, Kuzeybatı Köşeşinden Görüntüsü
Görsel 61: Orhan Gazi Camisi, Kuzeydoğu Köşesinden Akşam Görüntüsü
Görsel 62: Orhan Gazi Camisi Son Cemaat Yeri Doğu Cephesi (sol)
Görsel 63: Orhan Gazi Camisi Şadırvanı (sağ)
Görsel 64: Orhan Gazi Camisi Kuzey (Cümle) Kapısı (sol)
Görsel 65: Orhan Gazi Camisi Batı Kapısı (sağ)
Görsel 66: Orhan Gazi Camisi, Girişten Mihrap Yönüne Bakış
Görsel 67: Orhan Gazi Camisi, Vaaz Kürsüsü, Mihrap ve Minber
Görsel 68: Orhan Gazi Camisi İç Mekân,Tabhane Eyvanları, Hünkar Mahfili ve Cümle kapı
Görsel 69: Orhan Gazi Camisi, Doğu Yan Mekânı, Kütüphane (sol)
Görsel 70: Orhan Gazi Camisi, Batıdaki Açık Tabhane Eyvanı (sağ)
Görsel 71: Caminin Batısında Yer Alan, Orhan Gazi Medresesi Yerine İnşa Edilen Belediye Binası
Görsel 72: Orhan Gazi Hamamı / Aynalı Çarşı
Görsel 73: I. Murad Hüdavendigâr Külliyesi Yapılarının Konumu, 2024
Görsel 74: Hüdavendigâr Camisi (Birinci Kat) Planı
Görsel 75: Hüdavendigâr Camisi (İkinci Kat) Medrese Planı
Görsel 76: Hüdavendigâr Cami ve Medresesi, Kuzey (Giriş) Cephesi
Görsel 77: Hüdavendigâr Cami ve Medresesi, Cümle Kapısı (sol)
Görsel 78: Hüdavendigâr Cami ve Medresesi, Son Cemaat Yerinden Devşirme Malzeme Detayı (sağ)
Görsel 79: Hüdavendigâr Camisi, Cümle Kapıdan Mihraba Bakış
Görsel 80: Hüdavendigâr Camisi, Mihrap Yönünden Cümle Kapıya Bakış
Görsel 81: Hüdavendigâr Külliyesi İmareti (Birlik Vakfı Bursa Şubesi)
Görsel 82: Hüdavendigâr Külliyesi İmareti (Birlik Vakfı Bursa Şubesi)
Görsel 83: Hüdavendigâr / I. Murad Türbesi ve Haziesi, Kuzeybatı Köşesinden Görünümü (sol)
Görsel 84: Hüdavendigâr / I. Murad Türbesi İç Mekân (sağ)
Görsel 85: Hüsavendigâr Külliyesi Hamamı (Cık Cık Hamamı)
Görsel 86: Hüsavendigâr Külliyesi Hamamı (Cık Cık Hamamı)
Görsel 87: Yıldırım Camisi Planı
Görsel 88: Yıldırım Medresesi Planı

Görsel 89: Yıldırım Dârüşşifâsı Planı
Görsel 90: Bursa Çarşı ve Hanlar Bölgesi'ndeki Yıldırım Bedesteni Planı
Görsel 91: 1894 Tarihli Suphi Bey Haritası Üzerinde Yıldırım Külliyesi Yapıları
Görsel 92: Yıldırım Külliyesi Yapıları Konumu
Görsel 93: Yıldırım Külliyesi Yapıları, Kuşbakışı Görünümü
Görsel 94: Yıldırım Camisi, Kuzey (Giriş) Cephesi ve Şadırvanı
Görsel 95: Yıldırım Camisi, Kuzey (Giriş) Cephesi
Görsel 96: Yıldırım Camisi, Taç Kapı (sol)
Görsel 97: Yıldırım Camisi Son Cemaat Yeri, Doğu Cephesi (sağ)
Görsel 98: Yıldırım Camisi, Cümle Kapıdan Mihraba Bakış
Görsel 99: Yıldırım Camisi, Mihrap Yönünden Cümle Kapıya Bakış
Görsel 100: Yıldırım Camisi, Tabhane Odasından Alçı Nişli Duvar Örneği
Görsel 101: Yıldırım Medresesi
Görsel 102: Yıldırım Medresesi Giriş Cephesi
Görsel 103: Yıldırım Bayezid Türbesi ve Yıldırım Medresesinin Birlikte Görünümü
Görsel 104: Yıldırım Bayezid Türbesi (sol)
Görsel 105: Yıldırım Bayezid Türbesi İç Mekân (sağ)
Görsel 106: Yıldırım Hamamı
Görsel 107: Yıldırım Dârüşşifası
Görsel 108: Bursa Ulu Caminin Konumu, 2024
Görsel 109: Bursa Ulu Cami'nin Planı
Görsel 110: Bursa Ulu Cami, Kuzey Cephe, Kubbe ve Minareleri
Görsel 111: Bursa Ulu Cami, Kuzey Cephe, Kuzey Taç Kapı ve Kuzeybatı Minaresi
Görsel 112: Bursa Ulu Cami, Kuzey Taç Kapısı
Görsel 113: Bursa Ulu Cami, Kuzey Taç Kapı, Mukarnas Detayı
Görsel 114: Bursa Ulu Cami, Doğu Cephesi ve Kuzeydoğu Minaresi (sol)
Görsel 115: Bursa Ulu Cami, Doğu Kapısı (sağ)
Görsel 116: Bursa Ulu Cami, Hünkâr Mahfili, Minber, Mihrap ve Vaaz Kürsüleri
Görsel 117: Bursa Ulu Cami İçerisinde yer Alan Şadırvan (sol)
Görsel 118: Bursa Ulu Cami'denHat Levhaları Örnekleri (sağ)
Görsel 119: 1894 Tarihli Suphi Bey Haritası Üzerinde, Bursa Yeşil Külliyesi, Yapıların Yerleşimi
Görsel 120: Bursa Yeşil Külliyesi Yapıların Yerleşimi, 2024
Görsel 121: Bursa Yeşil Camisi Planı
Görsel 122: Bursa Yeşil Camisi Kuzey Cephe, Taş Kapı ve Minarelerin Görüntüsü
Görsel 123: Bursa Yeşil Camisi, Kuzey (Giriş) Cephe, Taç Kapı ve Kuzeybatı Minaresi
Görsel 124: Bursa Yeşil Camisi Kuzey Cephe ve Taç Kapısı
Görsel 125: Bursa Yeşil Camisi Pencere Detayları
Görsel 126: Bursa Yeşil Camisi Pencere Detayları
Görsel 127: Bursa Yeşil Camisi Pencere Detayları
Görsel 128: Bursa Yeşil Cami Mihrap, Minber ve Vaaz Kürsüsü
Görsel 129: Bursa Yeşil Cami, Tabhâne Eyvanları, Hünkâr Mahfili ve Cümle Kapı
Görsel 130: Çelebi Mehmed Türbesi (Yeşil Türbe) (sol)
Görsel 131: Çelebi Mehmed Türbesi (Yeşil Türbe) Taç Kapısı (sağ)
Görsel 132: Çelebi Mehmed Türbesi (Yeşil Türbe), Ahşap Kapı ve Çini Detayları
Görsel 133: Çelebi Mehmed Türbesi (Yeşil Türbe), Ahşap Kapı ve Çini Detayları
Görsel 134: Çelebi Mehmed Türbesi (Yeşil Türbe), İç Mekân, Çini Sandukalar
Görsel 135: Yeşil İmâreti (Somuncu Baba Vakfı)

Görsel 136: Yeşil İmâreti (Somuncu Baba Vakfı)
Görsel 137: Yeşil İmâreti (Somuncu Baba Vakfı)
Görsel 138: Yeşil Külliyesi Hamamı, Dış Cephe Görünüşü
Görsel 139: Yeşil Külliyesi Hamamı, İç Mekân
Görsel 140: Yeşil Külliyesi Hamamı, İç Mekân
Görsel 141: Yeşil Medresesi (Türk İslâm Eserleri Müzesi) Caddeden Görünüşü
Görsel 142: Yeşil Medresesi (Türk İslâm Eserleri Müzesi) Caddeden Görünüşü
Görsel 143: Yeşil Medresesi (Türk İslâm Eserleri Müzesi) Kuzey (Giriş) Cephesi
Görsel 144: Yeşil Medresesi (Türk İslâm Eserleri Müzesi) Girişten Dershane Eyvanına Bakış
Görsel 145: Yeşil Medresesi (Türk İslâm Eserleri Müzesi) Dershane Eyvanından Girişe Bakış
Görsel 146: 1894 Tarihli Suphi Bey Haritası Üzerinde Muradiye Külliyesi Yapıları Konumu
Görsel 147: Muradiye Külliyesi Yapıları Konumu, 2024
Görsel 148: Muradiye Külliyesi Yapıların ve Türbelerin Yerleşim
Görsel 149: Muradiye Camisi Planı
Görsel 150: Yıldırım Camisi'nin II. Abdülhamid Arşivinde Yer Alan Fotoğrafı
Görsel 151: Muradiye Camisi Dış Görünüş, Kuzey Cephe
Görsel 152: Muradiye Camisi, Cümle Kapıdan Mihraba Bakış
Görsel 153: Muradiye Camisi. Mihrap Yönünden Hünkâr Mahfiline Bakış
Görsel 154: Muradiye Medresesi (Kur'an ve El Yazmaları Müzesi), Kuzey Cephesi ve Taç Kapısı
Görsel 155: Muradiye Medresesi (Kur'an ve El Yazmaları Müzesi), Girişten Dershane Eyvanına Bakış
Görsel 156: Muradiye Medresesi (Kur'an ve El Yazmaları Müzesi), Dershane Eyvanından Girişe Bakış
Görsel 157: Muradiye Medresesi (Kur'an ve El Yazmaları Müzesi), Giriş Kapısı
Görsel 158: Muradiye Medresesi (Kur'an ve El Yazmaları Müzesi) Devşirme Malzeme Detayı
Görsel 159: Muradiye Külliyesi İmareti, Dış Cephe
Görsel 160: Muradiye Külliyesi İmareti, İç Mekân
Görsel 161: Muradiye (II. Murad) Hamamı (Osmangazi Sosyal Yardımlaşma Vakfı)
Görsel 162: II. Murad Türbesi, Dış Cephe
Görsel 163: II. Murad Türbesi İç Mekân
Görsel 164: Mahidevran Hatun, Şehzade Mustafa ve Osman'ın Sandukları
Görsel 165: Muradiye Haziresinden Sanduka ve Mezar Taşları
Görsel 166: Muradiye Haziresinden Sanduka ve Mezar Taşları

GİRİŞ

Şehirler, onlara kimliğini kazandıran değerler, anıtsal yapılar ve geçmiş dönemlerden taşıdıkları izler, coğrafi, kültürel varlıklarıyla bir bütünü oluşturur. Şehri oluşturan temel unsurların yanı sıra, sahiplenilmiş sanat ve zanaat dalları, meydan ve sokakları, iklimle uyumlu sorun çözme yöntemleri, doğal güzellikleri, şehrin fotoğrafından parçalardır. Yine bölgedeki kültürel çeşitlilik ve etkin inanç sistemleri, mimari düzenlerden günlük yaşam pratiklerine kadar kendilerini hissettirir. Orada doğmuş, eserleri dünyaya mal olmuş düşünce insanları, sanatçı ve kahramanlar, hafızalarda o şehre dair imgeler oluşturmuştur.

Osmanlı'nın kurucu şehri ünvanına sahip Bursa, Asya ile Avrupa arasındaki özel coğrafi konumu sebebiyle, Türkler öncesi dönemlerde de stratejik öneme sahipti. Türklerin idaresine geçtiği XIV. yüyılda yeni kimliğine kavuşan şehir, kısa sürede payitaht ilan edilmiş, askerî ve ticari merkez hâline gelmiştir. İskân sistemi, mahalle ve sokakları, mimari düzenleriyle Osmanlı kentlerine model olmuştur. Fethedildiği dönemde sur içinde üç beş bin kişilik nüfusa sahip küçük bir kasaba iken, Osmanlı Devleti'nin felsefesine uygun biçimde, çeşitli etnik kökenlere ve farklı inançlara sahip insanların bir arada yaşadığı kozmopolit bir şehir statüsü kazanmıştır.

Bursa'nın Türk kenti kimliği kazandığı dönemdeki yapılaşma faaliyetleri, kent karakterini oluşturan temel unsurlar, bu süreçleri şekillendiren düşünce sistemi ve etkili kişilerin ele alındığı çalışma, dört ana bölümden oluşmaktadır. Gerekli literatür taramaları eşliğinde hazırlanan tezin birinci bölümünde, "kent", "kentlilik", "medeniyet" gibi kavramlar, tarihi süreçlerdeki gelişimleri ve ilk Türk kentleri incelenerek, çalışmanın kuramsal alt yapısını oluşturmak hedeflenmiştir. İkinci bölümde Bursa'nın, XIV. yüzyılın ikinci çeyreğinde Osmanlı hâkimiyetine geçişi, iskân sistemi, ekonomik/ticari açıdan mekânsal planlama ile şehir aksını bilinçli şekilde oluşturan sultan külliyeleri; konum, mimari özellikler ve işlevleri yönüyle incelenmiştir. Üçüncü bölümde, Osmanlı'nın kent kurma/dönüştürme motivasyonları tartışılacak, "mahalle" kavramı, Osmanlı mahallesini oluşturan ögeler ele alınacaktır. Şehrin gerek fiziki gerek manevî varlığında kalıcı etkilere sahip şahsiyetlerin önde gelenleri, çalışmanın dördüncü ve son bölümünde incelenecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KENT, KENTLİLİK, MEDENİYET

1. KENTİ TANIMLAMAK

*"Kent bir yerden fazla bir şeydir."**

Revued'Esthetique

Kent tarihi yazıcılığı söz konusu olduğunda, "sade kurumsal ya da yaşamsal tarih, sade ekonomik tarih, sade fiziksel değişmelerin tarihi, hatta sade imgeler tarihi de yazılabilir. Çevre psikologlarının dediği gibi, insan kenti 'mental' olarak okuyabildiği çevre imgeleri olarak algılar. (…) Ekonomik ya da sosyal tarihi içinden geçtiği fiziksel ortamdan, ya da kentsel gelişme ve mimarlık tarihini sosyopolitik ve ekonomik yaşamdan bağımsız ele almak hep aksak betimlemelere yol açmıştır" (Kuban, 1994: 41). Bununla beraber sürekli olarak değişen kentin karmaşık yapısını soyut söylemlerle açıklayamayız. Marksist yaklaşımın kent olgusunun, sosyoekonomik boyutlarının açıklanmasına katkısını önemseyen Kuban, Henri Lefebvre gibi yazarların, kentsel mekânın oluşmasında etkili mekanizmaları yorumlayan yaklaşımının çarpıtma ve baskılar içerdiğini de hatırlatır. Bektaş'a göre (2022: 76) kent, artık üretilenin, artık üretilenle değiştirilme yeriydi. Bu bağlamda, kent-kır ayrımı, kentlilik olgusu ve medeniyet kavramlarını tanımlamak, incelemenin sağlam bir zeminde ilerlemesini sağlayacaktır.

Şehir ve kent kelimelerinin, insanlığın toplu ve yerleşik yaşam pratiklerinin içerdiği farklılıklar, yayıldığı coğrafya göz önünde bulundurularak, farklı tanımlar gerektirdiğini savunan düşünürler olsa da, günümüz modern Türk dili içerisinde anlamdaş sözcükler olarak kullanılmaktadır. En eski tanımlarına bakıldığında şehir; hâkimiyet ve devlet anlamında, Farsça *hşasra*, Sanskritçe *ksatra,* Pehlevicede *Şahr* kelimeleriyle

* Prof. Dr. Doğan Kuban'ın, 5-6 Mart 1994 tarihli, Kent Tarihçiliği Sempozyumu kitabında yer alan "Kent Tarihi Yazmak Üzerine" başlıklı yazısında, Revued'Esthetique'in, 1977'deki 3. ve 4. sayılarının başlığından çevirip aktardığı ifadedir. Toplu Konut İdaresi/Tarih Vakfı tarafından hazırlanan baskıdan yararlanılmıştır.

karşılanmıştır. Şahr aynı zamanda büyük şehir, idari bölge anlamlarını da içermektedir. Şahr'dan türeyen *Şahryar, Şahrbanu, Şahrvaraz* birer unvan olmanın yanında, devlet ve hâkimiyet anlamlarının da korunduğu kelimelerdir. "Belli bir idare ve yönetim bölgesini ifade eden kent, Farsça Dahyauş; Babil dilinde Matu, Alu ile anlamdaştır" (Sam, 2018: 5-6). *Şehr* şeklindeki kullanımın Farsçaya Pehleviceden geçtiği düşünülmektedir (Dinçer, 2020:5). Şahr kelimesinden ünlü inceltilmesi yapılarak türetilen *şehristan* kelimesiyle: baş şehir, müstahkem yani surlarla sağlamlaştırılmış karargâh şehirler kastedilir. Eski doğu kültürlerinde şehrin çekirdeğini hükümdarın ikametgâhı, saray mensupları, memur ve muhafızların bulunduğu, bu çekirdeği çevreleyen tüccar ve esnaf kuşağından müteşekkil karargâh şehirler/kentler oluşturmaktadır (Berkay'dan aktaran Sam, 2018: 6).

Osman Tuna (1961: 642), şehir kelimesinin Türkçeye ne zaman girdiği bilinmese de XII. yüzyıldan itibaren *şâr* biçimindeki kullanımına dikkati çeker. Türk kavimlerinin çok geniş bölgelere yayılması sebebiyle, Türk kültür sözcükleri her bölgedeki kullanımına göre küçük değişikliklere uğramıştır. Soğd ve Tacik kültürleriyle etkileşim halindeki kuzey Türkleri ve Argu Türkleri, büyük şehir anlamında *uluş* sözcüğünü kullanıyorlardı. Daha doğuya, Uygurlara gittiğimizde, Göktürk yazıtlarından beri kullanılan *balık* ifadesine rastlarız. Ögel, Uygur yazıtlarında geçen; "*1. Balıktan balığa, 2. Uluş'tan uluş'a, 3. İl'den ile yürüdüm*" ifadelerini aktarırken, eski Türk yazıtlarında eş anlamlı sözcükleri art arda kullanma geleneğini hatırlatır. Bununla birlikte *balık* sözcüğünün daha çok surlarla çevrili şehir anlamında kullanıldığını çözümlemiştir. Yine Soğdca kökenli "*kend*" (kant) kelimesi Oğuzlarda yaygındır, kale ve saray anlamlarında kullanılmıştır. *Taşkend*, *Özkend*, *Çimkend* isimli Türk şehirleri vardır. Eski Mısır kültür çevrelerinde kent sözü Arapça *kariye* yani köy ya da küçük kasaba olarak yorumlanmıştır. Doğu Türklerinde ve Orta Avrupa'daki Kuman Türklerinde "*kend*", daha eski olan "*balık*" kelimesi gibi kale, büyük şehir veya surlarla çevrilmiş şehir anlamına gelmekteydi. Kuman Türkleri aynı zamanda şehir için "*şahar*" kelimesini kullanmaktaydı. İslâm kültürü araştırmalarının yoğunlaştığı dönemde Harzemşahlar, şehiri, *şeher* kelimesiyle karşılamıştır (Ögel, 2000:204-239).

Arapçada "şehir", yaygın kullanımında *medine*, *belde* ve *mısr* sözcükleriyle anlamdaştır (Küçükaşçı, 2010:441-446). Sözlük anlamı, "düşman saldırılarını önlemek, için sınır boylarında nöbet tutmak" olan *ribât* kelimesi, sınır bölgelerinde askerlerin atlarını bağlayıp nöbet tuttukları yapılar için kullanılmıştır. Burada nöbet tutan askerlere

ise *murâbıt* denmiştir. Daha erken örnekleri de bulunan ribâtlar, VIII. yüzyılda Doğu İslâm dünyasının önemli şehirlerinde uygulanmıştır. İçerisinde çeşitli bina, silah ve erzak depoları, ahır, savaşçı hücreleri, mescit ve hamam bulunan ribâtlar, yüksek yerlerde inşa edilmiş ve sağlam surlarla çevrelenmiş. Gazneliler'den itibaren Müslüman Türk devletleri de ribâtlar inşa etmişlerdir. Ribâtların çoğu sonradan şehre dönüşmüş ancak birçoğu askerî garnizon işlevini sürdürmüştür (Yiğit, 2008: 35-39). Askerî saldırılar sona erdikten sonra ribâtlar tümüyle eğitim yapılarına dönüştürülmüştür. Malta adalarında bulunan *Rabato* ismindeki şehrin, önceleri bir ribât olduğu düşünülmektedir.

Kent kavramını Batı kültürü içerisinde anlamlandırmak için, Antik Yunan ve Latince kökenli kavramlara başvurmak gerekecektir. Kökenini Proto-Hint-Avrupa dillerinde bulduğumuz *Polis/Ptolis* kelimeleri sur, hisar, devlet, şehir anlamlarında kullanılmaktadır. Kökeninde, taşların üst üste koyulmasıyla oluşturulmuş duvar/sur anlamındaki *pelis* kelimesini buluruz (Sam, 2018:9). Antik Yunan'da polis; ev, hane, kişisel alan, kişisel mülk gibi anlamlarla karşılanan daha erken bir yapı olan *oikos* üzerine şekillenmiş ve toplumun yapı taşı olan aile mekânını temsil etmiştir. Oikosun gelişmiş şekli kabul edilen polis, birinin kamusal diğerinin özel alan olmasına karşın bir bütünü oluşturan yapılardır (Gözlü, 2018:273-274). Pirenne (2014: 108), Anglo-Sakson metinlerinde ortaya çıkan Latince *urbs* (surlarla çevrili kent) ve *civitas* (piskoposluk kenti) sözcükleriyle eş anlamlı kullanılan *port* terimine, İngilizce konuşulan ülkelerdeki kent adlarında sıkça rastlandığına dikkati çeker.

Kent ve şehir sözcüklerinin etimolojik kökenini inceledikten sonra bir yerleşime kent diyebilmek için var olması gereken kıstaslar, kent ile kır farkı, kentlilik ve medeniyet gibi kavramlar üzerinde durulacaktır.

1.1. Kent Toplumu ya da Bir Medeniyet Kurgusu Olarak "Kentlilik"

Kentin tanımı, "halkın geçimini toprağı ekip biçerek değil ticaret ile sağladığı yer" olarak yapılırsa, Henry Pirenne'e (2014: 47-114) göre, dokuzuncu yüzyılda Batı Avrupa'da halen kentin varlığından söz edilemez. Yine hukuksal varlığı ve kendine özgü yasa ve kurumlara sahip bir toplum mevcut değildir. Bu yerleşimler daha çok idari merkez

ve kalelerden müteşekkildir. Yeni Çağ'lardaki kentlerin, Orta Çağ kentlerinden farklı iki özelliği ise orta sınıf toplum ve toplumsal örgütlenmedir.

Kent tarihi birey-toplum ilişkisinin sürekliliğini sağlar. Toplumsal katmanların dinamik bir yapı kazanması değişen marjinal bir kesim oluşturur. Elbette kent önem kazanınca kentli ayrıcalıklı bir konum kazanacaktır (Toprak, 1994:7-39). Kuban (1994: 40), kentin değişme etkenlerini; kenti idare eden sınıflar, sultanlar, krallar, aristokratlar, burjuvalar, tüccarlar, askerler ve diğer sınıflar olarak sıralar. Üretim, ticaret, göç, tabii afetler ise bunları izleyen diğer etkenlerdir. İlk kentli tanımının ortaya çıkışının ticaretle ilişkisi vardır. Ticaret merkezi "pazar" alanları, kent çekirdeğinden ayrı bir yerde kurulmuştur. Böylece sur duvarları yani "eski kent" dışına taşan yeni yapılaşmaya, "yeni kent" denmiştir. Burada yaşayan insanlar takriben XI. yüzyıl itibariyle "kentsoylu/burjuva" adını almıştır.

Kent ve kır arasındaki zihniyet farklılığı Roma'dan günümüze değin sürmektedir. Fransızlar kenti *urbs*, kentlileri *cives* kelimesiyle ifade etmiş ve bununla kültürlü, kibar kimseleri kastetmiştir. *Urbain* (kentsel), *urbanitê* (kibarlık), *civilisation* (uygarlık) kullanılan diğer terimlerdir. Karşıtı olan kır ve kırsallık için *rus-rustici* kelimeleri kullanılmış, bununla kültürsüz ve kaba kimseler anlatılmıştır. Urbs kadar yaygın bir diğer kavramsa Latince *civas* sözcüğünden türetilmiş *civitas*'tır. Yurttaşlığı, yurttaşların oluşturduğu topluluğu ve yaşam alanlarını ifade eder. Günümüzde İngilizcede şehir anlamındaki *city* kelimesinin kökü buradan gelmektedir.

Bir yerleşimin köy ya da kent olarak sınıflandırabilmek için, bulunduğu bölgeyle ilişkisini incelemek gerekir. Şehrin, barındırdığı nüfus topluluğu ile birlikte çevrede bulunan yerleşmelere de hizmet vermesi beklenir. Bayraktan (2014: 28), "Şehirler, dar veya geniş bir nüfuz bölgesi dâhilinde çeşitli faaliyet ve hizmetleri kendinde toplamış ve etki bölgesiyle ekonomik, toplumsal ve mülkî bakımdan bir bütün teşkil eden, onunla birlikte yaşayan ve gelişen ayrıca onun ihtiyaçlarını gideren ve mekânda çevresiyle birlikte bir bütün teşkil eden bir bölgenin merkezinde bulunmaktadır" der. "Kentleşmede belirleyici olan, kısıtlı bir alanda birlikte yaşayan insanların çokluğu değil, beslenme ve hayatta kalma gibi temel gereksinimlerin ötesinde çok çeşitli işler gören bir toplumun, ortak bir yönetim altındaki birlikteliğidir" (Naiboğlu, 2018: 41,42). Kentlerin gelişim süreçleri, farklı zaman ve mekân anlayışları olan, farklı güçler arasındaki dengeyi ifade

eden, ayrı sosyal tabakalar yaratmaktadır. "Kentler, bir yandan kolektif tüketim biçimleri aracılığıyla emek gücünün yeniden üretilmesini sağlayan ve toplumsal üretim ilişkilerindeki değişimler sonucu ortaya çıkan yeni politikaların merkezi; bir yandan da küresel nitelikte birçok örgütü karmaşık ağ ilişkileri üzerinden başka ağlarla bir sistem dâhilinde buluşturan yapıların işlediği bütünsel bir sistem olarak karşımıza çıkmaktadır" (Sam, 2018: 1-15).

Bugün, nüfusu bir milyona yaklaşmış anakentleri niteleyen "metropolis" veya "metropoliten kent" ifadesi polis kavramından türetilmiştir. Metropolisin çevresindeki banliyölerin nüfusu kendisine yaklaşıp geliştiğinde buraya metropoliten bölge adı verilir. Sanayi hareketliliği, teknoloji kullanımının sermaye birikimini netice verdiği bu bölgeler kaçınılmaz olarak birleşmiş ve "megapol" kentler olarak adlandırılmışlardır.

Kentleşme tartışmaları temelde mimari, sınıf ayrımı, iş bölümü, ürün yönetimi ve ticari ilişkiler üzerinden yürütülmektedir. Araştırmanın bu bölümü için yararlı olacak "Anadolu Kent Modeli'nin Yayılımı" (2018) adlı kitabında Naiboğlu, kentleşme ölçütlerini: savunma yapıları, sınıf ayrımı, uzak mesafe ticareti, yıl boyu yerleşim, açık alan meydan ve yollar ile alt yapı başlıkları altında toplamıştır.

Savunma yapıları, düşmana karşı olabileceği gibi bölge için tehdit oluşturan doğal afetlerden korunmak için de inşa edilmiş olabiliyordu. Bununla beraber anıtsal mimari bir tür güç gösterisi sayılmaktadır. Bir yapının, işlevini aşar derecede gösterişli inşa edilmesi şeklinde ifade edilebilecek anıtsallık, toplumsal kademelerin ayrışmasıyla doğru orantılı gelişmiştir. Erken uygarlıklarda birbirinden bağımsız şekillenmiş, yönetici sınıfın halk üzerindeki baskısı ve sınıflar arasındaki uçurum ne kadar fazlaysa o kadar artmıştır. Fiziki olarak fazlaca belirgin inşa edilen savunma yapıları, güvende hissetmenin ve karşı tarafa gövde gösterisi yapmanın da bir biçimidir. Dolayısıyla buna devletleşme yolundaki toplulukların/iktidarların, hem fiziki hem psikolojik savunma yöntemi olarak bakılabilir.

Nüfus durumu, kent-kırsal ayrımı yapabilmek için her zaman sağlıklı bir değerlendirme ölçütü sayılmamıştır. Bazı kurum ve verilere göre kent nüfusunun en az 20.000 kişiden oluşması gerektiği belirtilse de, artan dünya nüfusu bu değerlendirmeyi geçerli bir ölçüt saymaya izin vermemektedir (Yahyagil, 1998:105). Ancak mevcut nüfus arasında belirgin sınıfsal ayrım olduğu konusu, kent tarihçileri tarafından ortak kabul görmüş bir belirleyicidir.

En az iki katmana ayrılan kent toplumundaki kademe farkının, maddi kültür ögelerinin başta gelenleri mimari ve yerleşim düzenine yansıması beklenir. En erken kültür izlerinden sayabileceğimiz mezarlara bakarak toplumsal sınıf ayrımının kökenlerini izlemek mümkündür. Prestij nesnesi mezar hediyeleri, süslü silah aletleri, özel dokuma eşyalar gibi nesneler, Mumford'un (2007: 147,298) ifade ettiği gibi materyalizmin, kent yaşamının erken dönemlerinden itibaren amaçsızca hedef edinildiğinin açık bir göstergesidir. Mal depolama alanları, mühürler, iş bölümü ve zanaat dallarında uzmanlıkların oluşmaya başlaması da kentli toplumun çeşitliliğine örnek teşkil etmektedir. "Özellikle bin yılın ikinci yarısında sınıf ayrımı arkeolojik veride belirgin bir şekilde görülebilmektedir. Macaristan Ovası'nda araştırma yapan W. A. Parkinson ve A. Gyucha, Tunç Çağındaki bu kırılmayı 'kurumsallaşmış eşitsizlik' olarak tanımlar" (Parkinson ve Gyunha'dan aktaran Naiboğlu, 2018:107). Sınıflı toplumun ayırt edicilerinden bir diğeri olan "yukarı şehir"-"aşağı şehir yerleşimleri", ileriki bölümlerde örnekleriyle ele alınacaktır.

Uzak mesafeler arasında kurulan ticaret ağları kentleşmeyi getiren hayati faktörlerdendir. "Özellikle en eski medeniyet havzalarını oluşturan Ortadoğu ile Çin ve Hindistan arasındaki ticaret Antikçağlardan beri insanlığın ortak yaşamının, iş bölümünün, mal, inanç dil, kültür ve medeniyetin taşıyıcısıdır" (Kallek, 2012:144-147). Tüccar kervanlarının güzergâhında olan bölgeler, kendi şartları dâhilinde gelişme kaydetmişlerdir. Bu alışverişler, yine bir alım gücüne bağlı hareketlilik getirmiş, bölgeler arası ithalat ve ihracatı pratik hale getirecek ortak ölçü birimleri kullanılmıştır. "MÖ 3. binyılın ikinci çeyreğinden itibaren Anadolu ve Ege'nin birçok yerleşiminde, Mezopotamya ve Levant'la ortak sistemlere dayanan terazi ağırlıklarının kullanıldığı anlaşılmaktadır. 7,83 gr, 8,55 gr, 9,4 gr ve 11,75 gr dolayındaki bu ağırlık birimleri, Mezopotamya'nın temel ağırlık birimi olan ve yaklaşık 470 grama denk gelen *mina*'nın 60'a, 55'e, 50'ye ve 40'a bölünmesiyle elde edilmiştir" (Rahmstorf'dan aktaran Naiboğlu, 2018: 174). Pahalı malzemeden imal edilmiş süslü günlük kullanım eşyalarına artan talep bu değişimlerin göstergeleridir.

Kentlerin yerli ya da yabancı ziyaretçileri hep olacaktır. Ticaret, seyahat ya da politik nedenlerle gelen, bazen bir süreliğine konaklayıp bazen de yalnızca uğrayan yolcular. Ancak bir yerleşimin kent olarak tanımlanabilmesi için yılın tüm zamanlarını burada geçiren yerli bir halkı olmalıdır. Yerli halkın kullanımına uygun meydan ve açık

alanlar yine kentlerin karakteristik özelliklerindendir. Halkın sosyalleştiği, buluştuğu, civarında pazar yerlerinin oluştuğu bu meydanların atmosferi her şehirde kendine özgüdür. Dönemlere ya da ihtiyaca göre yeniden düzenlenebilen meydan ve yollar, konutlardan taşan insanların birbirleri ile etkileşime geçebildiği hareketli yerlerdir.

Yerleşim yerlerinde toplu yaşamın sıhhat ve konforunu sağlamak için yapılan düzenlemelerin tümüne "altyapı" adı verilir. İhtiyaç olan temiz suya herkesin güvenli erişimi, atık suyun yerleşimden uzaklaştırılması, insan sağlığına zarar verebilecek şeylerin yok edilmesi gibi başlıkları kapsamaktadır. Altyapıya olan ihtiyaç nüfusun yoğun olduğu bölgelerde daha fazladır. Geliştirilen yöntem ve çözümler coğrafi koşullar ve yaşam alışkanlıklarına göre küçük değişiklikler gösterse de, yerleşik insan gruplarının kent ölçeğinde temel gereksinimleri benzerdir.

Tarih boyunca medeniyet/uygarlık tarihi, kentleşme tarihi ile birlikte okunmuştur. Belli yasalara uyarak şehirde yaşayan halkı niteleyen ve *Uygur* kelimesinden türetilen "uygarlık", günümüzde medeniyet kelimesiyle anlamdaş olarak kullanılmaktadır. Arapça kökenli medeniyet terimi, Arapça 'şehir' anlamındaki *müdûn* kökünden gelen *medîne*'den türemiştir. Osmanlı Türkçesi'nde *medeniyyet* şeklinde kullanılmıştır. Medenî kelimesi, şehre mensup olan ya da şehirli anlamına gelmektedir. "Medeniyet teriminin düşünce tarihi boyunca kazandığı anlamların ortak noktası şehir hayatının sosyal, siyasal, entelektüel, kurumsal, teknik, ekonomik alanlarda mümkün kıldığı birikim, düzey ve fırsatları ifade ediyor olmasıdır" (Boz, 2003:298).

Açlık, hastalık, sosyal karmaşa kırsal alanın değil kentin sürekli hastalıkları olarak sıralayan Kuban'a (1994:45) göre kent, toplum için ilerlemenin, yaratıcılığın, estetiğin, düşüncenin, bilimin ve dinsel yaşamın asıl mekânı olarak görünüyor ve topluma uygarlık nitelikleri kazandırıyorsa da, bunun kişisel mutluluğa hizmet etmeyebileceğini söyler. Hangi toplum yapısı içerisinde ve hangi büyüklükte oldukları fark etmeksizin kenti, sorunları olan bir yerleşme türü olarak tanımak gerekir. "Genelde, kentlerle artı ürün aktarma ilişkileri, asayiş sağlama, askerlik gibi müdahale edici, denetleyici alışverişleri olmasına rağmen köyler, toplumsal konumu ve yaşam kalitesinin aynı olduğu homojen, herkesin birbirine benzeyen sakin ve düzenli bir toplumsal yaşamı sürdürürken kentler her zaman birbirinden farklı işlevi olan tabakalaşmış ve farklılaşmış gruplardan oluşmuştur" (Kıray, 2007: 143). Bir diğer sorun, kentlerde kendisine bir yer ve konum

edinmiş belli grupların dışında arada kalmış, yerini bulamamış kişi ve gruplar bulunmaktadır. Bunlar genellikle geçici bir nüfusu oluşturan ya da yeni gelmiş gruplardır. Toplumun görece istikrarlı dönemlerinde bu küçük nüfus hızlıca emilir. Ancak Kıray'a göre (2007: 144) "kalanlar her zaman fakirler (urban poor) olarak sorunları olan ve kentte, köyden farklı biçimde ve boyutta çözüm gerektiren bir durum oluşturmuşlardır". İbn Haldun (2009: 661) *Mukaddime*'sinde, kırsaldan kente göçler sonucu yaşanabilecek olası problemlere dikkat çekmiştir: "*Kim olursa olsun, şehre göç etmeye heveslenen ve orada ikamet etmeye teşebbüs eden bir bedevinin aczi derhal meydana çıkar, yerleşmek istediği yerde perişan olur. Bunların içinde, sadece daha evvel mal biriktirip servet sahibi olanlar, bu hususta ihtiyaçlarının üzerindeki bir seviyeye ulaşanlar ve bu durumlarını, rahat ve refah itibariyle, umran (şehir) halkı için tabii olan bir noktaya kadar devam ettirenler bir istisna teşkil ederler."* [1] İmkân buldukça kentlere taşınma eğilimi, Dünya tarihini bir kente akış tarihi olarak okumaya olanak vermiştir. Birbirini tanımadığı halde benzer davranışlar paylaşan aynı kentin sakinleri, kurumsallaşmış bir kimliği yansıtmaktadır. Fiziksel çevre, kişi ya da grupların özel istek ya da ihtiyaçları ekseninde, kendi güç alanlarındaki faaliyetleriyle oluşur. Elbette oluşan kurumsal yapıların fiziksel biçimleri dönemin eğilimlerini yansıtacaktır.

[1] Alıntılanan metnin içerisine, eseri hazırlayan tarafından ilave edilen parantez içindeki notlar, bir sözcük haricinde (umran/şehir) kullanılmamıştır.

1.2. Kentlerin Ortaya Çıkışı ve Kökeni

"Kent ileride yok mu olacak, yoksa dünya tamamen devasa bir kentsel arı kovanına mı dönüşecek?"[*]

Lewis Mumford

Mumford'un (2007: 14) bu entelektüel kaygısı, "Nekropolis ile Ütopya arasında" gerçek bir seçeneğin hâlâ var olup olmadığını sorgular. İnsanı içsel çelişkilerinden kurtarıp, gelişimini iyiye doğru destekleyecek kentler kurmak mümkün müdür? Kent, tarihin başlarında olgunluk dönemine erişmiş bir yapıdır. Dahası insanın tarihsel gelişimi, kent tarafından biçimlenmiş ve belirlenmiştir. İlk kentlere dair izler ararken maddi kültür varlıklarının ispat edebileceklerinden başka, dil ve ritüel gibi iz bırakmayan insan buluşları da kendisini hissettirir. Yalnızca fiziki bulgulara bel bağlamak Mumford'a göre "tez" ile "kanıt"ı birbirine karıştırmamıza neden olacaktır. Kentleşmeden geriye doğru gidersek mezra, kutsal alan, köy, oba, ilkel sığınaklar, mağara ve işaret taşları, insanoğlunun edindiği yer-mekân adlandırmalarıdır. Hareket ve yerleşme kutupları arasında gidip gelen insan hayatı, sabitlik ve süreklilik dönemine, tarımın artı ürün avantajından sonra geçmiştir. İlk insan yerleşimlerinin ölü kentleri ya da Thanatopolis olduğu düşünülmektedir. Neolitik çağdaki tarım devriminden önce üstünlüğü kadına devreden bir cinsel devrim üzerinde durulmaktadır. Avlanma işini üstlenen çevik erkek türünün yerine, kısmen pasif, yavrusuna bağlı, hayvanları bile emziren, tohumları çoğaltıp bereketin sembolü olmuş kadını önceleyen anaerkil bir devrim. Mısır hiyerogliflerinde "ev" veya "kasaba" anne simgesi yerine kullanılmaktaydı. İlk ev, oda ya da mezarların yuvarlak biçimli oluşu, Yunan mitolojisinde Aphrodite'in memesi model alınarak yapıldığı söylenen ilk kâsenin biçimi özdeş yaklaşımları işaret etmektedir. Neolitiğe gelindiğinde ise yuva ve anne kavramları tarımın her evresinde belirgindir. Toprağı terbiye eden, ayıklama ve çapraz dölleme yöntemleriyle ürün verimini artıran, sepet ören, kile şekil vererek kullanım eşyaları yapan, türünün devamını sağlayan yavrusuna bakım veren, velhasıl "köy"ü kuran ve ayakta tutan kadındır.

[*]Mumford'un, metin içinde atıf yapılan eserinden.

Tarihsel olarak kentleşmenin başlangıcını yaklaşık olarak 10.000 yıl kadar geriye götürebilmekteyiz. Bazı kaynaklarda ilk şehirleşmenin M.Ö. 4400 dolaylarında Suriye, Filistin, Mısır ve Mezopotamya'da başladığı yer alsa da son arkeolojik araştırmalar, Anadolu'da Konya'nın 52 kilometre güneydoğusundaki Çatalhöyük'ün milattan önce 6800 yılına kadar geri giden şehir yerleşmesi olduğunu ortaya koymuştur. "Erken dönem Antik kentler Orta Doğu'da (Mezopotamya, Mısır) yaklaşık 6000 yıl önce, Hindistan'da İndus Vadisi, Çin'de, Girit şehirlerinin Minos uygarlığından yaklaşık 4000 yıl kadar önce ve Meksika'da yaklaşık 2300 yıl öncesinde bulunabilir" (Rittersberger, 2019: 3). Buralardaki nüfus yoğunluğu az olsa da Mohenjo-Daro, İndus Vadisi'nde yaşayanların nüfusunun 20.000'e ulaştığı tahmin edilmektedir.

Gelişmiş sayılmasa da içsel bir dengeye sahip her toplum, insanların birbirlerini göreceği, bir araya toplanacağı merkezler sağlama gereği duymuştur. Pazar alanları, dinsel törenler, yönetimsel ve hukuksal toplanmalar için özel mekânlar ayrılmıştır. Elbette daha büyük zorunluluk düşman istilâlarından korunmak için yapılan sığınak ve askerî gereksinim yapılarıdır. Güvenlik konusunun hayati konumu göz önüne alınırsa, insanoğluna ait ilk yapıların bu savunma duvarları olması anlaşılır bir başlangıçtır (Pirenne, 2014: 48). İnsanların birbirleriyle buluşmasına, malların değiş tokuş edilmesine alan yaratan kentler, fikirlerin yayılabildiği, ilişkiler ve kararlar merkezi olarak okunmuştur. "Kentleşmeyle birlikte, en geniş anlamıyla kol emekçiliği sözel ya da entelektüel faaliyetlerle kısmen ya da tümüyle perdelenen bir toplumsal kesim (rahipler, kâtipler, tacirler) ortaya çıkmıştır. İnsan gruplarının yerleşik düzende bir araya gelme eğilimleri zemininde kent, tamamen insana koşullu bir çekirdek, yapay bir doğadır" (Huot, 2000: 12-19). İşlevlerinin çokluğu ve karmaşıklığı, kenti köyden farklı kılan yönlerdir. Ancak ilk kentlerden bahsettiğimizde konu edilen coğrafi alan, ortak bir gelişim çizgisine imkân vermeyecek kadar geniştir.

Yukarıda da bahsi geçtiği gibi Neolitik döneme (M.Ö. 10.000-6000) tarihlenen ilk kent yapıları Filistin'deki Eriha ve Anadolu'da Konya Ovası'ndaki Çatalhöyük'tür. Eriha, VIII. bin yılın ilk yarısına tarihlenen Seramik öncesi Neolitik dönemde (Akeramik Neolitik), üç hektarı bulan sulak bir bölgeye yayılmış yerleşimdir. Burası artık köy değil, yüzölçümü önceki yerleşimlerin 10-15 katı genişliğe ulaşmış bir kent olarak tanımlanmıştır. Yarı yarıya gömülü dairesel evler güneşte kurutulmuş kerpiçten inşa edilmiştir. Kenti çevrelediği anlaşılan taş duvarların yanında bu kente özel yüksekçe bir

kule yer almaktadır. Kazılarda nişastalık buğday ve arpa tohumuna rastlanmıştır. Çatalhöyük yerleşimindeki buluntular ise VI. binyılın başlarına işaret ederek şimdilik dünyanın bilinen en eski kenti olduğunu göstermiştir. Girişlerin çatıdan yapıldığı anlaşılan bitişik konutlar yine güneşte kurutulmuş kerpiçten ancak bu kez dörtgen biçimde inşa edilmiştir. Her odada bulunan kerpiçten sedirlerin üzerine eşya koymak, oturmak ve uyumak üzere döşek olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu sedirlerin içerisine, güneşte kurutulmuş ölüler gömülmüştür (Akurgal, 2005: 5). Ağaç ve cilalanmış taştan kap kacak, kemik ve hasır eşyalar, dövme bakır ve kıymetli taşlardan yapılan aksesuarlar, obsidyen veya çakmaktaşından imal edilmiş hançerler, Neolitiğin hiç bir kentinde rastlanmamış düzeyde lüks üretimlerdir. Sakinlerinin keten ve arpa yetiştirdiği, keçi, koyun beslediği ancak avlanmayı sürdürdüğü bilinmektedir (Huot, 2000: 25-30). Bu yerleşimlerin kent statüsünde değerlendirilmesi yorumu, tam zamanlı çalışan bir zanaatkâr kesimin varlığı ile desteklenmiştir.

Dicle ve Fırat nehirleri arasında, "Bereketli Hilal" diye anılan yerde, en erken okuryazar uygarlıklar yaşamıştır. Günümüzde Irak sınırları içinde kalan bu bölge "iki nehir arasındaki topraklar" anlamında, Yunanca *Mezopotamya* diye adlandırılmıştır. Mısır ve Klasik Yunan gibi "ölü uygarlıklar" arasında sayılmış, XIX. yüzyıl sonunda sosyal evrimin kökeni merak konusu olmaya başladığında araştırılmıştır (Leick, 2019: 11). Özellikle aşağı Mezopotamya, tarımın gereği olan sulama tekniklerini çok iyi kullanmasına bağlı olarak, toplumsal örgütlenme konusunda, çağdaşlarını geride bırakacak şekilde hızlı bir ilerleme kaydetmiştir. M.Ö. 3300-3000 dolaylarında yazı sistemini geliştirmiş, tarihi kaydetmeye ve yasaların kaydını tutmaya başlamışlardır. Seçkinlerden oluşan bir sınıf askeri ve dini iktidar aracılığıyla gücü eline toplamaya başlamış, kent olgusu bu hiyerarşik oluşuma bağlı olarak ortaya çıkmıştır. M.Ö. 2500 yıllarına ait belgelerde, bir arpa tarlasından, ekilen tohumun seksen altı katı ürün alındığı bilgisi yer almaktadır (Childe, 1998: 107-133). Artı ürün avantajının bu kadar yüksek olması bu topraklara "uygarlığın yayıldığı yer" statüsü kazandırmıştır. Tekerlek, öküz arabası, yük eşeği, yelkenli gemicilik, maden işleme gibi atılımlar Mezopotamya'nın dünya uygarlıklarına katkıları arasındadır. Leick (2019: 14), "tarihin olgular ya da olaylar sıralaması değil sürekli sorular sorup yanıtlar bulma süreci olduğunu" hatırlatır. Geçmiş uygarlıklarla ilgili teknik sorgulamaların yanı sıra kültürel farklılıklar, merkezin çevreyle

olan bağlantısı, sosyal ilişkiler, güç kaynakları, ekonomik sistemler, ekolojik değişiklikler ve kalıtım sorunlarını da araştırmacıların ilgilendiği başlıklar arasında sıralar.

Büyük Sümerolog Samuel Noah Kramer, "Tarih Sümer'de Başlar" derken yanılmış sayılmaz (Huot, 2000: 65). Mezopotamya uygarlığının en önemli kentlerinden olan *Ur*, Irak'ın güney bölümünde yer alan zengin ve refah içinde bir yerdi. Eski tarihle ilgili bilgilerimizin çoğu Ur'da bulunan kil tabletlere dayanmaktadır. Zigguratın[2] etrafı başka kamusal yapılarla çevriliydi ve hepsinin etrafı çift sıra surla korunuyordu. Kral Mezarı adı verilen anıt mezar sur dışında yer alıyordu. Yerleşim yeri ise bu çevreli alanın ötesinde bulunmaktaydı. Mücevher ve değerli eşyalardan oluşan mezar buluntuları, şehrin zenginliği hakkında arkeologlara bilgi sağlamıştır. Ur limanlarından Fırat Nehri üzerinde canlı bir deniz ticareti yönetilmekteydi. Sel baskınlarına açık bir bölgede yer aldığı için tüm şehir toprak tümsekle yükseltilmiş, şehrin tamamı bir sur ve hendekle kuşatılmıştı. Günümüzde Akdeniz ve Ortadoğu toplumlarında sıkça görülen bir mahalle düzenine sahipti. Yan yana çok az aralıkla dizilmiş olan mahalleler, açık avlulu ve pencereleri avluya bakan evlerden oluşuyordu. Kerpiç tuğla kullanımı, üç bölümlü evler, avlulu yapılar ve kamış çatılar Mezopotamya mimarisinin özellikleri olarak sıralanabilir.

Son Sümer kralının da tahtan indirilmesiyle bölge iki şehir devletine ayrılmıştır. Aralarında bir grup Arap göçmenin de bulunduğu kimseler tarafından kurulan başkent Babil, Mezopotamya'nın en büyük ve muhteşem şehri kabul edilir. Titiz hesap ve planlamalar sonucunda inşa edilen ilk şehir olduğu da düşünülmektedir (Bridge, 2021: 20-57). Fırat Nehri'nin her iki kıyısı boyunca uzanan özel konumuyla efsane ve masallara konu olmuştur. Nebukadnezar zamanında yapılan meşhur kapısı *İştar* şehrin ana girişinde yer alır. 12 metre yüksekliğindeki kapı bereket, sevgi ve savaşı temsil eden erotik tanrıçaya adanmıştır. Mitolojik dünyası son derece zengin figür ve öykülerle dolu bu topraklar çekiciliğini her zaman korumuştur. Bezemeler arasında yer alan mavi sırlı tuğlalar üzerine, iklim tanrısı *Adad*, baş tanrı *Marduk* ve diğer tanrılara saygı ifadesi olarak aslan, boğa, yaban öküzü ve ejderha gibi hayvan motifleri işlenmiştir. Eski doğunun pek çok kıymetli eseri Avrupalı arkeologların yağmasına uğramıştır. İştar kapısı da günümüzde Almanya'nın Berlin şehrindeki Bergama Müzesi'ndedir. Bir süre

[2] Ziggurat: (Asur dilinde) Mezopotamya'da tepeye doğru daralarak yükselen katlarıyla basamaklı piramit biçiminde, kare planlı kule. Genellikle tapınak kompleksinin bir ögesidir. (Eczacıbaşı, C. III, ss. 1966)

dünyanın yedi harikası arasında yer alan Babil'in Asma Bahçeleri de burayı tüm şehirlerden güzel kılmak üzere düzenlenmişti. Yapay sulama sistemine sahip bir dizi teras içerisinden saraya geçiş mümkündü. Âdeta çöl olan bu yerdeki yemyeşil bahçeyi canlı tutmak için Fırat Nehri'nden sürekli su taşıyan köleler ve suyu dağıtacak mekanik bir sistemin varlığı araştırmacıların aklına gelen olasılıklardandır. Bin hektara yakın yüzölçümü ile Babil şehri, dönemi içerisinde bir *megapolis* olarak değerlendirilmiştir.

Valbelle (2000: 356-454), cesaret gerektiren bir konu diye bahsettiği "Firavunlar Mısırı"nın, doğuşundan kayboluşuna kadar tam kavranamamış bir uygarlık olduğunu söyler. M.Ö. IV. binyılda doğan Mısır uygarlığının kent tarihi dört bin yıllık bir zamana yayılmaktadır. Ülkenin ilk çağlardaki sınırları doğuda Süveyş kanalı, batıda tarıma elverişli alanın doğal sınırı, güneyde ise Nil'in ilk çağlardaki granit öbekleriyle belirlenmişti. Ancak Mısırlılar askeri ve iktisadi amaçlarla Sina yarımadası ve Nubya'da da yerleşimler kurmuşlardı. Tarım Mısır'a yaklaşık M.Ö. 5000'lerde yani Filistin ve Mezopotamya'dan üç dört bin yıl gecikmeli olarak gelmiştir. Avlanma, balıkçılık ve toplayıcılığa dayalı yaşam biçimi bu gecikmenin nedeni olarak görülmektedir. Yakındoğu ya da Afrika göçleriyle bölgeye taşınan tarım faaliyetleri sonrası ülke ekonomisi ve manzarası tümüyle dönüşmüştür.

Nil nehrinin her yıl yaz aylarında yaklaşık yedi metre kadar yükselip neden olduğu sel felaketleri Mısırlıların yaşamı ile ilgili her şeyi etkilemiştir. Nil vadisini sular altında bırakan baskın, sular çekildiğinde geride mahsul yetiştirmeye elverişli zengin alüvyonlu topraklar bırakıyordu. Bu da tarım mevsiminin başlaması demekti. Köyler selden etkilenmeyecek şekilde düzlük yerlerde kurulmuştu. Antik Mısır'ın hanedanlık dönemi M.Ö. 3100 civarında başlamıştır. Devlet, tanrısallık atfedilen bir firavun tarafından yönetilir, hanedan onun soyundan oluşurdu. Diğer çoğu antik dönem uygarlığı gibi çok tanrılı bir inanca sahip olan Mısırlılar, doğa olaylarını tanrılarla ilişkilendirerek açıklıyorlardı. Ölüm sonrası yaşama olan kuvvetli inançları, zahmetli bir iş olan ölü mumyalama geleneği için motivasyon oluşturmuştur. Eski Mısır'da genellikle yerleşimi çevreleyen surlar bulunmaması buraya "kentsiz bir medeniyet" denmesinin sebebi olabilir (Erişken, 2020: 36-90). Nil vadisi boyunca uzanan kentlerde sur bulunmazken, sınır kentleri kale ve duvarlarla korunmaktaydı. Kentlerin varlığını gösteren anıtsal yapılar ve mezarlar dışında fazla bir iz kalmamıştır. Kent yapısını, yönetim birimi, ritüellerin yapıldığı dini merkez ve ticari merkez olmak üzere üç bölüme ayırmak

mümkündür. Mısır ve Sümer'de M.Ö. 2500 gibi erken tarihlerdeki kent kalıntılarına benzer bir kent yapısı görmek mümkün değildir. Belki bir nedeni de, her firavunun kendisinden önceki kenti geliştirme anlayışı yerine, kendi başkentini inşa etme çabasıdır. Dikili taşlar, tören yolları, granit ve diyorit heykeller, sütun dizileri, muhtemel halk ve onun günlük yaşam alanını hayale getirir. Ancak öyle görünüyor ki rahip-kral sınıfının kibri, halkın yaşadığı evlerin önemsiz ve değersiz yapılar olduğu algısı yaratmıştı. Saray ve tapınak kalıntıları ile mezarlardan çıkan nesnelerden anlaşıldığı kadarıyla kasap, fırın, manav, mumya atölyesi gibi mekânların varlığından söz edilebilmektedir. Mumford (2007: 102), Mısırlıların âdeta bir kez var olmuş bir şeyin bir daha asla tümüyle yok olacağına inanmadıkları izlenimi veren zengin tasvir dünyalarına dikkati çeker. Sanki ölüler tuhaf bir biçimde yaşam sahiplerinin önüne geçmiş gibidir. Hayvan ya da insan biçimli çok sayıda tanrı ve çeşitli kabile totemleri üretmişlerdir. Ancak sayısız yazı, kayıt ve görkemli anıtsal yapılar sadece yönetici sınıfının temsiliyle sınırlıydı.

Mısır'ın özgün mimarisinde en dikkat çekici yapı *mastaba* adı verilen mezarlardır. Tek katlı ve ikizkenar yamuk biçiminde inşa edilen bu yapıların içinde, ölen kişinin bedeni bir lahde yerleştirilir sonra bir odacığın içine konularak yer altına gömülürdü. Aynı yapının zemin katında yer alan başka bir odacığa ise ölen kişinin heykeli konur, ayrıca yas tutanların getireceği hediye ve adaklar için üçüncü bir oda düzenlenirdi. Aynı aileden ölen her kişi için yeni bir odanın eklendiği mastabalar, piramitlerin öncülü kabul edilmektedir. Piramitler mastabaların üst üste yerleştirilmesinden oluşuyor, her mastabanın üzerine kendisinden daha küçük olanın yerleştirilmesi suretiyle yapı beş kata kadar yükselen piramit biçimini kazanıyordu. Luksor ve Karnak'taki tapınaklar ile Giza'da hala ayakta olan büyük ve küçük piramitler, bu medeniyetin dünya tarihinde bıraktığı azametli izlerdir. Yine Mumford'un (2007: 105), Mısır'a özgü bir kent yapısı varsa bunun 'ölüler kenti' olduğu yorumu yerinde görünmektedir. Giza'da düzenli cadde ve kavşaklara yerleştirilmiş büyük piramitlere yapılan yatırım, bir sonraki hayata verilen önemi gözler önüne serer. Bu durum, canlılar kentini daha dayanıklı biçimde ortaya çıkaracak araçlardan hatta istekten yoksun olmasıyla açıklanabilir.

Tunç çağı Anadolu kent oluşumlarına bakacak olursak, M.Ö. üçüncü bin yılda kısmen izole ve pek çok kültür alanına bölünmüş bir yapı ile karşılaşırız. Metal işçiliği ve zanaatının gelişmesiyle artan ticari hareketlilik, birkaç merkezde yoğunlaşan zenginlik ve güç, önemli hanedanların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Henüz M.Ö. IV. binyılda,

Bakır çağının ortalarına tarihlenen, tahkim edilmiş duvarlarla çevrili köy yapılarının varlığı daha sonraki kentleşmenin habercisi sayılmıştır (Thalmann, 2000: 170-180). Mersin örneğinde, daire biçimindeki surlar, 1,5 metre kalınlığındaki duvarlarla korunmaktaydı. Her biri ikişer mazgal deliğiyle aydınlatılan bu duvarlara birbirine benzeyen odalar yaslanmış durumdaydı. Odaların önündeki avlularda ocak, ambar ve çeşitli ev düzenlemeleri mevcuttu. Giriş kapısının iki yanına konumlanmış kulelerin biraz ilerisinde yerel yöneticinin konutu olduğu anlaşılan geniş bir yapı yer alıyordu. Her bir tarafında odaların dizili olduğu dikkat çekici yapı bir avluyla ikiye bölünmekteydi. Bu köy mimarisi sadece güney bölgelerde değil, daha eski tarihli olan Hacılar ve Can Hasan'da da görülmüştür.

M.Ö. XIX. yüzyılın ortalarında Anadolu'da yerleşmiş büyük bir medeniyetten, öncelikle Kaniş/Kültepe sonrasında Alişar ve nihayet başkent Boğazköy'de bulunan çivi yazısı tabletler sayesinde haberdar olunmuştur. Hint-Avrupa ailesinden bir dil konuşan Hititler'e ait bu tabletler, Asurlu tüccarlar ile aralarındaki iktisadi ve hukuki ilişkilerin kayıtlarıdır. Anadolu'ya gelişleri istila biçiminde değil, üçüncü binyılın sonundan başlayarak aşamalı şekilde gerçekleşmiştir. Buradaki yerel maddi kültürü benimsemiş ve aristokratik bir azınlık oluşturmuşlardır. Ev mimarisi, metal işçiliği ve seramik teknikleri Eski Tunç çağı gelenekleriyle sürdürülmüştür. Hitit şehri, sağlam biçimde berkitilmiş ve önceki devirlerden kalan eserler üzerine bina edilen kaleler çevresinde gelişmiştir. Daire biçiminde, 20 hektar civarında yüzölçümüne sahip, ovadan 20 metre yüksekte bir yukarı kent ile geniş bir alana yayılmış olan aşağı kentten oluşmaktadır (Thalmann, 2000: 219-240). Tüm kentler ve ticari denetim, bugün Kayseri'nin 21 kilometre kuzeydoğusunda, Kayseri-Sivas ile Kayseri-Malatya anayolu üzerinde bulunan *Kültepe*'ye bağlıydı. Kültepe ise Asur başkentine bağlı olarak yönetiliyordu. Dört metreyi aşan kalın duvarlar ardında yükselen saray ve ona bağlı yapılar iç kaleyi oluşturmaktaydı. Yukarı şehrin geri kalan alanlarında ise konutlar bulunuyordu. Mimaride dikkati çeken husus, resmi bina ya da tapınak yapısına rastlanmamasıdır. Aşağı kentte ise halka ait evler bulunuyordu. Buradaki evlerden çıkan arşivler, konutların %70'inin Asur'lu tüccarlara ait olduğunu göstermektedir. Asurlular ev planları gibi kullanım eşyalarında da Anadolu geleneklerini takip etmişlerdir. Onları yerel halktan ayırmak ancak evlerinde bulunan çivi yazısı tabletler sayesinde mümkün olmuştur. Ulaşılan kalıntılardan aşağı kentin de bir duvar ile çevrelenmiş olduğu sonucu çıkarılmıştır. Düz bir hattı takip etmeyen sokak yapısı

organize bir görüntü sunmaktadır. Yaklaşık olarak kare planlı evler dar sokaklarca çevrelenmekte, 3-3,5 metre genişliğindeki ana caddelerde bulunan tekerlek izlerinden yük arabalarının buralardan geçtiği anlaşılmaktadır. Ortalarında olukların yer aldığı yollar çoğunlukla taş döşeliydi. Birden fazla evi bir araya getiren bloklar bir dama tahtası görüntüsü oluşturuyor, her evden doğrudan sokağa açılan en az bir çıkış bulunuyordu. Geleneksel Anadolu planı taşıyan evlerin önünde avlu, avlularda büyükçe bir tandır ya da ocak ve avlu boyunca sıralanmış iki-üç oda bulunmaktaydı. Hititlerin bölgeye intikal sebepleri net olarak bilinmese de Anadolu uygarlığının gelişiminde bir kesintiye yol açmadıkları ortadadır.

Doğu Akdeniz'de merkezi konumda bulunan Girit adası, Mısır, Yakındoğu, Yunanistan Anakarası ve Batıdan ulaşılması kolay bir yerdi. Ada'da M.Ö. üçüncü bin yılın sonunda kent yerleşimleri oluşmuş durumdaydı. İkinci bin yılda ise bu kentlerde büyük saraylar belirmeye başladı (Freeman, 2003: 93-97). Mısır ve Yakındoğu mimarisini anımsatan saraylar aynı zamanda tahıl, şarap ve yağ gibi ürünlerin depolandığı merkezlerdi. Girit'in yönetimi Yunan mitolojisine göre tanrıların babası kabul edilen Zeus'un oğlu Kral Minos'a verilmiş, bundan sonra hanedanlık Minoslar diye anılmıştır. Yapılan araştırmalar, Minos toplumunun merkezi bir yönetim biçimine sahip olmadığı, sarayların gerçekte birer dinsel merkez olduğu görüşünü kuvvetlendirmiştir. Sarayın etrafındaki yerleşimlerde rastlanan geniş ambarlar ve mezar buluntuları, her ailenin kendi bağımsız otoritesi olduğunu göstermiştir. Mühürler üzerindeki yelkenli figürleri, hareketli bir deniz ticareti yapıldığının işaretidir. Erken dönemin deprem nedeniyle sona erdiği tahmin edilmektedir. M.Ö. 1600- 1425 yılları arası "Yeni Saraylar Dönemi" olarak adlandırılmıştır. Kaldırım taşı döşeli caddeler, saraylılara ait olduğu tahmin edilen geniş konutlar ve kırsala yayılmış villa tarzı evleriyle yeni dönemin daha düzenli ve zengin olduğunu anlaşılmaktadır. Yine ritüel ve ibadet motivasyonlu Minos toplumu, saraylarda kült ibadet odaları, kutsal mağaralar ve dağların tepesine inşa ettikleri geniş tapınak alanlarına sahipti. Mısır buluntuları arasında, rahiplere hediye olarak getirilen Girit tapınaklarının resimlerine rastlanmıştır. Renkli freskler, bolca figür ve hikâyenin tasvir edildiği kap kacaklar Minosluların coşkulu bir topluluk olduğu izlenimini vermektedir. İncelikli zanaat eserleri üretilen Girit'te yumurta kabuğu inceliğinde, beyaz, kırmızı ve turuncu renkteki bir grup seramik kap en iddialı ürünler arasında sayılabilir.

Giritliler ilk Yunanlar olarak bilinseler de Klasik Yunan uygarlığının öncülü, Bronz çağında M.Ö. 1600-1100 arasında büyüyüp gelişen Miken uygarlığıdır (Freeman, 2003: 97-125). Yunanistan anakarasında, Argos düzlüğünün üzerindeki kayalık bir tepeye yerleşmiş olan Mikenler, Korint ve Argos arasından geçen yolu kontrolleri altına almış savaşçı bir topluluktu. Kalınlığı 7, yüksekliği 12 metreye kadar çıkan sur duvarlarından anlaşılacağı üzere, başlıca meseleleri güvenlikti. Surları inşa etmek için kullanılan taşlardan bazıları yaklaşık on ton ağırlığındaydı. Mykenia şehrine paralel duvarlar arasındaki dar bir geçitten girilebiliyor bu da olası bir işgal sırasında Mikenlere zaman kazandırıyordu. Aslanlı rölyeflere sahip meşhur giriş kapısı on dört tonluk bir kirişi taşıyan, yüzeyleri son derece düzgün taşlardan oluşuyordu. Miken şehirlerinin çoğu, "büyük oda" anlamına gelen *megaron* adlı geniş saray kompleksinin etrafında gelişmişti. Bu plan Antik Yunan tapınaklarının da arketipini oluşturmuştur.

Güney Yunanistan üzerinde egemen Miken uygarlığının zayıflamasıyla, tarihi skalada Klasik Yunan Çağı başlamıştır. Yunan yarımadasının artan nüfusu, yeni tarım arazileri arayışını doğurmuş bu da yarımadanın her yanında art arda yeni şehirler kurulmasını netice vermiştir. Yunan kent karakteri, Mezopotamya ve Mısır modellerinden farklı motivasyonlar etkisiyle gelişmiştir. Birçok kurumsal yeniliğin ortaya çıktığı kentler insani ölçülere daha yakındı. Yarı tanrıların baskısı ya da iktidar fantezilerinden bir derece soyutlanabilmiş olan Yunanlar, uygarlıklarla birlikte ortaya çıkan katı kast sistemini ortadan kaldırmışlardır. Gelişen kentlerde insani işlevlerle yurttaşlık görevlerinin sürekliliği ve disiplini, yurttaşın ortak hayatın her alanına tam katılımıyla sağlanmıştı. Uzmanlaşmış faaliyetler yeni bir tür bolluk ekonomisi ortaya çıkarmıştır. Bu refah ortamı Yunanların zihinsel dünyaları kadar sanatsal yaratımlarını da tetiklemiş, bunun neticesinde tiyatro, şiir, heykel, resim, mantık, felsefe, matematik gibi birçok entelektüel alanda tarihe ilham verecek yüksek eserler ortaya çıkmıştır. Estetik ifade ve rasyonel düşünmenin en açık biçimleri tecrübe edilmiştir. Mumford'a göre (2007: 163), Mısırlıların veya Sümerlerin, iki bin yıl içinde, insanın doğası ve potansiyelleri hakkındaki keşiflerinden fazlasını Yunanlar iki yüz yıl içinde ortaya koymuştur. Bütün bunlar Yunan *polis*'inde, özellikle de en büyük kentleri olan Atina'da kendisini göstermektedir.

Erken Yunan siyasi ve sosyal yaşamının en karakteristik örgütleniş tarzı olan *polis,* bir kent-devlet yapısıdır. Çeşitli dillerde kullanılan politika sözcüğü buradan gelir.

Yunan yarımadası, Anadolu'nun batı kıyıları, Ege adaları, Güney İtalya ve Sicilya'yı içine alan Eski Yunan dünyasının en büyük başarısıdır (Ağaoğulları, 2020: 11-47). Yüz ölçümü genellikle küçük olan bu şehirler, bir krala bağlı olmayıp toplumun hak ve özgürlüklerini koruma altına almayı vaat eden hukuk sistemini geliştirmiştir. İlk polis yapılanması M.Ö. 900-700 arasına tarihlendirilmiştir (Boyacı, 2014: 136-157). Mısır ya da Mezopotamya'da görülen kent-devletlerinden sosyo-ekonomik ve siyasal yapısı açısından önemli farklarla ayrışan Yunan polisi, yüzyıllar sonraki modern devletlerde görülecek "demokrasi"nin ilk temsilidir. Güvenlik amacıyla tepelere kurulan şehirler aşağıya doğru yayılmış ve ilk zamanlarda "yüksek kent" anlamında kullanılan polis, sonra tüm kenti daha sonra da devleti kapsayan bir anlam kazanmıştır. Birbirlerinden çok faklı büyüklükte olabilen polislerin nüfus sayılarına ilişkin bilgiler net olmamakla beraber, Yunan yarımadasının en büyük kenti olan Atina'nın 300.000 ila 350.000 civarında nüfusa sahip olduğu tahmin edilmektedir. Bu toplum, medeni ve şehirli olmayı kutsal bir emanet addetmiş, polisi tanrılar tarafından korunan bir armağan kabul etmişlerdir. Böylece kentin düzenini bozacak her davranış tanrılara isyan sayılmıştı. Belki de o güne kadar insanoğlu ilk kez, inancı nihai olarak kendi emniyet ve refahına aracı kılmıştı. Tanrıları memnun eden kul olmanın iyi yurttaşlık şartına bağlanması, aynı şehir-devletin vatandaşları arasında dayanışma ruhunu güçlendirse de Yunan kentleri birbirlerine herhangi bir ülküsel bağ ile bağlı değillerdi. Çünkü her polis halkı farklı tanrı ya da tanrılara inanıyor, şehirlerinde yalnızca kendi tanrıları adına tapınaklar bulunuyordu. Aralarında çıkan savaşlarda mağlup olan polisin halkı ya kılıçtan geçiriliyor ya da zorunlu olarak bağımlı durumuna getiriliyordu. Dolayısıyla her yurttaş aynı zamanda bir asker olarak yetiştirilmek zorundaydı.

Yunan şehirleri, onları oluşturan temel ögeler ile karakterizedir. Geçmişi daha eskiye giden birçok kentin tarihsel çekirdeği, *akropol* denen çok yüksekte, rahatlıkla savunulan bir tepedir. Başlangıçta *polis* ile *akropol* aynı anlamı vermiştir. Akropol, kente tepeden bakan bir kale, ekilebilir toprağa sahip değerli bir arazi, bir sığınak, Hellen topluluklarının başında krallar varken, kralların oturdukları yerdi (Wycherley, 1993: 5). Kent Akropolün yamaçları çevresinde genişler ve büyürdü. Yunan *polis*'inde En önemli birim, kentin yönetsel, siyasal ve sosyal merkezi durumundaki *agora*'dır. Genellikle dikdörtgen planlı bu yapının adlandırması ilk kez Homeros (M.Ö. VIII.-IX. yy.) tarafından yapılmıştır. Erken dönemde toplantı yerini nitelerken sonraları pazar yeri

anlamında kullanılmıştır (Anadol, 1997: 28-29). Halkın yöneticilerini seçmek, yeni kararlar almak, eğlence ve spor aktivitelerine katılmak için toplanılan açık alanların yerini sonrasında agoralar almıştır. Resmi bina ve tapınakların da eklenmesiyle agora, Yunan kentinin merkezi yapısı olmuştur. Dörtgen planlı meydanı çevreleyen sütun dizisinden (*stoa*) oluşan agoralar özenli bir peyzaj, çeşme, tapınak, sunak ve heykellerle bezeliydi. Zaman zaman kent kurucuları ya da halkın ileri gelenlerinin mezar yapıları da agorada yer alırdı. Polisler gelişim gösterdikçe yeni entelektüel mekânlar kazanmışlardır. Bunlardan *gymnasion*, Antik Yunan ve Roma mimarlıklarında gençlerin zihinsel ve bedensel eğitim gördüğü, spor etkinliklerinin yapıldığı yapılardı. İçerisinde hamam da bulunan gymnasionlarda müzik ve edebiyat dersleri veriliyor, ileri yaşlarda ise bunlara matematik, astronomi, retorik ve felsefe dersleri ekleniyordu. Ancak burada kız öğrencilerin eğitim alma hakkı yoktu. Atina'da yer alan Platon ve Aristoteles akademilerinin de kendilerine ait gymnasion yapıları vardı. Yunan kentinin ana ögelerinden bir diğeri de *bouleuterion*'dur. Üstü kapalı, dikdörtgen planlı bu yapılar Yunan kentlerinin belediye binaları olarak işlev görmüştür. Halkın seçimleriyle göreve gelen kent meclisi burada toplanırdı. İçerisinde bir sunak ya da başkan kürsüsü yer alan bu resmi yapılar, ön avludan geçilen U planlı, amfi biçimli oturma sıralarından oluşuyordu (Anadol, 1997: 277-278). Sayısız hikâyeyle örülü Yunan mitolojisindeki efsaneye göre, tanrıların babası Zeus'un baldırından doğan *Dionysos* (Afacan, 2020: 343), adına tapınaklar, şölen ve eğlenceler düzenlenen şarap ve bağ bozumu tanrısıdır. "Klasik Yunan tiyatro oyunlarının Dionysos sunağı çevresinde yapılan danslardan doğması gibi, Yunan tiyatrosunun yapısal biçimi de koronun dans ederken belirlediği daire planlı alandan gelişmiştir" (Beykan, 1997: 1780). Bilinen en eski tiyatro yapısı, Atina Akropolis'in güney yamacına kurulan *Dionysos Eleuthereus Tiyatrosu*'dur. Burası M.Ö 460 yılına kadar bir teras üzerinde yer alan *orkhestra*, girişi sağlayan eğimli bir yol, küçük bir Dionysos Tapınağı ve yamaçtaki oturma sıralarından ibaretti. Takip eden yıllarda taş bir sahne binası, onun iki yanına *paraskenion* adlı öne çıkan iki oda eklenmiş, oyunların geliştirilmesiyle Yunan tiyatrosu kompleks ve işlevlerine göre adlandırılmış 8-10 birimden oluşan görkemli yapılara dönüşmüştür. Oyun içerikleri de fiziki yapısı kadar komplike ve ilginçtir. En yüksek devlet görevlisi olan *arkhön*'un otoritesine tabi, tüm ayrıntılarıyla meclis ve demokratik mahkemelerin de uymak zorunda olduğu kurallar çerçevesinde düzenlenmiş tragedyalar sahnelenirdi. Vernant (2012: 254-255)

tragedyanın, kendisini tiyatrolaştıran ve bütün yurttaşlar önünde sahneye koyan kent-devletin kendisinden başkası değildir, der. Eski Yunan tiyatrosunda din en etkili unsurdur ancak onu sosyal ve politik alanlardan ayrışmış bir öge olarak bulamayız. Kamusal ya da özel her alandaki önemli gösterilerin her biri, dini bir şenlik havasında düzenlenirdi. Bu devlet kademelerindeki yöneticilerin görev devir tesliminden, doğum ve ölüm törenlerine kadar geçerliydi.

Tarih sahnesindeki her insani buluş gibi Yunan polisi de bir başlangıç ve son arasında varlık gösterebilmiştir. Demokratik partilerin emperyalist politikaları Atina'ya zenginlik getirse de bundan memnun olmayan gruplar doğmuştu. Ordu ve donanmanın masraflarını karşılayan soylular, yayılmacı politikadan doğan kazançların yalnızca halk tarafından paylaşılmasından rahatsızdı. Atina'nın ekonomik ve siyasal genişlemesi diğer polislerde tedirginlik yaratmıştır. Karşısında durabilecek tek güç olan Spartalılar, demokrasi tehlikesini ortadan kaldırmak üzere Atina'ya savaş açtılar. Aralıklı olarak tam 27 yıl sürecek bu savaşlar tarihe "Peleponnesos Savaşları" olarak geçti. Neticede Sparta mağlup olsa da bu yıpratıcı süreç, savaş sırasında patlak veren veba salgınıyla beraber Atina'nın çöküşünü hızlandırdı. 431 yılında başlayan ve tüm Yunan polislerinde bir iç savaş halinde devam eden yıkım 404 yılında son buldu. Aralarında Platon'un dayısı Kritias'ın da bulunduğu aristokratlar, Atina'yı Spartalılara teslim ederken oligarşiyi geri getirdiler. İktidara hâkim olan bu grup "otuzlar tiranlığı" diye anılan rejimi oluşturdu. 403 yılında "otuzlar" tiranlığı devirip demokrasiyi yeniden tesis etse de bu tarihten sonra Atina, Yunan dünyasındaki kültürel egemenliğini sürdürmüş ancak askeri ve siyasal gücünü geri kazanamamıştı (Ağaoğulları, 2020: 47-52). Muhteşem Yunan polisinden geriye, saygı uyandıran mimari yapılar, öncülü oldukları çeşitli sanat dalları ve yazılı eserler ile sayısız efsane kaldı.

1.3. İlk Türk Kentleri

Türk şehir ve mimarlığının başlangıcına dair bilgilerin sorunsallığı, Türklerin yayıldığı coğrafyanın genişliği, yer değiştirmeleri, hâkim oldukları bölgelerdeki inanç ve kültürler ile etkileşime geçmeleri ve büyük bir bölümünün uzun zaman yarı yerleşik yaşamalarına bağlanmıştır. Baykara, 1970 tarihli doktora tezinde, Kessler'in makalesinden tercümeyle aktarır: "XI. ve XIII. asırlarda Türk akınları gelip kale ve cami

inşaatı ile Anadolu'daki eski şehirlere bugünkü çehrelerini verinceye kadar buralarda muhtelif diller konuşan kavimler oturmuşlar, muhtelif devlet, kültür ve dinler bu şehirlere hâkim olmuşlardır. Türklerin bu kadar sür'atle step süvariliği ile fatihlikten şehir imarcısı ve sâkini vaziyetine geçmeleri şayân-ı hayrettir. Konya, Akşehir, Bursa ve İstanbul Türkler tarafından fetihlerinden daha henüz yüz sene geçmeden muazzam inşaatla yepyeni şekil almışlardı. Türkler şimaldeki köylü slav milletlerle cenuptaki Afrika kavimlerinin ekserisinden büsbütün başka bir tarz ve mikyasla şehirli ve şehir yapıcısı olmuşlardır" (Baykara, 1970: 1). Yarı göçebelik, göçebeliği takip eden uzun yıllar boyunca Türklerde hâkim karakter olarak izlenir. Bizans elçisi, Göktürk Hakanının tekerlekli tahtını tasvir etmiş, Peçeneklerin ve Doğu Avrupa Türklerinin günlük eşyalarını taşımak için tekerlekli arabalar, arabalı çadırlar kullandığını Rus ve Arap kaynakları da aktarmıştır. Bu tür hareketli barınaklar için "derin ev" tabiri kullanılmıştır (Baykara, 1970: 7-8).

Orta Asya'da şehir yaşamı, Maveraünnehir, Horasan, Dehistan, Horezm, Fergana, Çu Ovaları ve Tarım Havzası gibi bölgelerde oldukça erken devirlerde başlamıştır. Buralar bazı sanat dallarının köken bölgeleri olduğu gibi, önemli ilim insanlarının da yetiştiği yerlerdir. Altay, Sayan Dağları ve Tiyan-Şan dağlarını yurt edinen Türkler, Maveraünnehir ve Horasan'a yayıldıklarında, Arap akınlarına en fazla karşı koyan kavim olmuştur (Cezar, 1977: 2-4).

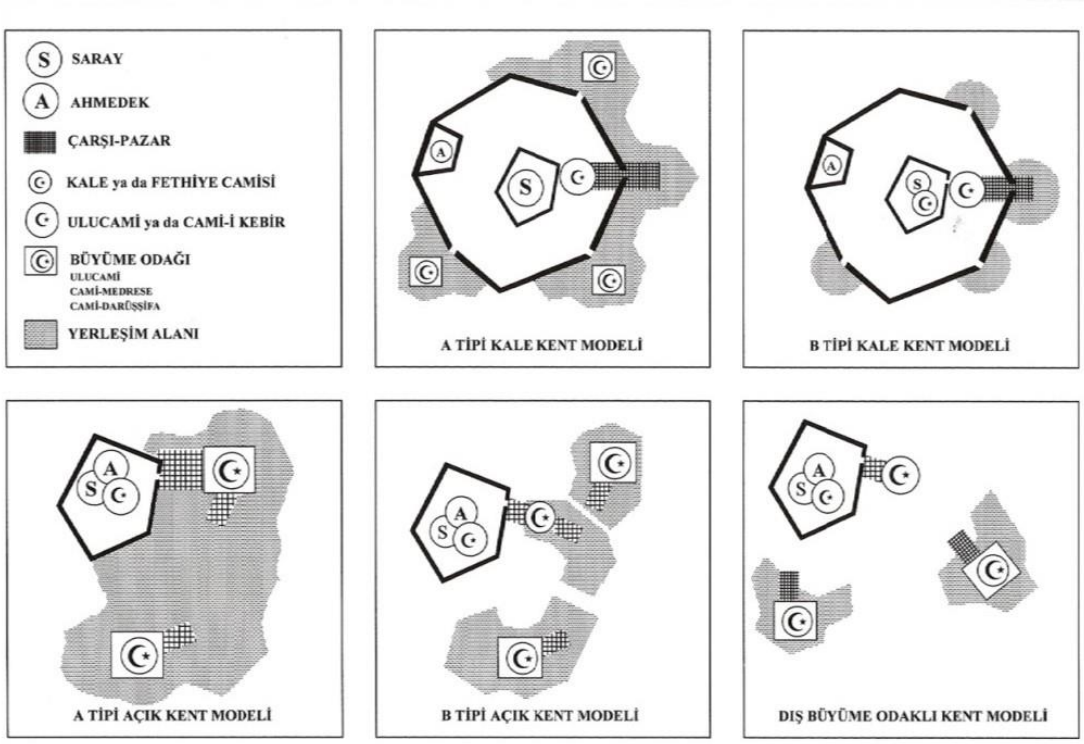
Yukarıdaki bilgilerden anlaşıldığı üzere, İslâmiyet öncesi dönemde şehir hayatına aşina olan Türklerde bu işaretler, çoğunlukla göçebe bir hayat sürmüş Göktürklerden itibaren izlenmektedir. Çin kaynaklarında Türklerin, Göktürkler öncesi Hun döneminden itibaren tarımla ilgilendiklerine dair izler vardır. İlk Türk konutları, göçebelik döneminde "mevsimlik barınaklar" olarak, kolay bozulabilen malzemeden yapılmıştır (Baykara, 2023: 51). Türklerin yerleşik hayata geçtikleri döneme ait bilinen en erken şehir örneği ise Orta Asya Çu Havzası'nda kurulduğu tespit edilen Ak-beşim şehridir. Cezar (1977: 28-30) bu şehrin yalnızca bir Türk şehri olmadığının, Türkler bölgeye daha erken gelmiş olsa da Soğdlar/Soğdaklar ile birlikte ikamet ettikleri şehirlerden olduğunun özellikle altını çizmektedir. Roux (2013: 96), Türklerin inşa ve örgütlenme konularından Soğdlar'dan etkilendiğini, İran ve Bizans ile kuracakları ilişkiler için gereken dünya kültürünü de Soğdlar'dan edindiklerini yazar. Yine Baykara (1970: 24), Talas-Çu Havzası'nda oluşmaya başlayan büyük çaptaki şehirlerde yerleşen göçebe Türklerin,

Soğdlar ile kaynaştığını, ortaya çıkan bu yeni kültürel etkileşim alanı sonucunda Soğdların kısa zaman içerisinde Türkleştiğini ifade eder. Sümer (2014: 11-12), burada yerleşen "Batı Gök Türkleri"ne ait şehirlerin sayısında, VII. yüzyılın birinci yarısından sonra artış olduğunu söyler ve çok sayıda şehre sahip olmaları bakımından talihli sayar. Yerleşik hayata geçiş aşamalarında önce konutlar yapmış, sonra yerleştikleri bölgenin etrafını tümseklerle çevirmiş, daha sonra da bu tümseklerin yerine duvarlar inşa etmişlerdir. Yapılan arkeolojik kazılar sonucu Ak-beşim'de dört kültür katı tespit edilmiştir. Birinci kat V. ve VI. yüzyıllara, dördüncü kat IX. ve X. yüzyıllara tarihlendirilmiştir. Ak-beşim şehri *kale, şehristan* ve *rabat* diye adlandırılan üç bölümden oluşmaktadır. Aristokratlar ve zanaat erbabının yaşadığı 'şehristan' ortada, saray ve idari yapıların bulunduğu 'kale' ise şehristanın batı köşesine konumlanmıştır. Şehristanı kuşatan "rabat", ticari faaliyetlerin yürütüldüğü kısımdır. Budist tapınağı olarak bilinen yapının şehristan içerisinde bulunduğu, savunma tümseği ile çevrili şehrin iyi kurgulanmış bir yol şebekesine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla eski Türk şehirlerinin bir planlamaya tâbi tutulduğu söylenebilir (Can, 1995: 16-19). Özellikle Uygurların kurduğu şehirlerin son derece düzgün yol sistemleri ve dörtgen surlara sahip olması bunu doğrulamaktadır. Türklerin yaşadığı bölgelerde İslâmiyet'in yayılmaya başlamasıyla, şehristanın merkezinde büyük bir cami inşa edilmiş, rabat bölgesindeki ticari faaliyetler ibadet merkezine yaklaştırılarak zaman içerisinde şehristana dâhil edilmiştir.

Barthold (2018: 50), Müslüman medeni hayatının her sahasında olduğu gibi İslâmi şehir tipinin de Arap ananesi ile bir takım mahalli geleneklerin karışması sonucu meydana geldiğini söyler. Avrupalı kimi seyyahlar Müslüman şehirlerindeki evlerin avluyla çevrili olması, sokak cephesine yalnızca dükkân ve duvarların yapılmış olmasını, "Doğu istibdadı" ile açıklamaya kalkışsa da Pompei şehrinin kalıntıları göstermiştir ki Yunan ve Latin şehirciliği de aynı konut planlamasına sahipti. Dahası Mekke'yi dolaşan seyyahlar Avrupa tipindeki gibi pencereleri sokağa bakan evleri görüp hayret etmiştir.

Türklerin İslâmiyet ile tanışması, Türk mimarisine başta cami, medrese, zâviye-tekke ve kervansaray gibi sentez yapılar kazandırmıştır. Farklı kültür birikiminin ürünü olan saray, çarşı, kale, sur, ev, köprü vb. yapılar Türk-İslâm şehrinin ana dokusunu oluşturmuştur (Çoruhlu, 2000: 13). Türbe ve kümbetler ise İslâm dininin değil önceki Türk geleneklerinin korunması sonucu ortaya çıkmıştır.

Osmanlı şehir yapısını incelemeden önce, ilk Selçuklu şehir düzenlerinin nasıl oluştuğuna bakmak yararlı olacaktır. Göçebe ve yarı yerleşik yaşam kültürleriyle, IX. yüzyıldan itibaren iki yüzyıl boyunca Orta Asya'dan Anadolu'ya göç eden Türkler, karşılaştıkları çeşitli millet ve kültürlerle etkileşime geçmişlerdir. Yayıldıkları Horasan, Maveraünnehir, Irak-ı Acem, İran bölgelerinde yayılmış İslâm ve Hint kültürleri ile Anadolu'da karşılaştıkları Yunan ve Roma medeniyetlerine temasları neticesinde, özgün Türk-İslâm kültür ve medeniyetini meydana getirmişlerdir. Anadolu coğrafyasında yerleşen Selçuklu kültür ve medeniyeti, yaşam tarzlarında Fars kültürü ile Orta Asya Türk geleneklerini birleştirmiş, dini boyutta ise Hıristiyanlık ile kaynaşmış, Şaman geçmişinin izlerini taşımakla birlikte İslâm dinini esas almıştır (Özcan, 2007: 6-7). Anadolu'da, Bizans ve Selçuklu olmak üzere ikili egemenlik, sosyal, kültürel ve ekonomik farklılıklardan doğan mekânsal yerleşim tercihler ortaya çıkarmıştır. "Bu mekânsal tercihler, Anadolu'nun Uc bölgelerindeki verimli kışlak-yaylak alanlarında değişken ve geçici koşullar içinde, ekonomisi hayvancılık ve yağmacılığa, dinsel kimliği Şaman ya da Budizm inanç ve gelenekleri ile İslâmî inanç sisteminin sentezine dayanan göçebe ya da yarı yerleşik biçimini benimseyerek Hıristiyan nüfusla karışarak kentlileşen ve Sünnî İslâmî inançları taşıyan Türklerin mekân organizasyonları olarak tanımlanabilir" (Özcan, 2007:7). Değerlendirmeler sonucunda, Selçuklu dönemi Anadolu kentleri "kale kent", "açık kent" ve "dış büyüme odaklı kent" olmak üzere üç model şeklinde kategorize edilmiştir.

Görsel 1: Anadolu'da Selçuklu Kent Modelleri (Özcan, 2007:12)
Kaynak: https://www.researchgate.net/publication/328572164

Selçuklu şehirleri iç kale (*kûhandiz*), asıl şehir (*şehristan*) ve dış mahalleler (*rabaz*) olmak üzere başlıca üç kısımdan oluşuyordu. Ticaret merkezleri genellikle dış mahallelerde toplanmıştı. Belli esnaf gruplarının bir arada bulunduğu kapalı mekânlardan oluşan geniş pazarları vardı. Hastane, vakıf ve zaviye yapılarını şehirlerde sıklıkla görmek mümkündü. Şehirlerde ticari hayattan bahsetmek gerekirse, orta ve küçük ölçekli tüccarlar, esnaf, dükkân sahipleri ve kalabalık zanaat erbabı şehirlerde ayrı loncalar halinde teşkilatlanmıştı (Özgüdenli, 2009: 371-375). Çeşitli zanaatlarda ustalaşmış grupların varlığı, şehir ekonomisi için hayati bir öneme sahipti. Gelişmiş üretimler arasında çinicilik, demir işçiliği, dokuma, deri işleme, cam üretimi, boya sanayii ve kâğıt imalâtı sayılabilir. Şehirlerde yaygınlaşmış iş kollarının başında pamuklu ve ipekli kumaş dokumacılığı geliyordu. Büyük Selçuklulardan itibaren, Horasan ile Mâverâünnehir'in pamuklu ve yünlü dokumaları şöhret kazanmış talep gören ihraç ürünleriydi. Yine ticaret hayatının devamlılığını sağlayan uygulamalardan biri kervanların güvenliğinin askerî muhafızlar tarafından sağlanmasıdır. Selçukluların ticaret yollarına verdiği önem

Anadolu'da daha ileri bir seviyeye ulaşmış ve uluslararası ticaretin gelişmesini kolaylaştırmıştır (Kucur, 2009: 384-385). Anadolu Selçuklularında başta gelen ticari faaliyetler hayvancılık ve süt, yağ, peynir gibi mâmullerin üretimi, dericilik, halı-kilim dokumacılığı olarak sıralanabilir. Avrupa'ya Ankara tiftiği, pamuklu ve ipekli kumaşlar ihraç edilmekte, gümüş, bakır, demir, şap ve tuz ise çıkarılan madenler arasındaydı.

Din ve mezhep faaliyetleri hareketli olan Selçuklu şehirlerinde halk genellikle mensup olduğu dine hatta mezhebe göre farklı mahallelerde oturuyordu. Daha sonra Osmanlı şehirlerinde de gördüğümüz bu mahalle düzeni İslâm şehirlerinin en dikkat çekici yapısal özelliklerden biridir. Böylece birbirinden ayrı mahallelerde iskân edilmiş bağımsız topluluklar, bir inanç ya da meslek grubuna mensup olup, kendi içlerinde sistemli biçimde örgütlenebilmekteydi.

İKİNCİ BÖLÜM

BİR MEDENİYETİN KURUCU KENTİ

1. TÜRK İSLÂM KENT KİMLİĞİ İNŞASINDA MODEL KENT BURSA

"Şimdiye kadar gördüğüm şehirler içinde Bursa kadar muayyen bir devrin malı olan bir başkasını hatırlamıyorum" diyen Tanpınar (2011: 93), belleğindeki Bursa'yı satırlarına dökerken, bizi edebî diline bir kere daha hayran bırakır. Osmanlı devletine bir buçuk asra yakın süre başkentlik eden Bursa, baştanbaşa bir Türk şehri olmakla kalmamış, manevî çehresinde, ilk kuruluş çağının havasını saklamıştır. O'na göre Bursa, Türk ruhunun en halis ölçülerine kendiliğinden sahiptir. Sadrazam Keçeci Fuad Paşa'nın, "Osmanlı tarihinin dibacesi" diye nitelediği, Osmanlı Medeniyetinin doğup şekillendiği Bursa şehri, İnalcık'ın (2016: 109) kaleminde yerini, "model kent" ifadesiyle bulmuştur.

Uludağ'ın kuzeybatı eteklerine kurulmuş olan Bursa, katmanlı tarihiyle zengin bir belleğe sahiptir. Akarsuları, kaplıcaları, yeşilliği ve bereketli topraklarıyla meşhurdur. Uluslararası ticaret güzergâhında yer alması ve İstanbul gibi merkezi bir şehre yakınlığıyla her dönemde önemini korumuştur.

Bursa ile ilgili kıymetli araştırmalara imza atmış ve I. Dünya Savaşı sırasında şehit düşmüş olan Mülazım Abdülkadir Bey (d.1882), Bursa'nın coğrafi özelliklerinden edebî bir dil ile bahsetmiştir. "*Denizden 2530 Frenk arşını yüksekliği olan Keşiş Dağı'nın etekleri, uzunluğu enine boyuna saatlerce süren ovalarla kuşatılmıştır. Belki de tepesi her zaman karlarla örtülü olduğu için, aksakallı bir papaza benzetilmek istendiğinden Keşiş diye adlanan bu dağların Marmara Denizi yüzündeki etekleri Bursa Ovası'dır*. *Yarısı dağ dibinde, yarısı ova kıyısında, bakanların gönlünü açan, birbiri üstüne konmuş gibi evler, beyaz minareler, kuleler, aradaki top top ağaçlarla birbirinden ayrı gibi duran şu görünüş, Hüdavendigâr Vilayetinin merkezi, Osmanlıların eski başkent olan Bursa'dır*" (2008: 20-22).

Arkeolojik buluntular, Bursa ve çevresindeki ilk yerleşimleri MÖ. 2. Bin yıla kadar geri götürmeye imkân verir. Eski halklar hakkındaki yazılı metinler, çoğunlukla

ticari ilişkiler sayesinde oluşmuştur. Bursa ve civarında yaşamış topluluklarla ilgili bilgilerin bir kısmını Hitit Devleti'nin (MÖ. 1650-1190) yazılı belgelerinden ediniriz. Bunun yanı sıra Anadolu'daki Asur Koloni Çağı yerleşimleriyle ticari bağlantıları bulunan kentlerde ele geçen kil tabletler ve mühürler de bölgeye dair önemli bilgi kaynaklarıdır. İmparatorluk döneminde Hititler, Kocaeli, Bilecik ve Bursa civarındaki küçük devlet yapılaşmaları ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Haklarında az bilgi olsa da Luviler, Hititlerin yıkılışından sonra Hellen, Pers, Trak Kavimleri, Galatlar, Lidyalılar ve Frigler bu bölgede varlık göstermiş önemli halklardandır. Ön Asya'nın uygun bölgelerinde kurulan ilk kentlerin bağımsız birer devlet yapısında olduklarından bahsetmiştik. Sonrasından bu yönetimler daha geniş bölgeleri idare etti. Kent devletleri döneminin sona ermesi Büyük İskender'in Asya seferleri sonrasında hızlanmış, artık krallık ve imparatorluklar dönemi başlamıştır. Helenistik'te kentleşme hız kazanmış, bazı krallar yeni kentler kurmanın yanı sıra köyleri birleştirerek (*synoikimos*) kente dönüştürmüşlerdir. M.Ö. yüzüncü yıla kadar 822 kent kurulmuştur. Takip eden elli yıl içerisinde bu sayı 1362'ye ulaşmış, sonraki yüz elli yıl içerisinde 1350'ye gerilemiştir. "Prusa ad Olympum" kentleşmenin hızlı olduğu dönemde doğan kentlerdendir (Can, 2023: 1-41). Orta ve Yeni Çağlarda kurulan kent sayısı nispeten azalacak, Bizanslılar gibi Osmanlılar da ele geçirdikleri kentleri yeniden düzenlemek suretiyle dönüştüreceklerdir.

Antik çağlardaki ismi *Prusa* olan şehir, tarihi kaynaklarda genellikle eteğinde yer aldığı Olympos ile birlikte anılır. Kandes, (2008: 13-14) klasik dönem yazarlarından edindiği bilgilere dayanarak, Bursa'nın Anadolu'da aynı dönemde bu adı taşıyan üç şehirden biri olduğunu belirtir. Bunlar ilki, Argonautlar tarafından kurulan Kios, bugünkü adıyla Gemlik'tir. Makedonların yakıp yıktığı şehir, Bithynia Kralı Prusias tarafından yeniden inşa edilip, "deniz kıyısındaki Prusa" anlamına gelen *Prusias ad mare* adını almıştır. Hypios (Melen) çayı yakınındaki ikinci kent, Prusias tarafından alındığında Kieros adını taşıyordu. Sonrasında "Hypios'un yanındaki Prusa" anlamındaki *Prusias ad Hypium* adıyla anılmıştır ve bugün Üsküp sınırları içerisindedir. Roma dönemiyle beraber diğer kentlerden çok daha meşhur olan Prusa/Bursa, sözü geçtiği gibi adını Bithynia'nın yaşlı dağından alan *Prusa ad Olympum'*dur. Bursa'nın kuruluşunu, M.Ö. II. yüzyıl sonlarında, Prusiasa'a sığınan Kartacalı Annibal'ın teşebbüsüne tarihlendiren kaynaklar olsa da yaygın inanış, Bithynia kralları tarafından, hisarın yerinde bulunan daha eski bir yerleşim üzerine kurulduğu yönündedir. Romalılar, Pontus Kralı Mithradates'i mağlup

edip şehri ele geçirmiş ve burası ilk olarak Nicomedia'ya (İzmit) bağlanmıştır. İmparatorluğun parçalanmasından sonra da Roma şehirlerinden biri olarak kalmıştır. Bithynia Krallığı, MÖ. 377-64 yılları arasında, İzmit merkez olmak üzere İstanbul, Sakarya, Düzce ve Bursa'da hüküm sürmüştür.

Diğer şehirlerden ayırt edilebilmesi için "Prusa ad Olympum" (Olimpos Prusası) olarak anılan adı, bugünkü ismine kaynaklık eder. Prusa bundan sonraki dönemlerde önce Arap daha sonra da Türk ordularının hedeflerinden olmuştur. Diğer iki kentin isimleri tümüyle değişmiştir. Bursa ise *Prusa, Brousso, Brousse, Borsa* şeklindeki kullanımlarıyla büyük bir değişikliğe uğramadan günümüze kadar gelmiştir. Ortaylı'nın da değindiği gibi (3 Mayıs 2019) Osmanlılar, fethettikleri şehirlere yeni adlar bulmayı değil, mevcut isimler üzerinde küçük değişiklikler yapmayı tercih etmişlerdir. Bizans'ın ileri gelenleri ve tüccarlarının yatırımları ile Trakya'nın korunmasını kolaylaştıran stratejik konumu, Prusa'yı Bizans için daha da önemli kılmıştır (Metin, 2022:43). İmparator Justinianus (527-565) döneminde, demografik ve sosyo-ekonomik bakımdan gelişme göstermiştir. Pars (1985: 68), İran Sasani hükümdarı Hüsrev Perviz'in, bir ara Bursa'yı Bizans'ın eski imparatorlarından Heraklelos'un (610-641) elinden aldığını ancak Rumeli'den gelen Türklerin yardımıyla Bizans'ın şehri tekrar geri aldığını yazar. Tüm bu faktörler şehrin, eski tarihlerde ele geçirilmeye çalışılan kilit bir bölgede olduğunu göstermektedir.

Sırasıyla Roma, Bizans Selçuklu ve Osmanlı medeniyetinden izler taşıyan Bursa XIV. yüzyılın ikinci çeyreğinde son olarak Osmanlılar eliyle Türk hâkimiyetine girecek ve beylikten devlete geçişin eşiği olacaktır.

1.1. Bursa'nın Türk Hâkimiyetine Geçişi

Bursa, Türklerin Batı Anadolu'ya yayılışı sırasında, Bizans'ın elinde kalan üç kale şehrinden biriydi. Başkent Konstantinopolis ile Anadolu arasındaki ticari ve askeri rotada etkinliği yüksek bir bölgede yer almaktaydı. Süleyman Şah (d.?-ö.1236), Anadolu'da kolay ilerlemeye imkân sağlayacak bu bölgeye yönelmiş, 1080 yılından Nicea'yı (İznik) alarak başkent yapmıştır. Hemen ardından da Bursa'yı fethetmiştir. 1097'de merkez konumdaki İznik'in Bizans hâkimiyetine geçtiği dönemde, Bursa'nın durumu bilinmemektedir. I. Kılıçarslan'ın 1107 tarihinde vefat etmesiyle başlayan taht kavgaları

sırasında Türk hâkimiyetinden çıktığı tahmin edilir. Şehir, 1113'te Türklerin eline geçmiş ancak kısa süre sonra Aleksis Komnenos (1048-1118) tarafından geri alınmıştır (İnalcık, 2016: 75). Selçukluların İlhanlılar karşısında yenilgiye uğradığı, 1243 Kösedağ Savaşı sonrası kalabalık ordularıyla Anadolu'ya giren Moğollar, Orta Anadolu'daki Selçuklu şehirlerini işgal etmiş ve idarelerine giren halklara ağır yaptırımlar uygulayarak eziyet çektirmeye başlamıştı. Uçlara yerleşmiş olan Türkmenler kısmen daha rahat olsa da Orta Anadolu baskı altındaydı. Orta ve Doğu Anadolu yaylalarında yaşayan Türk boyları Moğol korkusuyla batıya doğru göç edip, uç adı verilen Selçuklu-Bizans sınırlarına daha önce gelmiş olan Türkmenlere katılmaya başlamışlardı. Bizans topraklarının artık güvenli olmayışı, kendilerini koruyamadığı halde ağır vergiler altında ezen Bizans imparatorluğu idaresindeki halkların, hafif vergiler karşılığında can ve mal emniyeti sağlayan Türk beyliklerinin idaresine geçmeyi tercih etmesine neden oluyordu (Köprülü, 2019: 128). Uç beyleri birbirini izleyen bu göçlerle iyice güçlenmişti. Kaynaklar bu tarihlerde Sultanhöyüğü-Kütahya arasında yer alan dağlarda 300.000 civarında göçebenin çadırlarda yaşadığını kaydeder. Göçebe Türkmenlerin yanında, Moğol eziyetinden usanan yerleşik halk da uçlara gelerek, daha sonra Anadolu'yu mayalayacak olan zengin kültür mozaiğinin temellerini oluşturmuştur. "Orta Anadolu'daki bu tüccar, sanatkâr ve esnaf gruplarının Batı Anadolu uç bölgelerine giderek faaliyet göstermelerinde, Anadolu'da büyük bir dini ve siyasi nüfuza sahip olan *Ahîlik* teşkilatının da oldukça mühim bir rolü olmuştur. Ahiliğin yanı sıra, ilk Osmanlı tarihçilerinden Âşıkpaşazâde'nin belirttiği gibi *Gaziyân-ı Rum, Bâciyân-ı Rum, Abdalân-ı Rum* ve *Âhiyân-ı Rum* gibi zümrelerin de uçlardaki Türkmenlerin siyasi ve iktisadi hayatında oldukça etkili oldukları bilinmektedir" (Başar, 2022: 124-137). İlhanlı baskısı altındaki Selçuklulara bağlı uç beyleri, Bizans İmparatorluğu'nun da içine düştüğü siyasi bunalımdan istifade ederek akınlarını sıklaştırmış ve birer birer bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamışlardı. Meydana çıkan irili ufaklı, sayılarının on dördü bulduğu bilinen beyliklerden biri de Eskişehir-Bilecik arasındaki bölgede yerleşen Osmanoğulları olmuştur.

Osman Gazi, arkadaşları ve kardeşi gibi Alp ünvanına sahipti. Bizanslı tarihçi Pachymeres'in, çağdaşı olduğu Osman Gazi'yi ve kahramanlıklarını nasıl tasvir ettiğini İnalcık (2006: 13-24) şöyle aktarmaktadır: "Bu şehrin Osmanlı uç beyi çok enerjik, çok atılganmış denilir." Eskişehir'de yerleştiği dönemde Bizanslılarla mücadele etmekte olan Osman Gazi, Çobanoğulları'ndan bir kısım gazi ve uç beylerinin de yanında yer almasıyla

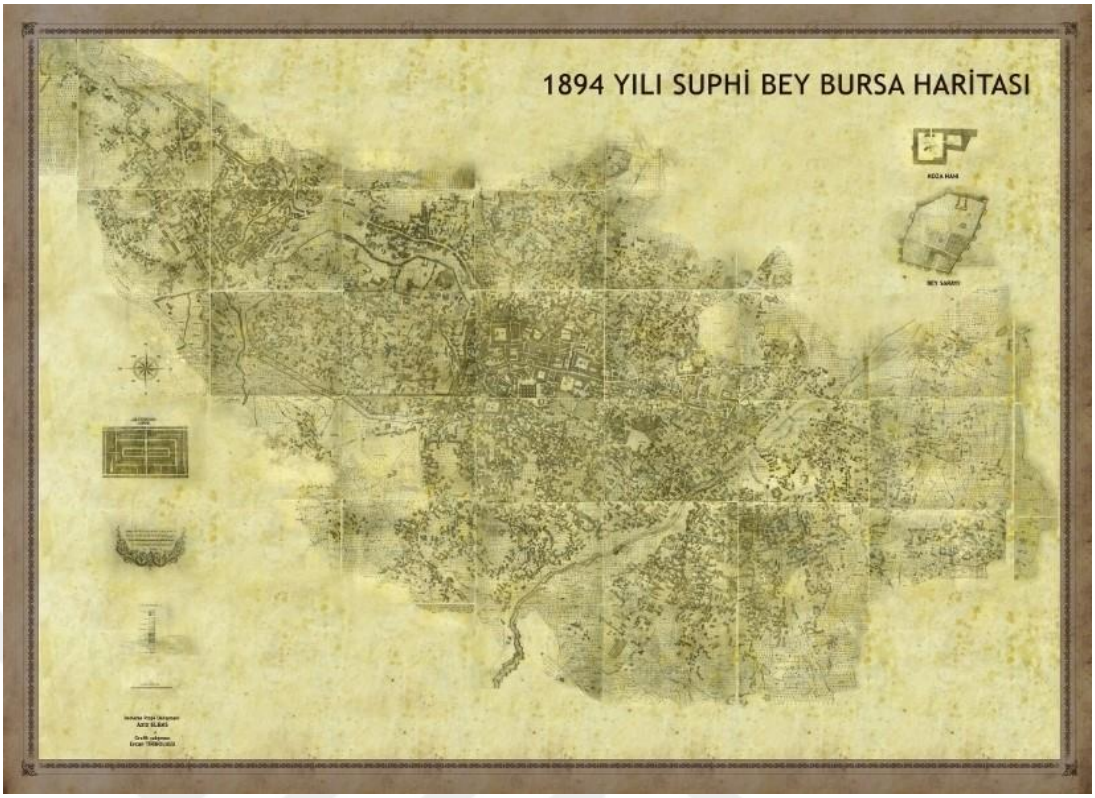
iyice güç kazanmıştır. Sırasıyla Selçuklulara bağlı Karacahisar ve Bilecik tekfurlarını mağlup ederek buraları komutası altına almıştır. Ardından Yenişehir ve Yarhisar kalelerini fethetmiştir. Bir Hıristiyan şehrini fethettiklerinde orada yerleşmeyip karşısına yeni şehir kurmak Türklerde bir gelenekti. Osman Gazi buraya bir Türk Yenişehir'i kurdu ve burası Karacahisar'dan sonra ikinci payitaht oldu. Ailesini Bilecik'e yerleştiren Osman Gazi'nin sonraki hedefi iki büyük Bizans şehri olan İznik ve Bursa'yı almaktı. 1302 tarihindeki İznik kuşatması başarısız olunca Koyunhisar ve Marmaracık'tan zaferle dönerek Yenişehir'i emniyet altına almış oldu. Yine Pachymeres'in kaydettiğine göre Osman Gazi'nin şöhretini Paflagonya'ya (Kastamonu yöresi) taşıyan, 27 Temmuz 1302 tarihli Bapheus muharebesinde Bizanslıları bir kez daha mağlup etmesi olmuştur. Bu tarih, Osmanlı hanedanının tarih sahnesine çıkışı olarak da kabul edilir.

Osman Gazi'den intikam almak isteyen Bursa tekfurları Dimboz'da kendisine karşı birleşmiş ve yine mağlubiyetle ayrılmışlardır. Bu zafer Âşıkpaşazâde'den "Osman Gazi Dimboz'dan geçip Apolyont'a kadar, Orhaneli'ne kadar bütün ovayı ele geçiriyor, Bursa'yı muhasara altına alıyor" cümleleriyle aktarılmıştır (İnalcık, 2016: 98). Buradan anlaşılmaktadır ki, Osman Gazi 1303'te İznik dönüşünde Dimboz'dan Bursa ovasına inip bir Bizans tekfuru ile anlaşma yaparak, Bursa'yı kuşatma altına almıştır. Kimi tarihçilere göre kuşatma 10 yılı aşkın bir zaman devam etmiştir (Algül, 2011: 61). Bir diğer görüşe göre Bursa 23 yıllık bir abluka sonunda teslim olmuştur (İnalcık, 2006: 18). Orhan Gazi hem İznik kuşatmasına (1302) hem de Dimboz Savaşı'na (1303) katılmıştır. Lefke seferi (1304) sırasında ise babasının güvendiği Saltuk Alp ve Köse Mihal ile Germiyanlı yağmacıların peşine düşmüş ve Çavdar Tatar'ın oğlunu esir almıştır. Osman Gazi, askerî tecrübesi olgunlaşan Orhan'ı 1305 yılında yine beraberindeki Alpler ile Sakarya'ya göndermiş, Orhan Gazi komuta ettiği bu ilk seferden, İznik için stratejik öneme sahip kaleleri fethederek dönmüştür. 1323 yılında düzenlenen Asporça Hatun vakfiyesine göre Orhan'ın babasının sağlığındaki son seferi Adranos (Orhaneli) Kalesi üzerinedir. İnalcık (2016: 157-158) bu vakfiyenin tarihinden yola çıkarak, Osman Gazi'nin vefatını, Adranos'un fethi ile Orhan Gazi'nin beyliğe geçtiği Rebîülevvel 724/Mart 1324 arasına tarihlendirmektedir. Osman Gazi vefat ettiği sırada giderek genişlettiği topraklar artık merkezi Yenişehir olan bir beylik halini almıştı.

Osmanlı Beyliği'nin hızlı büyümesinde, Bizans'ın 1321 yılında başlayıp yedi yıl süren iç savaş dönemini iyi değerlendirmiş olmasının etkisi unutulmamalıdır (Emecen,

2020: 43). Mudanya'yı 1321 yılında beyliğin topraklarına katan Orhan Gazi, takip eden yıllarda gaziyan gruplarıyla birlikte Konur Alp'i Batı Karadeniz dolaylarına, Akça Koca'yı İzmit'e, Gazi Abdurrahman'ı Yalova'ya gaza için göndermiştir. Bu seferler sonucunda Akyazı, Konrapa, Mudurnu, Ermenipazarı, Sapanca, Kandıra ve Samandıra fethedilmiştir. 1326 yılına gelindiğinde Orhan Gazi, uzun zamandır abluka altında olan bölgenin en büyük kenti Bursa'nın fethi için Pınarbaşı mevkiine ordugâhını kurmuştur. Köse Mihal'in diplomatik başarısı, Bizanslıların açlık ve sefalete daha fazla dayanamaması sonucu 6 Nisan 1326 tarihinde şehir, Orhan Bey'e savaşsız teslim edilmiştir. Bu hadise Âşık Paşazade'de (2003: 85)) şöyle geçer: "*Orhan Gazi Mihal'i Bursa tekfuruna gönderdi ve 'hisarı ver' dedi. Tekfur da, 'şimdi anlaşalım bize kimse zarar vermesin, hisarı verelim' dedi. Mihal bu haberi, Orhan Gazi'ye bildirince, Orhan Gazi bu anlaşmayı kabul etti. Tekfur yeniden haber gönderip, 'bana birkaç seçkin adam göndersin de hisardan çıkacak insanları Müslümanlar incitmesin' dedi. Mihal, 'o insanlara emretsin de gelsinler' dedi. Tekfur, 'gördükleri işlerin karşılığını vereyim' deyince Mihal, otuz bin filoriye anlaştı ve bunu Bursa tekfuru candan kabul etti*." Teslim şartlarına göre Osmanlı askerleri hakla zarar vermemiş, yağma yapmamış ve şehirden ayrılmak isteyenler değerli eşyalarını yanlarına alabilmişlerdi. Anlaşma dâhilinde, Bursa tekfuru İstanbul'a gitmek üzere ailesiyle birlikte şehri terk ederken Orhan Bey'e 30.000 altın ödemiştir (İnalcık, 2016: 158). Osmanlı Beyliği'nin merkezi olan Bursa, İznik'in sembolik başkentliği (1331-1335) dışında 130 yıl Osmanlı Devletine başkentlik yapmıştır. Orhan Gazi 38 yıllık hükümranlığı boyunca Osmanlı topraklarını iki katına çıkararak 60 bin kilometre kareye ulaştırmıştır.

Osmanlıların ilk meydan muharebesi Palekanon zaferi (1329) ardından, Kocaeli'de Hereke ve sahil kasabaları, Üsküdar'a kadar Orhan Bey'in hükmü altına girmiştir. İstanbul kapılarında geçen muharebenin ödülü İznik olmuştur. Bir törenle şehre giren Orhan Gazi ve komutanları haraç ve yükümlülüklerini yerine getirmeleri karşılığında Bizans halkına yaşamlarını sürdürme hakkı tanımıştır (Sakaoğlu, 2014: 35). Osmanlılar ilk olarak 1380'lerdeki Balkan fütuhatından sonra top kullanmaya başlamışlardır (İnalcık, 2016: 104). Bundan önceki Anadolu fetihlerini savaşsız, *emannâme, ahidnâme* ve muhasara yöntemiyle gerçekleştirmişlerdir.

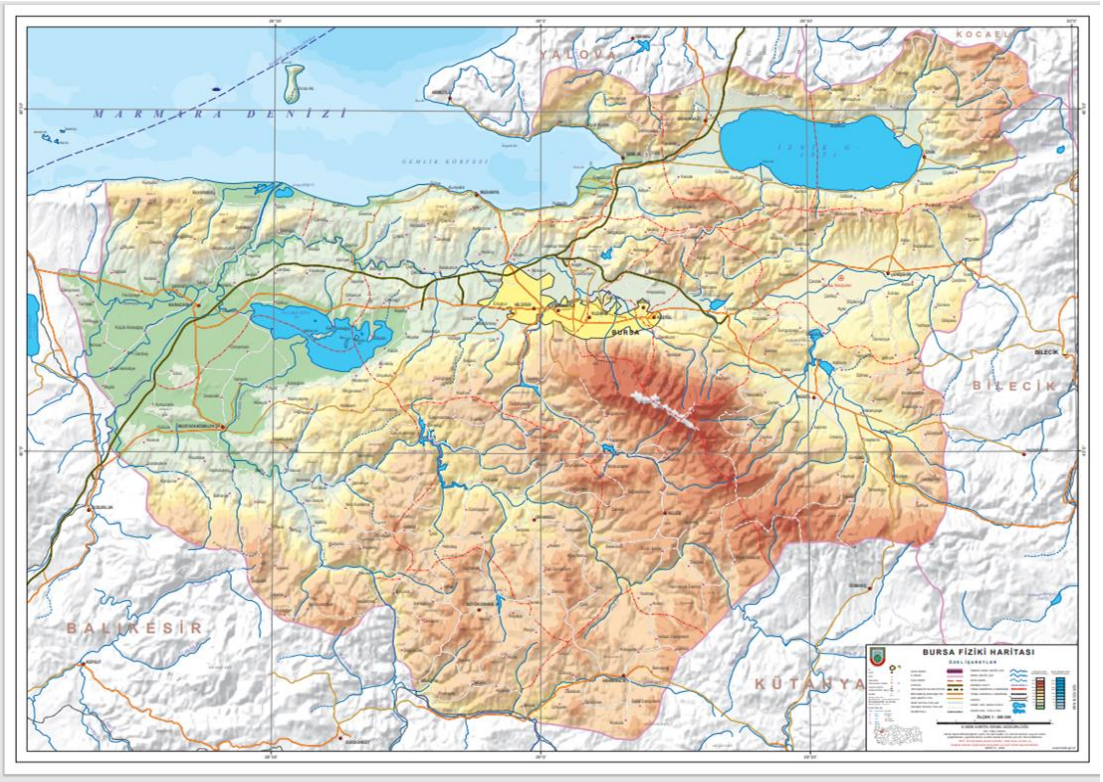
Görsel 2: 1894 Tarihli Suphi Bey Haritası (Orijinal)

Kaynak: Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Müdürlüğü

Görsel 3: 1894 Tarihli Suphi Bey Haritası (Günümüz Türkçesiyle)

Kaynak: Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Müdürlüğü

Görsel 4: Bursa İli Fiziki Haritası **Kaynak:** https://www.kulturportali.gov.tr Erişim: 10.10.2024

1.2. Orhan Gazi, İskân Politikası ve Şehirleştirme

Orhan Bey'in doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, 1299 yılında Nilüfer Hatun ile evlendiği sırada on sekiz yaşlarına olduğu tahmin edilmektedir. Çocukluk ve gençlik yıllarına dair bilgi bulunmayan Orhan Gazi'nin, Osmanlı tarihinde adı ilk kez Nilüfer Hatun ile yaptığı evlilik sebebiyle geçmiştir. Annesi Türkmen Ömer Bey'in kızı Mal (Malhon) Hatun'dur. Orhan Gazi'nin bilinen üç eşi de Rum soylusudur. Yarhisar tekfurunun kızı olan Nilüfer (Lülüfer, Holifera, Luludia), Şehzade Süleyman ve I. Murad'ın anneleridir. İmparator III. Andronikos'un kızı Asporça Hatun ve İmparator Kanrakuzenos'un kızı Teodora ise sonraki eşleridir (Sakaoğlu, 2014: 33-41). Diğer oğullarının adları İbrahim, Halil ve Kasım'dır ancak kızlarının yaşamlarına dair bilgi yoktur. Süleyman Paşa kendisinden önce vefat etmiş, İbrahim, Kasım ve Halil'i ise Murad Hüdavendigâr boğdurtmuştur. Orhan Bey'in fiziki görüntüsü ak benizli, orta boylu, latif siyah sakallı, yakışıklı, heybetli diye rivayet edilmiştir (Algül, 2011:65-69). Gerek Bizanslılarla gerek diğer beyliklerle kurduğu ilişkileri, çeşitli halklara karşı tavırları, yumuşak huylu, vakur, güler yüzlü, babayiğit, dostluğa kıymet veren,

iyiliksever, hoşgörülü, uzlaşı yanlısı bir kimse olduğunu göstermektedir. Armağan (1998: 124-126), kendisi için kullanılan "ufukların bekçisi" anlamındaki *merzbân-ı âfâk* sıfatının bir tesadüf olmadığını söyler. Kendisi de Orhan Gazi için "Osmanlı'nın *enmûzec-i evveli"* diyerek, askerî kişiliği, devlet adamlığı ve bir medeniyetin manevi dinamiklerine sahip çıkması yönüyle ilk örnek olduğunun altını çizer.

Kent tarihi araştırmalarını belgelendirirken ilk kaynaklarımızdan olan kadı sicilleri ve tahrirat defterlerinden sonra seyahatnameler de önemli bilgiler içerir. XIV. yüzyıldan itibaren seyahatnamelere konu olmaya başlayan Bursa'yı ilk gezen Müslüman seyyah İbn-i Battûta'dır (1304-1368). Orta Çağ'ın en büyük seyyahı diye anılan Battûta, Bursa'yı ziyaret ettiği sırada şehir, altı yedi yıl önce Osmanlı egemenliğine geçmiştir. Bursa'ya duyduğu hayranlığı ve Orhan Bey'e dair izlenimlerini "*Tuhfetü'n-nüzzâr fî Garâibi'l-emsâr* ve *Acâibi'l-esfâr*" (Göksoy, 2002: 49-70) adlı seyahatnâmesinde anlatmıştır. *"Sonra Bursa şehrine vardık. Burası muazzam bir şehir; çarşıları güzel, caddeleri geniş. Bahçeler ve gür çaylar çeviriyor şehri. Şehir dışında sıcak akan bir memba var; büyük bir göle dökülüyor. Onun üzerine iki hamam yapılmış; biri erkeklere, diğeri kadınlara ait. Hastalar uzak diyarlardan gelip bu kaplıcada şifa bulurlar. Burada yolcuların konaklayacağı bir zaviye vardır; gelen üç gün kalır ve doyurulur"* (Battuta, 2000: 428). Orhan Gazi'yi bizzat görmüş, askeri gayret ve başarılarını takdir etmiştir. *"Bursa'nın sultanı İhtiyâruddîn Urhân Bek'tir. Urhân, Sultan Osmancûk'un oğludur. "Cûk", Türkçede küçük anlamına gelir. Bu sultan, Türkmen hükümdarlarının mal, ülke ve askerce en büyüğüdür. Onun kaleleri yüze yakındır. Vaktinin büyük bir kısmını buraları dolaşmakla geçirir. Her kalede bir müddet kalarak etrafı kolaçan etmek, eksikleri tamamlamakla uğraşır. Anlatılanlara göre hiçbir şehirde bir aydan fazla oturmaz, devamlı kâfirlerle savaşır, onları kuşatırmış! Zaten onun babası aldı Bursa'yı Rumların elinden. Onun kabri, şehir mescidinin kenarındadır. Burası eskiden Hıristiyanların kilisesi imiş. Anlatılanlara göre baba Osmancûk, Yeznîk (İznik) şehrini yirmi sene kuşatmış, fethedemeden vefat etmiş. Sonra oğlu kuşatmaya devam etmiş ve on iki yıl sonra fethetmiş. Ben onunla burada karşılaştım. Bana, kese kese dirhem gönderdi"* (Battûta, 2000: 429-430). Bursa'da Ahi Şemseddin zaviyesinde kaldığını aktaran Battûta, burada Aşure günü vesilesiyle düzenlenen, askeri kurmay ve halkın katıldığı geniş şölende bulunmuştur. Bursa'dan sonra gittiği İznik ve Bolu arasındaki güzergâhta yer alan Ahi zaviyelerini keşfetmiştir. "Alp Erenler, gaziler, abdallar, bacılar ve Ahilerin

oluşturduğu bu toplumsal yapı aynı zamanda derin bir hoşgörü felsefesine sahipti. Meselâ kasaba ve beldelerden köylere kadar Ahilerin inandığı ve uyguladığı dört temel ilke şunlardı: güçlü iken bağışlamak, kızgınken yumuşamak, düşmana bile iyilik (hizmet) etmek, kendi muhtaç olsa da başkalarına yardım etmek" (Oğuzoğlu, 1994: 615-616).

İlk Osmanlı parası Bursa'nın fethinden bir yıl sonra 1327 yılında, Bursa'da Orhan Bey adına basılmış gümüş akçedir (İnalcık, 2016: 176). Bu, resmen "bey" olduğu tarihi bize vermektedir. Orhan Gazi fetihten sonra hızla, şehri yeniden yapılandırdığı inşa faaliyetlerine başlamıştır. Çeşitli gruplar farklı bölgelerden Bursa'ya nakledilerek yerleşmeleri sağlanmıştır. Şehir içerisindeki iskân planlı ve stratejik şekilde kurgulanmıştır. Rum halkı kaleden aşağı kısımlara yerleştirilmiş. Kale ve civarı sadece Türklerin yerleşim yeri olarak belirlenmiştir. Şehrin yerli nüfusu incitilmeden, değerlerine saygısızlık edilmeden, şehirde uygun görülen yerlere nakledilmişlerdir. Osmanlı'nın Gayrimüslimlere karşı adil ve hoşgörülü tavrına Batı kaynaklarında sıkça yer verilmiştir. Karataş (2011: 72), Gibbons'un eserinde konuya ilişkin yazdıklarını aktarmaya değer bulmuştur: "*Osmanlıların müsamahakâr tutumları ister siyaset, ister halis insaniyet duygusu, isterse lakaydî neticesi meydana gelmiş olsun şu vâkıaya itiraz edilemez ki Osmanlılar yeni zaman tarihinde milliyetlerini te'sis ederken dinî hürriyet umdesini temel taşı olmak üzere vaz' etmiş ilk millettir. Arası kesilmeyen Yahudi ta'zibatı engizisyona resmen muavenet mesuliyeti lekesini taşıyan asırlar esasında Hıristiyan ve Müslümanlar Osmanlıların idaresi altında ahenk ve vifak içerisinde yaşıyorlardı*". 1432 yılında Bursa'yı ziyaret eden Bertrandon de la Broquiere, kalede yaklaşık 100 kadar ev bulunduğunu kaydetmiştir (İnalcık, 2016: 76-180). Gitgide kozmopolit bir kimliğe bürünecek olan bu yeni şehirde kimsenin şehri terk etmeye zorlanmadığı anlaşılır. Gidecek olanlara sınıra kadar eşlik edilerek güvenlikleri sağlanmıştır. Şehrin Osmanlılara teslimini kolaylaştıran başdanışman ise burada kalmış ve Osmanlı ordusuna katılmıştır. Bursa metropoliti de burada kalarak görevini sürdürmüştür.

Teslim alındığı dönemde bir şehir kimliğine sahip olmayan Bursa'da, öncelikle mevcut yapılar dönüştürülmüştür. Orhan Gazi kale içerisindeki Saint Elias Manastırı'nın kilisesini camiye çevirmiş, tekfurun sarayında da düzenlemeler yaparak kendi kullanımına uygun olan Bey Sarayı'nı inşa ettirmiştir. Burası şehir merkezini kuşatan manzaraya sahip, bugün halen Tophane diye anılan turistik bir lokasyondur. Kaleyi çevreleyen surların uzunluğu, güneydeki ikinci surlara yaklaşık 3300 metreydi, beş kapı

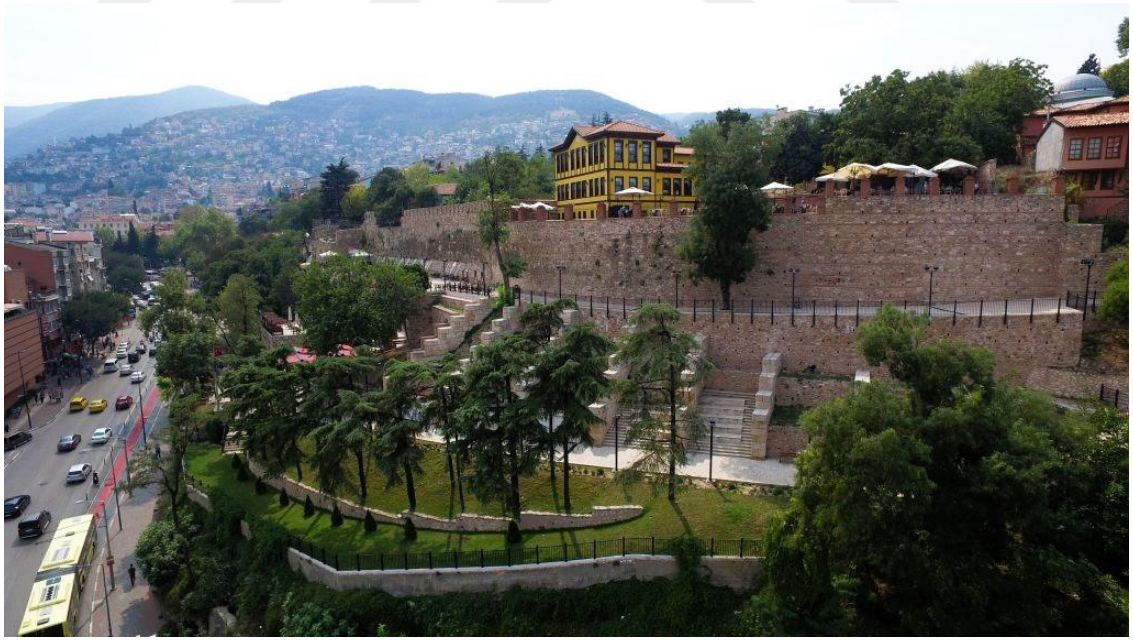
ve on dört burcu bulunmaktaydı. Fethedildiği dönemde Bursa sur içinde iki bin ev, yedi mahalle, bir saray, bir kütüphane, bir hamam, yedi kilise, iki havra ve tahminen 5000 nüfustan oluşan küçük bir kasabaydı. Orhan döneminde hisar içerisine inşa edilen 15 eserden 11'i padişah ve ailesi tarafından yaptırılmıştır. Yapılardan biri idari birim olan saraydır. Diğerleri darphane, Osman Bey ve Orhan Bey'in türbeleri, yedi tane mescit, Lala Şahin Paşa'nın inşa ettirdiği medrese, üç tane hamam, Osmanlının kuruluşunda önemli desteği olan Ahi Şemseddin'in oğlu Ali Hasan tarafından sarayın yakınına inşa ettirilen zaviyedir (Maydaer, 2011: 88-120). Hisar içerisine, Orhan Bey ve asil bir karaktere sahip kardeşi Alaaddin Bey ile Oruç Bey Türk-İslâm geleneğinin ayrılmaz parçası birer hamam inşa ettirmişlerdir.

Görsel 5: Bursa Hisar / Sur İçi Bölgesineki Tarihi Yapıların Yerleşimi
Kaynak: www.bursa.com.tr/tr/turizm-haritalari/223 Erişim: 10.06.2024

Görsel 6: Bursa Hisar / Sur İçi Bölgesi, Önemli Erken Dönem Yapıları ve Sur Kapılarının Konumları **(**Google Earth ile hazırlanmıştır.)

Görsel 7: Bursa Surları, Günümüzden Bir Görünüş **Kaynak:** https://l24.im/fzP1F Erişim: 10.10.2024

Görsel 8: Bursa Surları, Kuşbakışı Akşam Görüntüsü
Kaynak: https://www.kulturportali.gov.tr Erişim: 10.10.2024

İmar ve inşa faaliyetleri kısa zamanda sur dışına taşmıştır. Şehrin merkezini oluşturacak olan külliye, 1340 yılında, Orhan Bey tarafından kalenin doğu tarafına inşa ettirilen cami, imaret, medrese, çifte hamam ve kervansaraydan oluşan yapı topluluğudur. Etrafı duvarlar ile çevrili bu bölge bir süre sonra "aşağı şehir" olarak anılmaya başlanmıştır. Külliyenin bir parçası olan Emir Hanı, gelir sağlaması amacıyla günümüzde Ulu Cami'nin kuzeydoğusundaki alana yerleştirilmiştir. Bezzazistan, Bey Hanı, Sultan Hanı, Kârbansaray adlarıyla anılmıştır (Yavaş, 2011: 498-513). "Emir Hanı, Anadolu Türk mimarisi tarihinde şehir hanları adıyla bilinen yapı tipinin ilk örneğini teşkil eder. Bu hanların, Selçuklu kervansaraylarının, şehirdeki ticaret hayatının ihtiyaçları ve Osmanlı mimarisinin fonksiyonel yaklaşımı doğrultusunda ıslah edilmesi sonucu ortaya çıktığı anlaşılmaktadır" (Tanman, 1995: 133-134). Şehirdeki ticari hareketliliği düzenli ve güvenli hale getiren Emir Hanı, o zamana kadar Anadolu mimarisinde görülen en kapsamlı planlamaya sahiptir. Takip eden dönemlerde padişahlar, hanedan mensupları ve şehrin ileri gelenleri zengin vakıflar tahsis ederek, ticari ve dini birçok merkez oluşturmuşlardır. Bunlar çevresinde yeni mahalle ve bölgelerin oluşması sağlanmış, şehrin gelişimi hızla devam etmiştir.

Orhan Bey döneminde (1324-1362) alınan üç büyük şehir Bursa, İznik ve İzmit dönemin en büyük kazanımlarıdır. Rumeli'ye geçilmesi, Gelibolu yarımadasının alınması ve Silivri yakınlarına kadar Trakya'nın fethi, üç yüz yıldır Anadolu'da varlık gösteren Türklerin Avrupa'da yurt edinmelerini sağlamıştır. Beraberindeki tecrübeli gaziler ile birlikte fethedilen yerlerde kentlere yeni kimliğini kazandıran hızlı ve planlı imar faaliyetleri yanında, ciddi yapılandırmalarla beyliği devlet statüsüne taşımayı başarmıştır. Divân-ı Hümayun'un çekirdeğini oluşturmuş, ilk veziri atamış, kentlere birer kadı ve subaşı görevlendirmiştir. Osmanlı teşrifatının ilk kuralları, tımar ve yaya asker sınıflarının nizam ve giyimleri Orhan Bey döneminde belirlenmiştir. Halkın talim, terbiye ve eğitimini önemseyen Orhan Gazi ilk medreseyi 1331 yılında İznik'te inşa ettirmiştir. Devrin ünlü bilgini ve düşünürü Davud-ı Kayserî'yi otuz akçe gündelikle kurumun idaresine getirmiştir. Kendisi burada vefatına değin yaklaşık on beş sene hizmet etmiştir (Uludağ, 2011: 13-17). Bir yandan ders verirken diğer yandan eserlerini kaleme almıştır. Medresenin müfredatına dair belge bulunmuyor olsa da yazdığı kitapların içeriğinden yola çıkarak, dini ilimler yanında mantık dersleri verdiği de anlaşılmaktadır.

Orhan Gazi'nin fetih yöntemleri, *eman* ve uzlaşma yoluyla halkların güvenini kazanarak büyümesi, diplomatik ilişkilerini akrabalık bağlarıyla kuvvetlendirmesi gibi stratejik atılımları yanında; yönetim, ordu ve yargı kurumlarını örgütlemesiyle ortaya koyduğu askeri deha, altı yüz yıllık Osmanlı Devletinin sağlam temellerini açıklamamızı mümkün kılar.

Görsel 9: Sur Kapıları / Dış Yer Kapı (Tahtakale Kapısı)[3] Dışarıdan Görünüm (sol)
Görsel 10: Sur Kapıları / Dış Yer Kapı (Tahtakale Kapısı) İçeriden Görünüm (sağ)

[3] Çalışmada kullanılan fotoğraflar, başka bir kaynak belirtilmediği sürece, güncel ve yazarın kendisine aittir.

Görsel 11: Sur Kapıları / Fetih Kapı Dışarıdan Görünüm (sol)

Görsel 12: Sur Kapıları / Fetih Kapı İçeriden Görünüm (sağ)

Görsel 13: Sur Kapıları / İç Yer Kapı Dışarıdan Görünüm (sol)

Görsel 14: Sur Kapıları / İç Yer Kapı İçerinden Görünüm (sağ)

Görsel 15: Sur Kapıları / Saltanat Kapı Dışarıdan Görünüm (sol)

Görsel 16: Sur Kapıları / Saltanat Kapı İçeriden Görünüm (sağ)

Görsel 17: Sur Kapıları / Zindan Kapı (Zindankapı Müzesi) Dışarıdan Görünüm

Görsel 18: Sur Kapıları / Zindan Kapı (Zindankapı Müzesi) İçeriden Görünüm

Görsel 19: Sur Kapıları / Zindan Kapı (Zindankapı Müzesi) Devşirme Malzeme Detayı

Görsel 20: Kale Sokak'tan Tophane'ye Bakış

Görsel 21: Osman Gazi Türbesi

Görsel 22: Osman Gazi Türbesi, İç Mekân

Görsel 23: Orhan Gazi Türbesi

Görsel 24: Orhan Gazi Türbesi, İç Mekân

Görsel 25: Orhan Gazi Türbesinde Bulunan Bizans Dönemine Ait Yer Mozaiği

1.3. Kent Dinamiği Olarak Ticaret ve Mekânsal Planlama

İslâm dünyasının ticaretle ilişkisini değerlendiren Braudel (2001: 96-99), "İslâm âlemi eğer çölsü bedenini kat eden, ona hayat veren, hareket getiren yollar olmasaydı, hiçbir şey hâline gelirdi. Yollar onun zenginliği, varlık nedeni, uygarlığıdır. Yüzyıllar boyunca, yolların sayesinde 'egemen' bir konumda kalacaktır. (…) Demek ki İslâmiyet, en mükemmelinden bir hareket, transit uygarlığıdır, bu da uzaklara yapılan gemi yolculukları ve çok yönlü bir kervan dolaşımını gerektirmektedir. Bu dolaşım esas olarak Hint Okyanusu ve Akdeniz ortasında kurulur, ama Karadeniz'den Çin'e ve Hind'e ulaşmakta ve Kuzey Afrika ile Kara Afrika'nın arasında da etkili olmaktadır. (…) Eğer güçlü kentler olmasaydı, bu hareketler düşünülemez olurlardı. İslâm âlemi bu cins kentlerle doludur. Bunlar, bu muazzam hareketliliği mümkün kılmaktadır" ifadeleriyle, İslâm medeniyetinin âdeta bir "hareket" medeniyeti olduğunu vurgulamıştır. Osmanlı Devleti'nin ticaret amaçlı hareketliliği elbette İslâm geleneğinden de beslenmiştir.

Bursa'yı teslim alır almaz şehri geliştirmeye yönelik planlarını uygulamaya koyan Orhan Gazi, ekonomik faaliyetleri sürdürülebilir şekilde organize etmeyi önemsemiştir.

Sur dışına yaptırdığı külliyeyi finanse etmek üzere inşa ettirdiği Emir Hanı bunun ilk adımıdır. Yeni kurulan şehirde, oluşturulan ortak yaşam alanlarının güvenli hale gelmesi, hareketliliğin artmasıyla mümkün olmuştur. Neşrî'de (ö. 1520) şu ifadelerle anlatılmaktadır; "*Orhan Gazi her yeri imar etmeyi severdi. Issız yerleri mamur eder, Müslümanları yerleştirirdi. Bursa'da yaptırdığı imaret yeri öyle ıssız bir yerdi ki, ikindiden sonra adam varmağa tereddüt ederdi. Buralar ıssız yerlerdi ve Gökdere suyu buradan aşağıya Balıkpazarı'na doğru akardı. Bu sebepten dereyi geçmeyi çekinirlerdi. Sonradan derenin çaydan yana tarafı Atpazarı olunca, Hisar'dan yana biraz emniyet oldu. Şimdi o Atpazarı yerinde Sultan Hanı vardır*" (Yediyıldız, 2011: 409-410). Yıldırım Bayezid yeni bedesteni yaptırdıktan sonra Orhan dönemi yapısı olan bedestenin Bezzaz-ı Âtik (Eski bedesten) ismiyle anılmasından anlaşılacağı üzere burada XV. yüzyılın başlarına kadar kıymetli kumaşlar ve değerli ticari ürünler satılmaktaydı. İki katlı bir yapı olan bu han, yetmişten fazla mekân yani dükkâna sahipti. Böylece esnafın dağınık halde değil bir düzen altında halka hizmet vermesi sağlanıyordu. Ahiyân-ı Rum teşkilatının Orhan Gazi zamanında, Emir Hanı ve civarında oluşan çarşıda faaliyet gösteren esnafın bir kısmı olduğu tahmin edilmektedir. 1670 yılından önce kepenekçi (çilingir) esnafının ikametgâhı olan Han, daha sonra Kapan Hanı olarak anılmıştır. Bu adı alması temel gıda maddelerinin pazarlandığı mekân olarak kullanılması sebebiyledir (Yediyıldız, 2011: 410-414). Medrese, hamam, ibadet mekânı ve imaret gibi yapılarla çevrili olması, kısa sürede etrafında bir yerleşimin oluşmasını sağlamıştır.

Orhan Bey'in İzmit'e görevlendirdiği oğlu Süleyman Paşa, 1337 yılında Tebriz İpek yolu üzerindeki Taraklı Yenicesi, Göynük ve Mudurnu'yu hâkimiyeti altına almış böylece Osmanlı uluslararası ticarete doğrudan dâhil, kısa sürede de yön verici olmuştur. Gittikçe genişleyen Osmanlı Devletinin siyasi merkezi olan Bursa, Anadolu ve Rumeli arasındaki ticaretin bağlantı noktası olmanın yanında, Batı ile Doğu ülkeleri arasında el değiştiren ticari malların pazarı haline gelmiştir. Bu gelişmelerle doğru orantılı olarak şehir nüfusu XV. yüzyılda İstanbul ile rekabet edecek kadar artmıştır. Bu dönemde önemli ticaret yollarından biri Şam, Halep, Adana, Konya, Akşehir, Karahisar, Kütahya yolu ile Bursa'ya ulaşan güzergâhtır. 1432 yılında Osmanlının ticaret ve hac kervanıyla bu yol üzerinden elli günde Bursa'ya gelen Broquiére, dönemin ticaret ortamı ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Akşehir'de kaldığı kervansarayda Araplardan oluşan yirmi beş kişilik bir gruba rastlamış, Bursa'ya yerleşmiş olan Floransalı ve Cenevizli tüccarlarla

tanışmış, buradan Pera'ya (Galata) geçerek şehrin Türklerle sıkı ticari ilişkileri olduğunu gözlemlemiştir. Anlaşılmaktadır ki XV. yüzyılın başlarında İtalyan tüccarlar, Şark mallarını edinmek için Bursa'ya geliyorlardı. Yine Broquiére zengin Bursa pazarlarında her çeşit ipekli kumaş, ucuz inci ve pamuklu ürünler ile sayılamayacak kadar çok ticari ürün bulunduğunu aktarmıştır. 1468 yılına gelindiğinde Konya'nın alınması Osmanlıların Şam-Bursa ticaret yoluna tümüyle hâkim olmalarını sağlamıştır. Bundan başka 1474 yılında Suriye'den Anadolu'ya gelip Kayseri'den geçen büyük bir ticaret yolunun varlığını bilmekteyiz. Osmanlı tüccarları, o dönemde baharat ticaretinin hareketlilik kazandığı Mekke'ye giderek Hint mallarını temin ediyorlardı (İnalcık, 2016: 254-285).

Braudel'e (2001: 102) göre, Müslüman kentlerinin Batı'ya kıyasla özgürlükleri, erkenden belirmeleri ve çok daha büyük boyutlu olmaları ile açıklanabilir. Düşüncelerini şöyle sürdürür: "*İslâm kentlerinin önemi, İslâm uygarlığının özüne bağlıdır. Kentler, yollar, gemiler, kervanlar, hac ziyaretleri, hepsi birden tek bir olguyu meydana getirmektedir: Bunlar Louis Massignon'un sözünü ettiği Müslüman hayatının 'güç hatları'dır, bunlar hareket demetleridir*".

Erken dönemde Osmanlı için Antalya-Bursa en emniyetli ticaret yoluydu. Orhan Gazi'nin kendisinden sonra tahta geçecek oğlu I. Murad (1362-1389) zamanından itibaren Hamîd-ili'ni[4] ele geçirmek ve Karamanlılara karşı korumak için gayret göstermişledir. Antalya-Karahisar ve Antalya-Akşehir yollarının emniyeti için I. Bayezid (1389-1403) döneminde Çarşamba suyunun Karaman-Osmanlı sınırı olarak belirlenmesi, I. Mehmet (1413-1421) döneminde ise Ankara bozgunu sonrası elden çıkan bölgeyi yeniden alma çabaları, Osmanlı Devleti'nin ticarete verdiği önemin sürekliliğini göstermektedir. Mısır ve Rodos'un fethiyle İstanbul ve İskenderiye arasındaki deniz seferleri güvenli hale gelince, İskenderiye-Antalya-Bursa yolunun önemi kısmen azalmıştır. Bursa bir süre daha İran ipeğinin başlıca antreposu olmaya devam etmiştir. Osmanlı'nın ilk devirlerinde ticari merkez olan Bursa XVI. yüzyılda, Fatih Sultan Mehmet ve ardından gelen padişahların İstanbul'u imparatorluğun ilk sıradaki ticaret şehri statüsüne taşıma politikası sırasında, Anadolu'nun en önemli ticaret ve sanayi şehri vasfını korumuştur (İnalcık, 2016: 256-257).

[4] XIII. yüzyılın sonlarında Isparta, Burdur ve Eğridir yöresinde kurulmuş olan Hamîdoğulları'nın egemenliğinde olan bölgeyi niteler.

Dünyadaki sınır hareketliliğinin Osmanlı'nın erken döneminde Bursa özelinde ticareti nasıl doğrudan ve dolaylı olarak etkilediğine değinmek yararlı olacaktır. Haçlı devletlerinin Suriye'de yerleşmesinden sonra ipeklilere rağbet Avrupa'da bir moda sektörü oluşturmuştur. On üçüncü ve on sekizinci yüzyıllar arasında ham ipek ve ipekli dokumalar, Batı ülkelerinde uluslararası ticaretin en popüler ürünleriydi. İpekli ürünlerin Avrupa'da bu kadar talep görmesi Osmanlı ve İran ekonomilerinin gelişmesinin temelini oluşturmuştur. İran'ın kuzey eyaletleri Mazendaran, Şirvan ve Gilan'dan gelen ham ipek, Osmanlı İmparatorluğu'nda Amasya, Bursa, İstanbul, Mardin ve Diyarbakır'da işleniyordu (İnalcık 2016: 274).

Kuruluş döneminde Bursa'nın ticaret merkezleri etrafında gelişen yerleşimine geri dönecek olursak, ihtiyaçlar yalnızca nüfus artışına bağlı olarak değil gelişen meslekler ve ihtisas alanlarının çoğalmasıyla belirginleşmiştir. Farklı meslekler icra eden esnaf için zamanla hususi mekânlar gerekli hale gelmiştir. Bu nedenle XVI. yüzyıla gelindiğinde, bugün mevcut olmayan pek çok han inşa edilmiş durumdaydı. Osmanlının ilk hanı olan Emir Hanı civarına inşa edilen bu hanlardan adlarını bildiklerimiz; Kapan Hanı, Bedesten, Geyve Hanı, Çukur Han, İpek Hanı, Irgandı Köprüsü üzerindeki dükkânlar, Koza Hanı, Yeni Tahıl Hanı, Fidan Hanı, Pirinç Hanı, Bali Bey Hanı, Galle Pazarı Hanı, Eskişehir Hanı'dır. Şehrin merkezini oluşturan bu bölge "*Çarşı ve Hanlar Bölgesi*" adıyla anılmıştır. Yine meslek gruplarına göre adlandırılan Bursa çarşıları arasında Yorgancılar Çarşısı, Gelincik Çarşısı, Sipahi Çarşısı, Haffaflar Çarşısı, Sahaflar Çarşısı, Arakiyeciler Çarşısı sayılabilir. Balık Pazarı, Bat Pazarı, Tuz Pazarı, Tavuk Pazarı, At Pazarı, Çıra Pazarı da aynı meslekten esnafın bir arada olduğu diğer örneklerdir (Yediyıldız, 414-415).

Orhan Gazi şehri örgütlerken çarşı, pazar ve hamam gibi gelir getiren yerler ile dini yapı ve eğitim kurumları gibi sosyal hizmet binalarını geliştirip canlı tutacak şekilde konumlandırmıştır. Çevre yerleşimi kadar asayişi de gözetmiş, yakın-uzak ziyaretçi ve tüccarların beklentilerine yönelik hizmetler sunmuştur. Sonraki padişahlar da Orhan Gazi'nin başarılı bir şekilde uyguladığı iskân ve şehirleştirme düzenini örnek almıştır. Bursa'daki imar faaliyetleri II. Murad Devrine kadar devam etmiştir. Günümüze ulaşabilen başlıca anıtsal yapıları sıralamak gerekirse, Orhan Camisi ve Külliyesi, I. Murad (Hüdâvendigâr) Camisi ve Külliyesi, Yıldırım Bayezid zamanında inşa edilen Ulu Cami ve Külliyesi, Yıldırım Bayezid Külliyesi, Bursa Yeşil Cami ve Külliyesi, II.

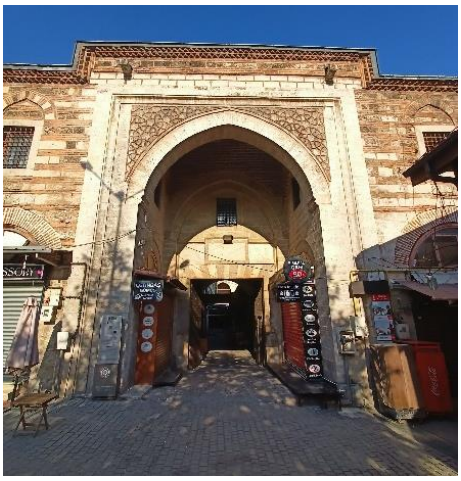
Murad'ın yaptırdığı Murâdiye Külliyesi, Alâeddin Camisi, Şehâdet Camisi, Timurtaş Paşa ve Emîr Sultan camileri sayılabilir. İrili ufaklı diğer cami ve mescitlerden en eskileri Selçuk Hatun, Acem Reis, Azeb Bey, Tuzpazarı, Koca Nâib, Bedreddin Camisi'dir. Günümüze gelebilen dokuz medreseden, külliyelere dâhil olanlar dışında en önemlileri Lala Şahin Paşa, Eyne Bey (I. Bayezid dönemi), Fatih dönemine ait Molla Fenâri ve Ahmed Paşa medreseleridir (Seyhan, 1992: 450-451). Erken dönem üslup ve düzenlerinin oluştuğu, yetkin eserlerin vücuda getirildiği yer olması nedeniyle, Osmanlı mimarisinin ilk dönemine "Bursa Devri" denmiştir. Orhan Gazi döneminden sonra da gelişmeye devam eden Bursa, XVI. yüzyılın sonuna kadar Anadolu'nun her bakımdan en büyük şehri olmuştur (Pars, 1985: 69). Kıtanın çeşitli bölgelerinden gelen bilim adamları ve şeyhler Bursa'ya yerleşmiştir.

Görsel 26: 1894 Tarihli Suphi Bey Bursa Haritası Üzerinde, Hanlar ve Çarşılar Bölgesi

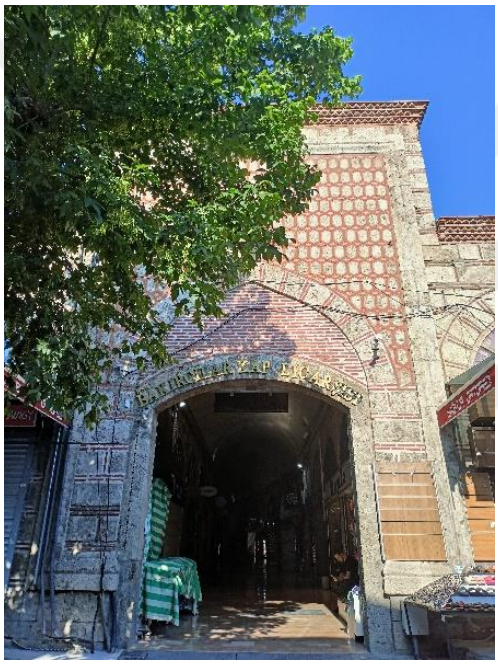
Görsel 27: Hanlar ve Çarşılar Bölgesi'ndeki Ticaret Mekânlarının Konumları
(Google Earth ile hazırlanmıştır.)

Görsel 28: Pirinç Hanı Girişi

Görsel 29: Pirinç Hanı İç Mekân Görüntüsü

Görsel 30: Bakırcılar Kapalı Çarşısı Girişi

Görsel 31: İpek Hanı Girişi

Görsel 32, 33, 34: Günümüzden, İpek Han'ın İç Mekân Görüntüleri

Görsel 35: Emir Hanı Girişi

Görsel 36: Emir Hanı Avlu Görüntüsü

Görsel 37: Koza Han, Güney Cephesi

Görsel 38: Koza Han İç Mekân Görüntüsü (sol)

Görsel 39: Koza Han Mescidi (sağ)

2. İKTİDAR SEMBOLÜ SELATİN YAPILARI

Sözlük anlamı itibariyle, bir işi yapabilme gücü ve ikincil anlamı bir ülkedeki devlet gücünü kullanma yetkisi ve bu yetkiyi kullanan kurum (Baltaş ve Gökalp, 2006: 361) olan "iktidar" kavramı, yaşamın her alanında karşımıza çıkmaktadır. İngilizcede ise "power" sözcüğü ile karşılanan terim, güç, yetenek, enerji, kuvvet, kabiliyet, yönetim, nüfuz, etki gibi anlamları da içerir (Renkliyıldırım, 2002: 483). Burada İngiliz filozof ve toplum kuramcısı Bentham'ın (1748-1832) iktidarı sembolize ettiği mimari tasarım *Panoptikon*'u akla getiren çok yönlü bir anlam söz konusudur. XX. yüzyılda, felsefeden sosyolojiye, psikolojiden antropolojiye ilham verici pek çok çalışmaya imza atmış Fransız düşünür Foucault, Bentham'ın tasarısından yola çıkarak geliştirdiği panoptikon teorisini "gözetim toplumu" ya da "bütünü gözetlemek" diye açıklar.[5]

Sosyal hayata nüfuz eden "iktidar" olgusu, organize olmuş sosyal aktivitelerin bir nedeni ya da sonucu olarak değerlendirilmiştir. Bazen toplumun üyeleri arasında farklı isteklerin yarattığı çelişkileri törpüleyen bir araç, bazen de kolektif iyiyi gerçekleştiren yetkinliktir. Güç ya da etki terimleriyle özdeş kullanıldığı yerler de vardır. Ancak bilinmelidir ki bu otoritenin varlık ispatı ve yaptırım imkânı, ona itaat edecek kimselere muhtaçtır. Weber'den aktarılan tanıma göre iktidar, "bir iradenin, sosyal ilişkiler çerçevesi içerisinde ona karşı gelinmesi durumunda bile uygulanabilmesi olanağı"dır (Can, 2021: 214). İktidarı kuvvet ve rızaya dayandıran Bulut (2016: 1-9), bu ilişkinin tüm toplumsal grupların ortak özelliği olduğunu ifade eder. Tarih göstermektedir ki siyasal, ekonomik, dinsel ya da ailevi iktidar ilişkileri her toplumun değişmez paradigmaları olagelmiştir.

Dünyaca ünlü şehirlerin sembolü haline gelmiş yapı ya da heykeller, pek tabii birer iktidar göstergesi olarak okunabilir. İstanbul'da Süleymaniye, Ankara'da Anıtkabir, Roma'da Kolezyum, Çin Seddi, Agra'da Tac Mahal, Rio de Janeiro'da Kurtarıcı İsa, Toskana'da Pisa Kulesi, Paris'te Eyfel Kulesi, Budapeşte'de Parlamento binası gibi onlarcasını sıralayabileceğimiz örnek, kent siluetlerine damgasını vurmuş siyasi, dini ya da ekonomik iktidar göstergeleridir. Kuban (1995: 271), anıtsallığı tanımlamadan önce

[5] Daha geniş bilgi için bakınız, Michel Foucault, *Özne ve İktidar*, çev. Osman Akınhay ve Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, 2000.

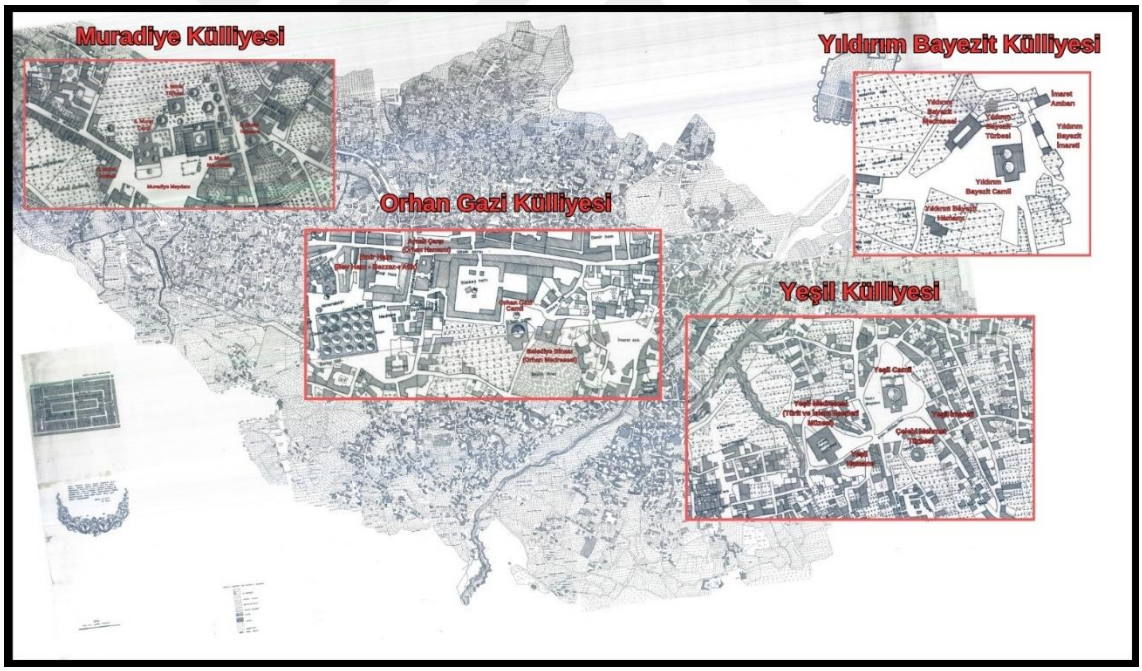
simgesellikten bahsetmek gerektiğini söyler. Eski çağlarda, inancın mimaride simgeleşen biçimleri sonraki kültür çağlarında tümüyle silinmemiştir. Şaman geleneklerinde gökyüzünün çadıra, kutup yıldızının da onun direğine benzetilmesi, toprak mezarların tepecik şeklindeki görüntüsü veya piramit ve kubbe biçimleri, anıtsallığın verdiği hisleri ne kadar geriye götürebileceğimizi gösterir. Ancak Osmanlı mimarisi biçim ve işlevleriyle incelendiğinde, bu eserlerin dünya hayatının gereklerini öteleyip, yüzünü ölüm sonrasına dönen bir medeniyetin ürünleri olmadığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı şehirlerinde yükselen anıtsal yapılar, yönetici sınıf tarafından finanse edilmiş ancak işlevleri açısından bakıldığında kamuya hizmet amacının da eşlik ettiği bir görkeme sahiptir. Selçuklu geleneği olarak süren ancak kısa zamanda kendine özgü tipolojisini geliştiren *külliye* tasarımı, Osmanlı devletinin genel politikasını mimariye yansıtan en kapsamlı ifadedir. Genellikle bir cami etrafında gelişen eğitim yapısı/medrese, hamam, kütüphane, zaviye, ticaret yapısı/han, türbe, çeşme gibi ögelerden oluşan kompleks bir yapı topluluğudur. Sultan ya da ailesinden kimseler, yönetim kademelerindeki vezir, bey, sadrazam, paşa bazen de halkın önde gelenlerince inşa ettirilen bu yapılar, bir Osmanlı şehrinin kurulma ya da dönüştürülme aşamasındaki en erken düzenlemelerdir. İskân ve yerleşim stratejisinin işlevsel ve güvenli bir uygulamasıdır. Anadolu'daki en erken örneği XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Artuklu Sultanı Necmeddin İlgazi tarafından yaptırılan Mardin Emînüddin Külliyesi'dir. Câmiu'l-Asfar'ın çevresindeki yapı kalıntılarının da bir külliyeye ait olduğu tespit edilmiş ve aynı döneme tarihlendirilmiştir. Sivas'ta bulunan, Mengücüklüler devrine ait Divriği Ulu Camisi, Dârüşşifası ve Türbesi (1288) ile Danişmendliler devrine uzanan Kayseri Kölük Camisi, Medresesi ve Hamamı, külliye programının erken örnekleri arasında yer alır. Yine Kayseri'de cami, medrese, kümbet ve hamamdan oluşan Huand Hatun Külliyesi (1237-1238) ile Konya'da cami, türbe, hankâh, sebil ve hamam birimlerinden oluşan Sâhip Ata Külliyesi (1283), Selçuklu devrinin kapsamlı külliyeleridir (Çobanoğlu, 2002: 542-544).

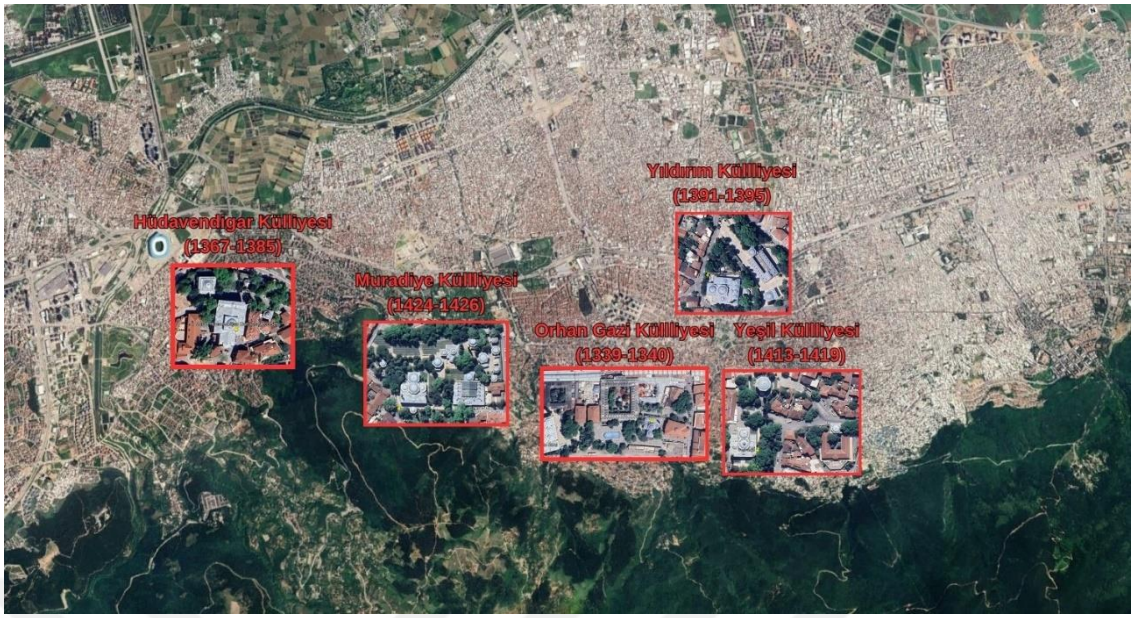
Osmanlı devrinde çeşitli işlevlerdeki eklemelerle giderek geliştirilen külliyeler, şehirlerin merkezlerini oluşturmuştur. Genişleyen şehirlerde, yerleşimle birlikte birden çok merkez yine külliyeler etrafında gelişmiştir. Devletin ilk başkenti, bir dönem de Osmanlının en büyük kenti olan Bursa'da, şehrin aksını belirleyen, beş büyük külliye, devletin ilk beş padişahı Orhan Gazi, I. Murad, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed ve II.

Murad tarafından inşa edilmiştir. Bunlara sultan kelimesinin çoğulu olan "selâtin" yapıları denmiştir. Zaman içerisinde devlet erkânından ve halktan varlıklı kimseler tarafından yaptırılanlarla birlikte bu sayının otuzun üzerine çıktığı bilinmektedir. Bâniler tarafından oluşturulan zengin vakıflar sayesinde uzun yıllar işlevlerini aksatmadan sürdürebilmişlerdir. Çalışma kapsamında, şehrin gelişimini doğrudan etkileyen sultan külliyeleri ele alınacaktır. Bunlar, Bursa'nın hızlı bir genişleme gösterdiği 1326 ile 1426 yılları arasına tarihlenen yapılardır.

Bir plan ve program dâhilinde inşa edilen Sultan Külliyeleri, şehri imâr ve geliştirme amacıyla bilinçli şekilde konumlandırılmıştır. Güvenlik, iskân, ticaret, dini yaşantı gibi amaçlarının her birine hizmet eden külliye programı, Osmanlı mimarisinin idealize ettiği şehir yaşamını inşa ettiği çekirdek yapılardır. İleriki bölümlerde konum, mimari ve işlevleri açısından tek tek ele alınacak olan sultan külliyeleri, şehri doğu ve batıya doğru geliştirmek üzere planlanarak şehir aksını oluşturmaktadır.

Görsel 40: 1894 Tarihli Suphi Bey Haritası Üzerinde Orhan Gazi, Yeşil, Yıldırım ve Muradiye Külliyelerinin Konumları

Görsel 41: Bursa Sultan Külliyelerinin Konumları, 2024 (Google Earth ile hazırlanmıştır.)

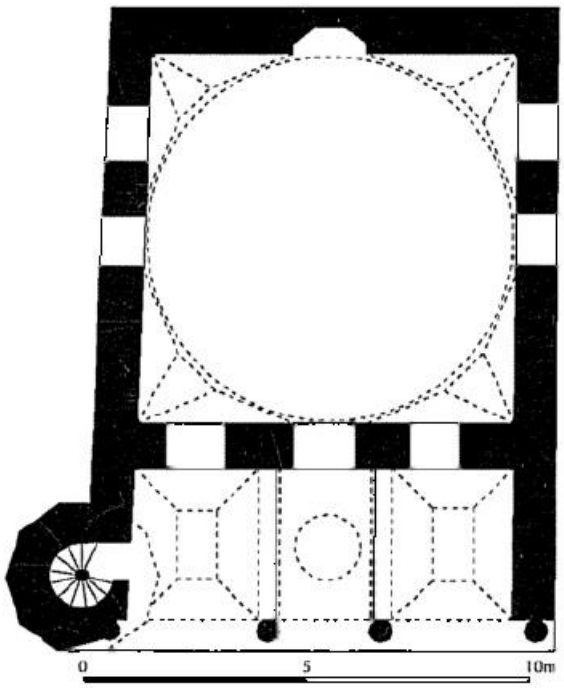
Görsel 42: Bursa Sultan Külliyelerinin Konumları, 2024 (Google Earth ile hazırlanmıştır.)

2.1. Alâeddin Paşa Camisi (1326)

Osman Gazi'nin ölümünün ardından kardeşi Orhan Gazi'nin beylik teklifini kabul etmeyen Alâeddin Bey, bir süre devlet işlerine yardım ettikten sonra inzivaya çekilmiştir. Babasının vefatından önce, önemli bir süre dedesi Şeyh Edebâli'nin yanında kalmıştır. Devletin askeri ve idari teşkilatlanmasında önemli katkıları vardır. Orhan Gazi ile Bizans

imparatoru Andronikos arasında geçen Maltepe Savaşı'nda ordu kumandanlığı yaptığını vakfiye kayıtları doğrular (Özcan, 1989: 320). Hisar içinde Kükürtlü semtinde bir tekke ve iki caminin banisidir. Bir rivayete göre 1333 yılında Biga Kalesi'nde vefat etmiştir.

Alâeddin Paşa Camisi Bursa kalesindeki ilk Türk devri eseridir. 1332-33 tarihli vakfiyesine göre Çatalburgaz ve Fotra isimli köylerin bu mescide vakfedildikleri bilinmektedir (Eyice, 1989: 323-324). Cami 1855 depreminde ciddi hasar görmüş, son cemaat yeri ve revak kısmı yıkılmıştır. 1861-62 yıllarında, aslına uygun olmayan restorasyon düzenlemeleri, 1960 yılında Eski Eserleri Sevenler Kurumu tarafından, mümkün olduğunca aslına uygun hale getirilmiştir.

Görsel 43: Alaeddin Paşa Camisi Planı
Kaynak: https://l24.im/skBec Erişim: 07.02.2024

Görsel 44: Alaeddin Paşa Camisi, Avlu Dış Cephesi

Görsel 45: Alaeddin Paşa Camisi, Kuzey Dış Cephe

Görsel 46: Alaeddin Paşa Camisi, İç Mekân, Mihraba Bakış

Görsel 47: Alaeddin Paşa Camisi, İç Mekân, Hünkâr Mahfiline Bakış

Görsel 48, 49: Alaeddin Paşa Camisi, Son Cemaat Yerinden Devşirme Malzeme Detayı

2.2. Orhan Gazi Külliyesi (1339-1340) ve Tabhâneli Planın Ortaya Çıkışı

Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında, Batı'dan Doğu'ya akın eden Horasan, Harezm, Irak ve İran menşeli Türkmen şeyh ve dervişlerin büyük rolünün olduğu bilinmektedir. Selçuklular ve Beylikler dönemi yoğun göç hareketliliğine sahne olmuştur. Moğol istilasından kaçan, bilhassa dervişler için Anadolu, yeni bir hayata başlama yeri olduğu gibi, felsefelerini yaymalarına olanak tanıyan zemin ve imkâna kavuşmalarını da sağlamıştır. (Gümüşçü, 2019: 101-102). Zâviyeli camiler, daha çok Osmanlı devletinin kuruluşunda ve gelişmesinde etkili olan gezici dervişler ve Ahiler için inşa edilmiş sosyal işlevi ön planda olan yapılardır. Hatta konuyu titiz bir şekilde ele aldığı eserinde Çetintaş (1958: 2-26), Bursa'daki bu binaların kesinlikle cami değil birer sivil mimari eseri olduklarını iddia etmiş, cami ve zâviye kitabeleri ile planlarını karşılaştırmalı olarak inceleyerek iddiasını desteklemiştir. Ahi birliklerinin varlığından, XIII. yüzyılın ortalarından itibaren bahsedebiliyoruz. Daha çok on dördüncü yüzyıl başında (1300-1360) Ankara ve çevresinde yarım yüzyıl süreyle etkili olmuşlardır. Kienitz (2014: 215-220), Ahi kardeşler ve şeyhlerinin, vatandaş kurulu stilinde, özerk bir idare olarak iş gördüklerini sonraki dönemlerde de Türk Derneklerinin patronu kabul edildiklerini anlatır. Ahi Evren'in memleketi olan Kırşehir önemli merkezlerden biriydi. Bununla birlikte Anadolu'nun pek çok şehrinde etkili bir yayılım göstermişlerdi. Mustafa Kara'nın (2004: 73-76) hazırladığı listeye göre, Antalya, Gülhisar, Denizli, Muğla, Milas, Beçin, Konya, Aksaray, Niğde, Kayseri, Sivas, Amasya, Gümüşhane, Erzincan, Erzurum, Bingöl, İzmir, Bergama, Balıkesir, Bursa, Geyve, Yenice, Mudurnu, Bolu, Gerede, Kastamonu, Sinop ve Sincan'da Ahilere ait zâviye, tekke ve dergâh yapıları mevcuttur.

Ahi loncalarının[6] tarihi kökenine bakıldığında, Ortaçağ Avrupası'ndaki aynı türden oluşumlarla benzerliği dikkat çeker. Doğu İslâm devletlerinin idaresinde bir süre daha devam eden "Greco-Romen" dünyasının korporasyonları X. yüzyıldan itibaren İslâmî bir kimliğe bürünmüştür. Abbasi hilafetine karşı muhalif bir tutum sergileyen Karmati loncaları bu geçişin ilk örnekleri sayılabilir. On üçüncü yüzyılda Moğol hareketinin

[6] Detaylı bilgi için: Ziya Kazıcı, "Ahilik", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, ss. 540-542; Doğan Kuban, Osmanlı Mimarisi, İstanbul, Mayıs 2007, ss. 9-122.

baskıları sonrası, tasavvufi görüş ve fütüvvet[7] ahlâkı loncalar üzerinde önemli bir etki oluşturdu. Şehirlerde evlenmemiş genç çalışanlardan oluşan fütüvvet cemiyetleri kuruldu. Her sanat ve zanaat dalından kimseler *fütüvvetnâmelere* uygun şekilde, seçtikleri bir ahinin liderliğinde örgütlenmişlerdi. XII. ve XIV. yüzyıllar boyunca Anadolu'da kuvvetli bir merkezi otorite olmadığı için ahiler, siyasi ve askeri sınıfın egemenliğine karşın halkı temsil rolünü üstlendi (Ergenç, 2008: 99-106). Merkeziyetçi yönetim sisteminin belirginleşmesiyle Osmanlılar, bu esnaf loncalarını kontrol altına almış ancak mutlak yönetim sistemi içinde, geleneklerini tanıdığı bu teşkilatları önemli bir yönetim ögesi kabul etmiştir.

Bu dönemde gezici dervişleri ağırlamak ve ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ortaya çıkan zâviyeli camilerin mimari düzenleri, küçük değişiklikler göstermekle birlikte aynı özellikleri taşımaktadır. Aynı aks üzerinde birbirini takip eden her biri bir kubbe ile örtülü iki ayrı mekândan oluşur. Bunlardan ana kapıya yakın olanın iki yanına bitişik yine kubbeli bazen de tonozlu küçük hücreler mevcuttur. Yanlardaki odalarda ocak bulunur. Ortadaki iki mekân arasında ise kot farkı vardır. Eyice (1963: 3-57), tespit edilen altmış kadar yapının genel olarak bu şemayı taşıdığını ancak geç dönemde büyük kubbeli mekânlardan birinin iptal edildiğini aktarır. İlk kubbeli bölümde aydınlık feneri bulunması kapalı avlu olarak tasarlandığını gösterir. Bazı örneklerde bu fenerin altında bir havuz ya da şadırvan vardır (Acar, 2016: 311-326). Bunun önündeki mihraplı bölüm ise esas ibadet mekânıdır. Genelde çini, malakârî kabartma veya kalem işi süslemelerle hareketlendirilmiştir. Misafirhâne olarak kullanılmalarından dolayı "tabhâneli" camiler diye de adlandırılmışlardır. İşlevini kaybetmedikleri dönemde tabhâne bölümlerinin ibadet mekânı ile doğrudan bağlantısı yoktu ve girişleri avluya açılmaktaydı. Erken dönem örneklerinden bazılarında minare olmadığı tespit edilmiştir.

Eyice (1963: 19-22), Anadolu'da Osmanlılardan önce ana hatları bakımından dört bazan üç eyvan ve kapalı avlu programında, kubbeli medreselerden başka yapılar da olduğunu aktarmaktadır. Bunlar arasında Konya'da Sahip Ata Camisi (1258)

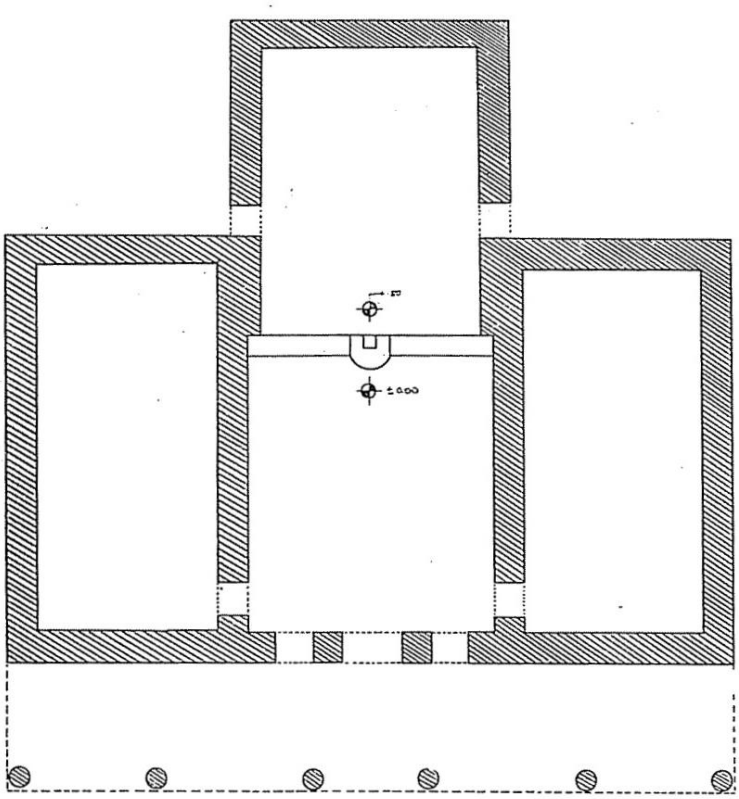
[7] "İslâm medeniyetinde hem Abbasiler döneminde hem Selçuklular döneminde hem de Osmanlılar döneminde gençlik eğitiminin esasını teşkil eden fütüvvet; cesaret, kahramanlık, cömertlik ve fedakârlık gibi insanı insan yapan birçok değerin birleşiminden oluşan, en temelde edep üzerine kurulan değerler sistemine verilen adıdır". (https://www.ihu.edu.tr/tr/futuvvet)

bitişiğindeki 1279 tarihli *hankah*[8], Çorum yakınındaki Elvan Çelebi Tekkesi, Kırşehir'de Ahi Evren türbesi yanındaki zâviye, Eskişehir'de Seyyid Battal Gazi Tekkesi bulunmaktadır. Bu plan Osmanlı devrinde daha da gelişerek yaygınlaşmıştır. Erken Osmanlı döneminde inşa edilen zâviye yapıları şehirlerin içine değil açık alanlara veya hâkim noktalarda konumlandırılmıştır. Başlangıçta Baba Sultan, Postinpuş Baba, Ahî Evren gibi saygı gören veliler için müstakil zâviyeler yapılmış, Osmanlı Devleti'nin kuvvet kazanmasından sonra Osmanlı Beyleri ve ileri gelenleri bu veliler ve etrafındaki dervişler için daha büyük yapılar inşa edilmiştir. Bunlar *imâret* adıyla anılmaktadır. Bu yapıların yanlarına türbelerini de inşa ettiren Osmanlı'nın ileri gelenleri, kökü Asya'ya dayanan, içinde veya yanında bânisinin mezarı bulunan *ribât* geleneğini sürdürmüştür. İmâret/zâviye diye adlandırılan bu türlü binaların, Orhan Gazi ve daha çok I. Murad devrinden, Kanunî Sultan Süleyman devrinin ilk yıllarına uzanan, XIV. yüzyıl ortalarından XVI. yüzyılın ortalarına kadar olan dönemde inşasına devam edilmiştir. "Bursa tipi" diye adlandırılan yapı grubu, ilk Osmanlı beyleri, Ahiler ve dervişler ile ilgisi olanlar ve Osmanlı'nın bir takım ileri gelenleri tarafından yaptırılmıştır. XVI. yüzyıldan sonra zâviyeler asıl işlevlerini yitirmiş, bazı tarikatlara bağlı müesseseler şeklini almıştır. Ahilik teşkilatı eriyerek esnaf loncası halini almış ve tarikat yapıları çoğalmıştır. Cumhuriyet devrine kadar şehirlerin içlerine tekkeler kurulmaya başlanmıştır. Tekke ve zâviyelerin kapatılması hakkındaki kanun içeriğinde zâviye terimi geçiyor olsa da küçük tekke anlamında kullanılmıştır. Çünkü asıl anlamıyla zâviye anlayışı bundan dört yüz yıl önce ortadan kalkmıştır. Osmanlı Beyliği dışında üç Türk beyliğinde de karşımıza çıkan yapılar: Candaroğlu İsmail Bey (Kastamonu), Germiyanoğlu Yakub Çelebi (Kütahya), Hasan Bayındır (Malatya) zâviye-camileridir (Eyice, 1963: 23-57).

Osmanlıda yan mekânlı/tabhâneli cami planının ilk örneği, İznik Sultan Orhan İmaret Camisi'dir (Aslanapa, 1965: 19). Osman Bey'in 1300 yılında kuşattığı İznik, ablukayı sürdüren Orhan Bey tarafından 2 Mart 1331 tarihinde savaşsız teslim alınmıştır (Güneş, 2001: 545-547). Muhasara sırasında sur dışında, Yenişehir kapısının 400 metre kadar uzağına inşa ettirdiği imâret, Orhan Gazi'nin adını taşıyan ilk yapı olma özelliğine de sahiptir. Kitâbesinde "*Sultan Orhan bin Orhan*" yazmasından anlaşıldığına göre bu yapıyı, Sultan unvanını aldığı dönemde inşa ettirmiştir (Aslanapa, 1965: 16). XX.

[8] Hankah: "Dervişlerin sohbet ve zikir için toplandıkları, bir süre ikamet ettikleri bazan inzivaya çekildikleri mekânlar için kullanılan terim" (Tanman ve Uludağ, 1997: 43-46).

yüzyılın başında yıkılan yapı, 1964-1965 yıllarında Oktay Aslanapa tarafından yürütülen kazı çalışmaları ile gün yüzüne çıkarılmıştır. Yaklaşık olarak 1334-1335 yıllarına tarihlendirilen imâretin şeyhi, Şeyh Edebali'nin müritlerinden Hacı Hasan'dır (Acar, 2011: 39). İmaretten günümüze gelen kalıntılar mevcuttur.

Görsel 50: İznik Orhan İmâreti Cami Planı **Kaynak:** Aslanapa, 1964-65: 26

Görsel 51, 52, 53: 2015 Yılı, İznik Orhan İmareti Kazısından Alanın Görüntüleri
Kaynak: İznik Orhan Gazi Kazısı resmi facebook sayfası: https://l24.im/0I2GyE Erişim: 20.09.2024

Görsel 54, 55: İznik Orhan İmareti Kalıntısının Günümüzdeki Görüntüsü

XIV ile XV. yüzyıllar arasında uygulanan mimari plan, Kanuni döneminden sonra ihtiyaç kalmaması üzerine tercih edilmemiş, mevcut bölümler ibadet mekânıyla aynı işlevi kazanmıştır.

Orhan Gazi Külliyesi, Orhan Bey'in hem devleti hem ilk Türk-Osmanlı şehrini kurduğu Bursa'nın, mimari açıdan en karakteristik yapı topluluğudur. Şehri geliştirme çalışmaları sırasında Gökdere'nin yatağı değiştirilerek elde edilen araziye inşa edilen külliye, cami, medrese, imâret/zâviye, han, hamam ve eğitim biriminden oluşmaktadır. Bir duvarla çevrelenmiş olan bu yapılar, kalenin dışında yer alması sebebiyle "aşağı hisar" diye adlandırılmıştır. Eğitim birimi 1855 depreminde tümüyle yıkılmış olup imaret

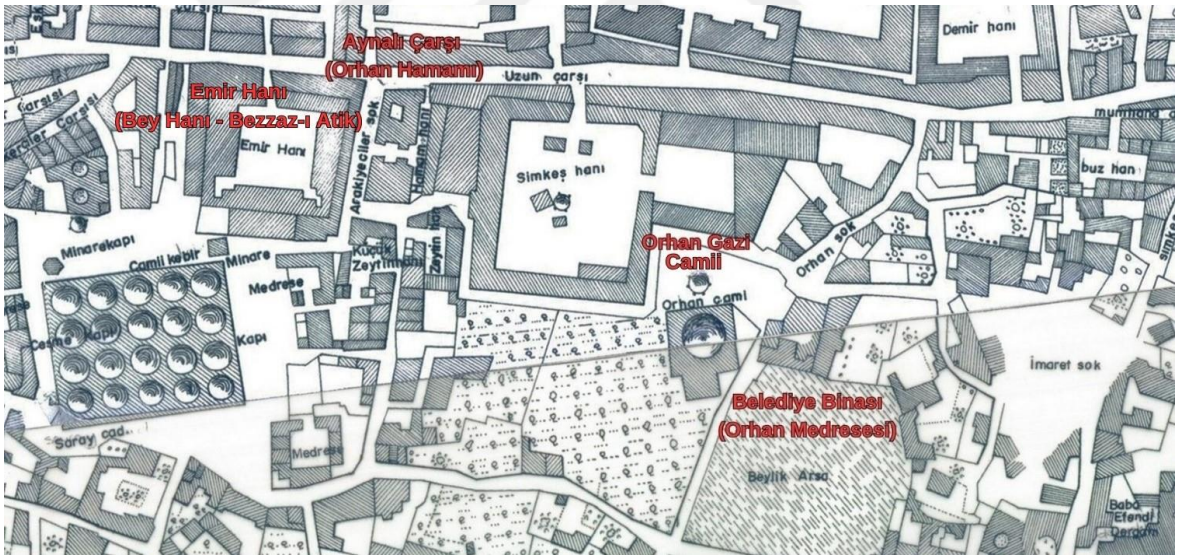
ve ambar tadilat geçirse de günümüze gelememiştir. Medresenin bulunduğu yere belediye binası inşa edilmiştir. İbadet mekânı ile birlikte han ve bugün Aynalı Çarşı olarak bilinen hamam ayaktadır. Külliyenin merkezinde yer alan Orhan Camisi (1339-40), yalnızca Bursa değil, tüm Osmanlı mimari tarihinde, yeni bir gelenek ortaya koyması nedeniyle pek çok araştırmaya konu edilmiştir. Bu tarihten sonra literatüre, *imâret* diye de adlandırılan, "tabhâneli/zâviyeli camiler" diye bir kategori eklenmiştir. "Medenî günlük yaşamın her ihtiyacına cevap verebilecek toplumsal alt birimlerin birbirlerinden ayrı, fakat aynı zamanda birbirleriyle ilişkili olarak mekânsal düzenlemesinden oluşan, imâretler, cemaatler halinde yaşayan kapalı bir toplumun ürünüdür" (Bayramoğlu Alada, 2008: 79). Ergin (1939: 23), *tabhâne*'yi parasız otel veya misafirhane olarak karşılamıştır. Günümüzdeki gibi hızlı ulaşım araçlarının bulunmadığı zamanlarda, uzun yolculukta olan ihtiyaç sahiplerinin şehir ve kasabalarda bu müesseselerde konaklardı. Yeme, içme, konaklama ihtiyaçlarını giderip, üç günü aşmamak kaydıyla dinlenirlerdi.

İznik Orhan İmareti ve Orhan Gazi Camisi'nin öncü plan sayıldığı zâviye/imâret ya da tabâne işlevini anlattıktan sonra külliyenin genel mimari programına dönebiliriz. Mihrap ekseninde iki kubbe ve yanlarda iki adet eyvana sahip caminin beden duvarları sisli moloz taş ve tuğla ile işlenmiştir. Yanlarda iki eyvan ve son cemaat yeri mevcuttur. Her duvar yüzeyinde zeminden kirpi saçağa kadar iki adet sivri kemerli silmeyle hareketlendirilmiş ve içlerine konumuna göre bir ya da üst üste iki pencere açılmıştır. Beş gözlü sivri kemerli son cemaat yeri revakının iki yandaki bölümleri aynalı tonozla, diğerleri kubbeyle örtülüdür. Ortadaki kubbe diğerlerinden yüksekçe ve Türk üçgenlerine oturmaktadır. İlk inşada meşe ağacından olan kemer gergileri, mimar Leon Pavillée'nin 1864 onarımında Fransız tipi kamalı demirlere dönüştürülmüştür (Yavaş, 2007: 387-388). Osmanlının ilk yapılarından olması hasebiyle revakın iki ucunda devşirme sütün ve başlıklar görülmektedir. İkiz sivri kemerli revakın alınlıkları ve yan duvarlarda güneş kursu şeklinde tuğla süslemelidir. Almaşık duvar örgüsüne sahip yapının son cemaat yeri ayakları tamamen kesme taştandır. Kuzeydoğu köşede yer alan minarenin ilk on basamağı küfeki[9] taşından olup, orijinal yapıya aittir. Sonraki basamaklar XIII. yüzyıla tarihlenmiştir. Minare külahı aslında kurşun kaplı olup 1899 yılından somaki taştan yeniden yapılmıştır. Ayverdi (1976: 12), taşıdığı özellikler Orhan Gazi Camisini

[9] Köfeki/kefeki/küfeki olarak adlandırılan, yumuşak ve kolay işlenebilen doğal bir taştır. Eski Yunancada, 'kof, hafif, süngerimsi' anlamlarına gelen *litho s*sözcüğü ile ifade edilmiştir (Angı, 2019: 66).

"*mimarimizin birinci kaynağı tahtına oturtmuştur. İhtişam da azamet de o günün küçük Osmanlı Devleti'nden beklenmezdi. Ammâ esrarlı bir tılsım ve güçten değil, içden taşan âbideleşmek iştiyâkının bu camide maketi yapılmıştır*" demiştir.

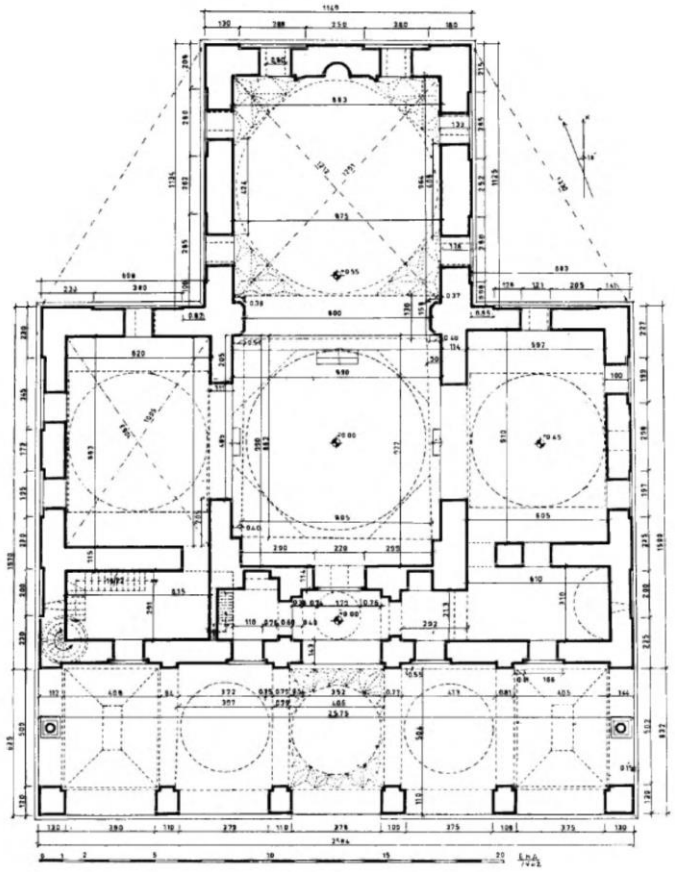
Şehirdeki ilk inşa faaliyetleri arasında saydığımız Emir Hanı, külliyeye gelir getirmesi amacıyla inşa edilmiştir. 1962-63 yıllarındaki son tamirine kadar çok sayıda yangın ve deprem felaketi geçiren yapı günümüzde ayakta ve çarşı işlevini sürdürmektedir. Külliyeye ait çifte hamam kadınlar ve erkekler için ayrı bölümlere sahip, yan yana inşa edilmiş ikili bir yapıdır. Zamanla etrafta ağırlık kazanan esnafın adıyla "bıçakçı", "hallaçlar" gibi adlarla anılmıştır (Yavaş, 2007: 389). Bir dönem yalnızca kadınlara hizmet veren hamam sonrasında kahvehane olarak kullanılmış, günümüzde ise Aynalı Çarşı adıyla bilinmektedir. Orhan Gazi dönemine ait yapıları sayıca çokluğu dikkati çekse de külliyesi dışındaki büyük eserler günümüze ulaşamamıştır.

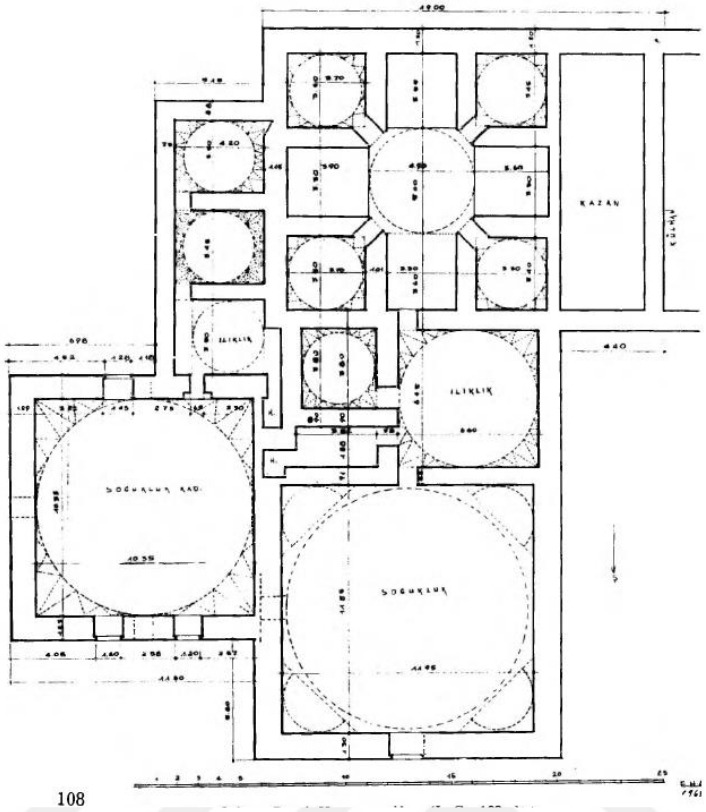
Görsel 56: 1894 Tarihli Suphi Bey Haritasında Orhan Gazi Külliyesi Yapıları

Görsel 57: Orhan Gazi Külliyesi Yapılarının Konumu, 2024 (Google Earth ile hazırlanmıştır.)

Görsel 58: Orhan Gazi Camisi Planı **Kaynak:** Ayverdi ve Yüksel, 1976

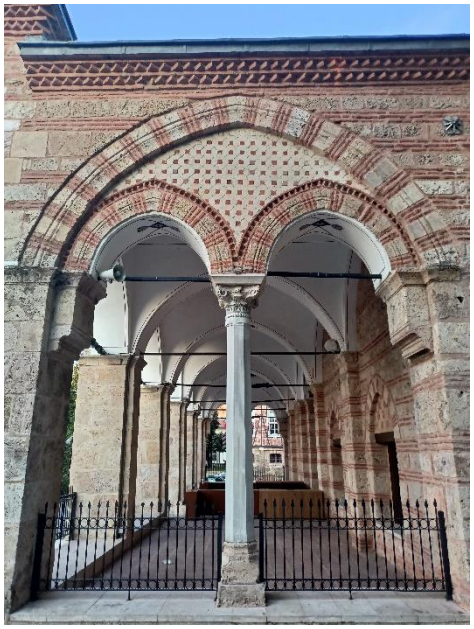
Görsel 59. Orhan Gazi Hamamı Planı **Kaynak:** Ayverdi ve Yüksel, 1976

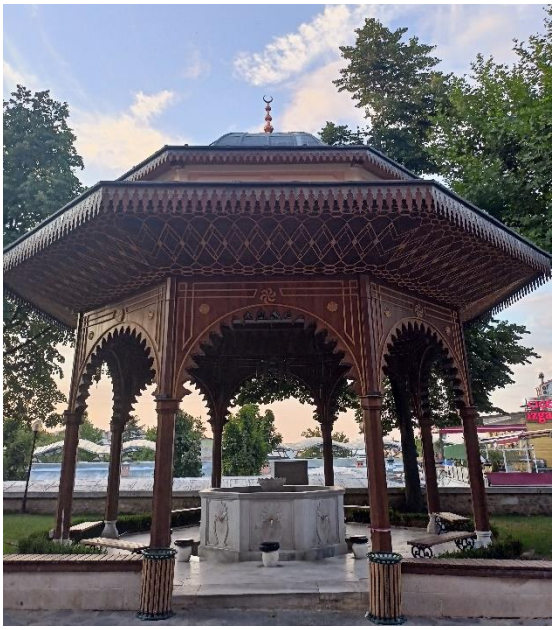

Görsel 60: Orahan Gazi Camisi, Kuzeybatı Köşeşinden Görüntüsü

Görsel 61: Orhan Gazi Camisi, Kuzeydoğu Köşesinden Akşam Görüntüsü

Görsel 62: Orhan Gazi Camisi Son Cemaat Yeri Doğu Cephesi (sol)

Görsel 63: Orhan Gazi Camisi Şadırvanı (sağ)

Görsel 64: Orhan Gazi Camisi Kuzey (Cümle) Kapısı (sol)

Görsel 65: Orhan Gazi Camisi Batı Kapısı (sağ)

Görsel 66: Orhan Gazi Camisi, Girişten Mihrap Yönüne Bakış

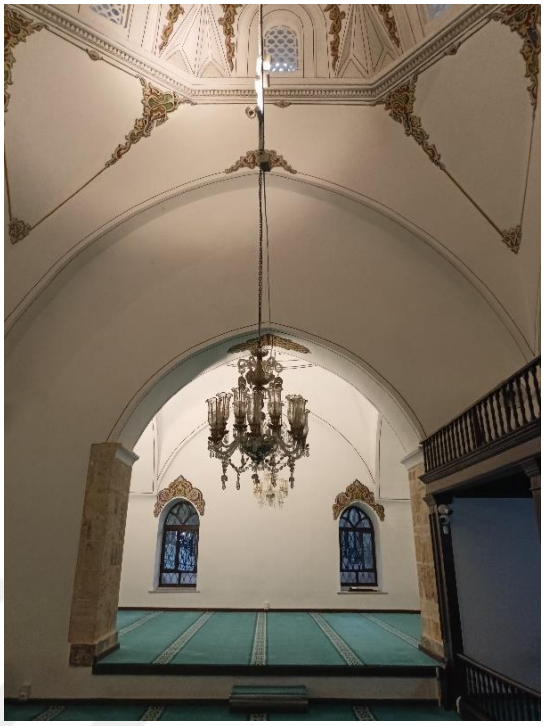

Görsel 67: Orhan Gazi Camisi, Vaaz Kürsüsü, Mihrap ve Minber

Görsel 68: Orhan Gazi Camisi İç Mekân,Tabhane Eyvanları, Hünkar Mahfili ve Cümle kapı

Görsel 69: Orhan Gazi Camisi, Doğu Yan Mekânı, Kütüphane (sol)

Görsel 70: Orhan Gazi Camisi, Batıdaki Açık Tabhane Eyvanı (sağ)

Görsel 71: Caminin Batısında Yer Alan, Orhan Gazi Medresesi Yerine İnşa Edilen Belediye Binası

Görsel 72: Orhan Gazi Hamamı / Aynalı Çarşı

2.3. I. Murad (Hüdavendigâr) Külliyesi (1366-1385)

Orhan Bey'in eşlerinden, Yarhisar Tekfurunun kızı Nilüfer (*Lülüfer*) Hatun'dan olan oğlu Murad Bey (1326-1389), "Hüdâvendigâr" "Gazi" ve "Gazi Hünkâr" künyeleriyle de tanınmaktadır. Tuğrasında ismi "*Sultan Murad bin Orhan"* diye yazılmıştır. "*Amourad I*" adıyla Batılı kaynaklarda adı ilk geçen Osmanlıdır (Sakaoğlu, 2014: 42-51). Şehzadelik dönemine dair fazla bilgi bulunmasa da çocukluk ve gençlik yılları İznik ve Bursa medreselerinin açıldığı zamana rastladığı için Türkmen eğitimi yanında İslâmi bir eğitim de aldığı düşünülmektedir. On iki yaşında olduğu sırada, Orhan Bey kendisine Bursa ve Bey Sancağı'nı vermiştir. Lalası Şahin ile buraya gönderilmiş İzmit fethinden sonra ise Eskişehir'e nakledilmiştir. Rumeli'de yaptığı fetihlerle anılan kardeşi Süleyman Paşa'nın vefatı üzerine (1357), lalası ve büyük bir kuvvet ile Rumeli'ye gönderilmiş, 1362 yılına kadar şehzade sıfatıyla orada bulunmuştur. Bu tarihe kadar yanındaki Lala Şahin, Evrenos Bey, Hacı İlbey gibi güçlü kumandanlar ile 1359 yılında Haçlıları önlemiş, 1360-61 yıllarında İstanbul-Edirne arasındaki başlıca kaleleri daha sonra Edirne'yi ele geçirmiştir (İnalcık, 2016:185-190). Bulgaristan-Filibe üzerine yürüdüğü sırada babası Orhan Gazi'nin vefat haberini almıştır. Birçok iç karışıklık ve dış tehditle mücadele ermek

zorunda kalan I. Murad, o dönemde Bursa kadısı Çandarlı Kara Halil'in duruma hâkim olmasıyla Bursa'ya gelip tahta geçmiştir (1362). Fetihlerle geçen 22 yıllık saltanı sırasında, Rumeli ikinci vatan haline gelmiş, Osmanlılar Anadolu'da kalıcı bir üstünlük sağlamıştır. Bazı tarihçilere göre Osmanlılar, I. Murad zamanında devlet statüsü kazanmıştır. "Hâkim, hükümdar, amir, efendi" (Çetin: 1998: 285) gibi anlamlara gelen "Hüdâvendigâr" lakabı, ilk kurulan Osmanlı sancaklarından, Bursa merkezli ve sayıları her dönemde değişen il topraklarının adı olmuştur. I. Murad devrinde, Bursa ve Edirne başta olmak üzere inşa edilen anıtsal eserler, erken dönemin harika örnekleri olarak günümüze kadar gelmiştir.

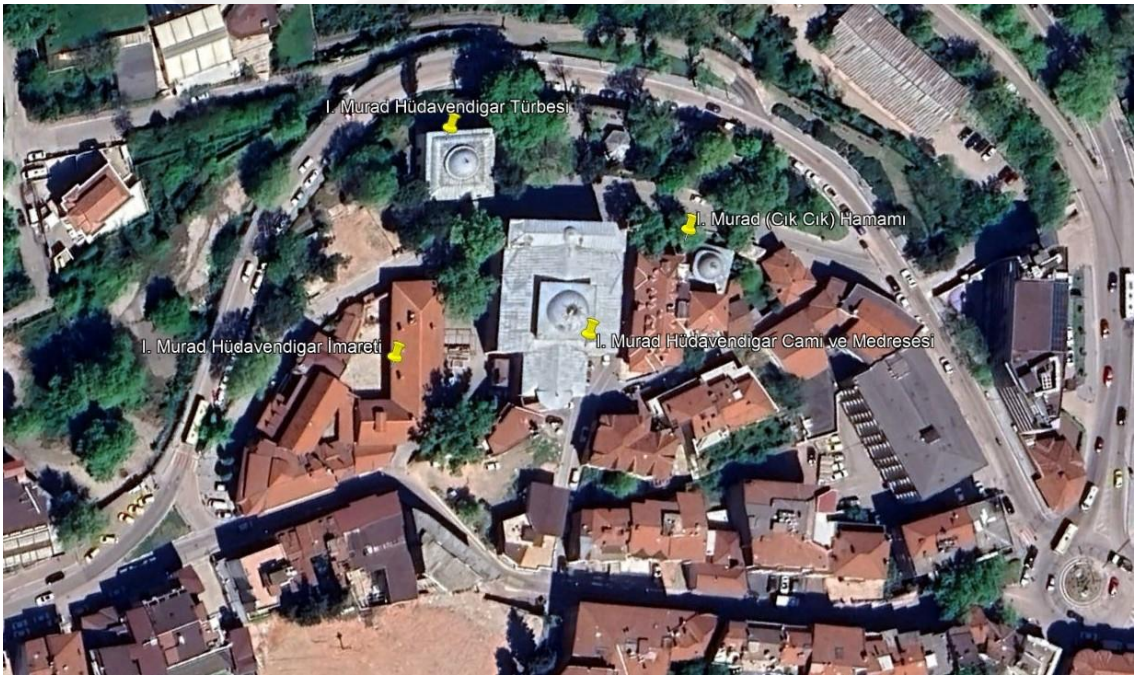
Bursa'nın kaplıcalarıyla ünlü Çekirge semtinde yer alan I. Murad Külliyesi, ovaya hâkim bir manzaraya sahiptir. Cami, medrese, zâviye ve türbeden müteşekkildir. Mülazım Abdulkadir Efendi (2008: 74) Külliyeyi, "*Hüdavendigâr Gazi, Çekirgede Eski Kaplıca suyunun değerini anladığı için, eski devirlerden kalma bu hamamı derletip toplatmış, önüne soyunulacak yeri yaptırtmış. Şehri bu taraflara doğru yaymak için de çok beğendiği yüksekçe bir yere, Vasil adlı bir kalfayı görevlendirip üstünde medresesi ile güzel bir cami inşa ettirmiş. Hem bunları hem de oracıktaki imaret ile türbesini kuvvetli vakıflara bağlamış*" diye anlatır. Çekirge semti 1950 yılından sonra büyüyüp gelişmiş ve Bursa'nın bir mahallesi haline gelmiştir.

Vakfiye kayıtlarına göre Hüdavendigâr Külliyesinin inşası 1367-1385 yılları arasına tarihlendirilmiştir. Aynı vakıf kayıtlarından Mudanya Kalesi, şehrin içindeki iki hamam ve dükkânların, civar köylerden bağların ve Kurşunlu'nun külliyeye tahsis edilmiş evkaftan oldukları tespit edilmiştir. Hummer ve Vital Cuinet gibi tarihçiler "herhalde bir Frenk yapısı olmalı" diyerek bu yapının dönemi ve geleneği içerisindeki farklılığına vurgu yapmıştır. Hüdavendigâr Medresesi Osmanlı eğitim sistemi içerisinde özel bir yere sahiptir. On altıncı yüzyılın başında "otuzlu" iken, 1652 yılına gelindiğinde "altmışlı"ya yükselmiştir. Molla Gürâni, Zembilli Ali Efendi, Tâcîzâde Câfer Çelebi gibi önemli isimler burada müderrislik yapmıştır. Baltacı'dan aktarılan bilgiye göre medresede XVI. yüzyılın sonuna kadar 37 müderris ders vermiştir. Ancak XIX. yüzyıl seyyahlarının kayıtlarından medresenin terkedilmiş durumda olduğu anlaşılmaktadır. 1855 depreminde ciddi hasar gören külliye camisi II. Abdülhamid döneminde onarılmıştır.

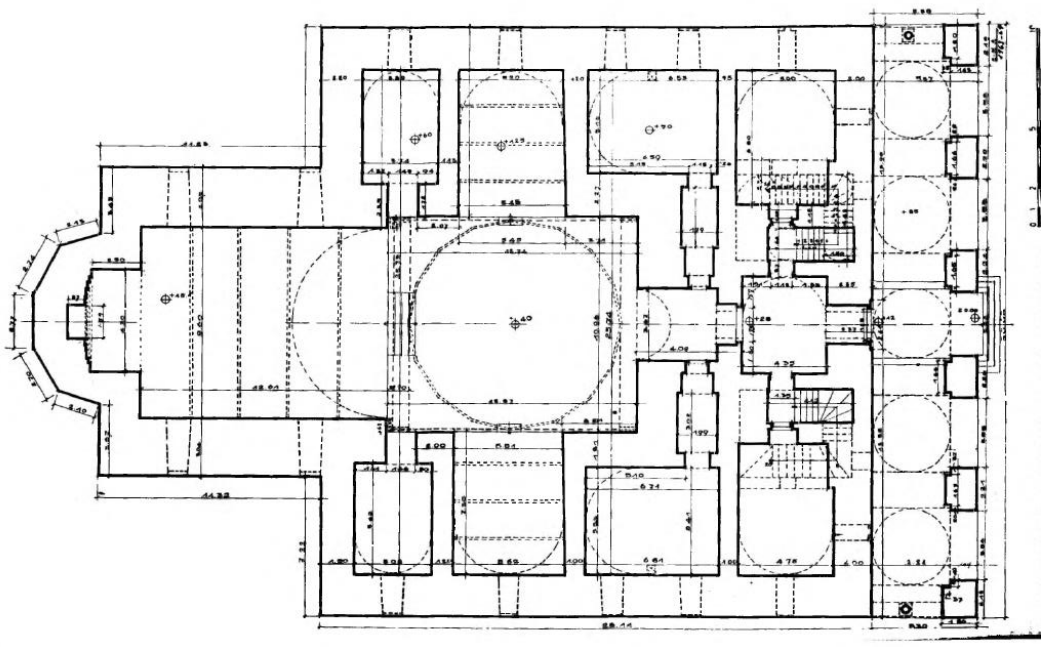
Külliyenin en önemli yapısı olan cami, kesme taş ve tuğladan karma teknikte inşa edilmiştir. Yine erken dönem Osmanlı mimarisinde görülen, Bizans yapılarından toplanan devşirme malzemeler kullanılmıştır. Türk mimarisinde bir örneği daha olmayan yapının, alt katı cami üst katı eğitim yapısı olan medrese olarak tasarlanmıştır. Saraçhane'deki Dülgerzâde Camisi kat yerleşimi açısından benzerlik gösterse de karakteristik benzerlikleri yoktur. Birkaç basamakla yoldan yükseltilmiş son cemaat yeri beş bölümlüdür. Alt katı erken dönemde yaygın olan "tabhâneli cami" planına sahiptir. Yabancı kaynakların bazılarında yer verildiği gibi kiliseden dönüştürülmüş bir yapı değildir. Üstü kubbe ile örtülü kapalı avlu olarak tasarlanmış girişte, aydınlatma fenerinin altına bir şadırvan konmuştur. Buradan birkaç basamakla ibadet mekânına geçilir. Dört eyvan şeması, Orta Asya Türk mimari geleneğinin etkisidir. XVI. yüzyılın ortalarında esas işlevini kaybeden kapalı avlu ve yan eyvanların ibadet mekânına dâhil edildiğini söylemiştik. Ancak bu camiye özel olarak tabhâneler kapalı mekân olarak kullanımını sürdürmektedir. Girişin iki yanından çifte taş merdivenle çıkılan beş bölümlü galeri hârika bir manzaraya sahiptir. 1855 depreminde sağlam kaldığı düşünülen minare kesme taş üzerinde yükselen tuğla gövdeli ve yine tuğla bezemelidir. Minare külahı XIX yüzyıl yapımıdır. Mihrap 1904 yılındaki düzenlemede renkli boya ve yaldızla boyanarak, dönemin estetik anlayışından nasibini almıştır. Cami-medresenin ovaya bakan giriş cephesi özenli bir mimari tasarıma sahiptir. Alt kısmı silme hizasına kadar kesme taş, ilk kata kadar sıra kesme taş ve tuğla hatıllarla devam eder. Kalın pâyelerle ayrılmış beş kemerle dışa açılan son cemaat yeri, cephede iç içe sivri kemer görüntüsüyle dekore edilmiştir. Başlık, kaide ve frizlerde kullanılan devşirme parçalar, ibadet ve eğitim birimini tek yapıda toplayan tasarımı, bazıları Türk sanatına yabancı bezeme unsurlarıyla I. Murad Camisi, zaman zaman kafaları karıştıran son derece özgün ve başarılı bir mimari çalışma örneğidir (Eyice, 1998: 290-294).

Kosova Savaşı sırasında şehit düşen I. Murad'ın türbesi, caminin önünden geçen yolun karşısına konumlandırılmıştır. Kare planlı türbede 3,5 metre genişliğindeki bir dehliz, ortadaki sütunlarla ayrılmış kısmı dört tarafından kuşatır. Ortada I. Murad ile birlikte torunu Süleyman Çelebi ve Yıldırım Bayezid'in çocukken vefat etmiş oğlu Musa Çelebi'nin sandukaları vardır. Hazirede yer alan beş kabirden bilinenler, I. Murad'ın oğlu Yâkub Çelebi, Süleyman Çelebi'nin oğlu Orhan ile II. Bayezid'in oğlu Şehzade Mehmed'e ait olup diğer ikisinde kimlerin olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Türbe

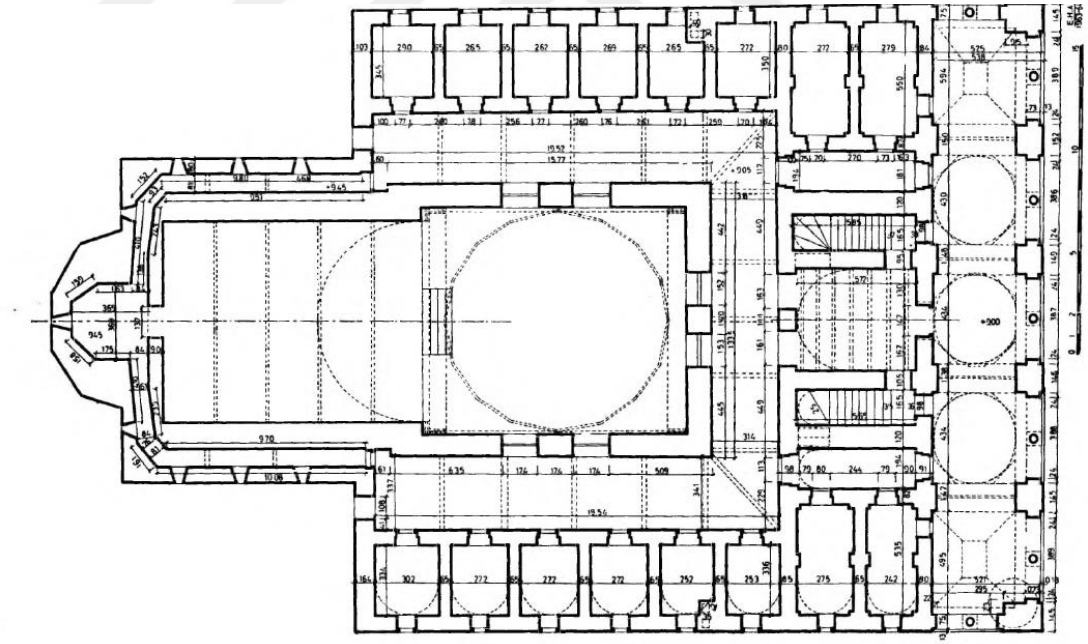
hizasında olduğu düşünülen sıbyan mektebi, kayıtlarda muallimhâne olarak geçmektedir. Muhtemelen yapı 1855 depreminde tümüyle yok olmuştur. Bundan başka, caminin kıble yönünde, arka tarafta bir aşhâne vardı. L biçimli yapının ortasında avlu bulunuyordu. Kitabesinden anlaşıldığı üzere II. Abdülhamid'in burayı 1906 yılında tecdîden yaptırdığı anlaşılır. Esas yapı hakkında bilgi yoktur. Külliyenin son parçası caminin sol tarafındaki kare planlı küçük kubbeli bölümdür. Gusülhâne ya da abdest alma yeri işlevine sahip olduğu düşünülen yapı bazı kayıtlarda "Bekâr Hamamı" olarak geçer (Eyice, 1998: 294-295). Günümüzde Cık Cık Hamamı/Gir Çık Hamamı isimleriyle kullanılmaktadır. Külliyenin bitişiğinde halen yolcuları serinleten bir çeşme bulunmaktadır. Erken yerli kaynaklarımızdan Neşrî'den (ö. 1520 ?) aktarıldığına göre I Murad, Hisar içerisinde Saray kapısının karşısına, 1365 yılına tarihlenen bir cami inşa ettirmiştir. Padişahın talihsiz ölümü üzerine (1389) burası Şehâdet Camisi diye anılmıştır (Eyice, 1998: 291).

Görsel 73: I. Murad Hüdavendigâr Külliyesi Yapılarının Konumu, 2024
(Google Earth ile hazırlanmıştır.)

Görsel 74: Hüdavendigâr Camisi (Birinci Kat) Planı **Kaynak:** Ayverdi ve Yüksel, 1976

Görsel 75: Hüdavendigâr Camisi (İkinci Kat) Medrese Planı **Kaynak:** Ayverdi ve Yüksel, 1976

Görsel 76: Hüdavendigâr Cami ve Medresesi, Kuzey (Giriş) Cephesi

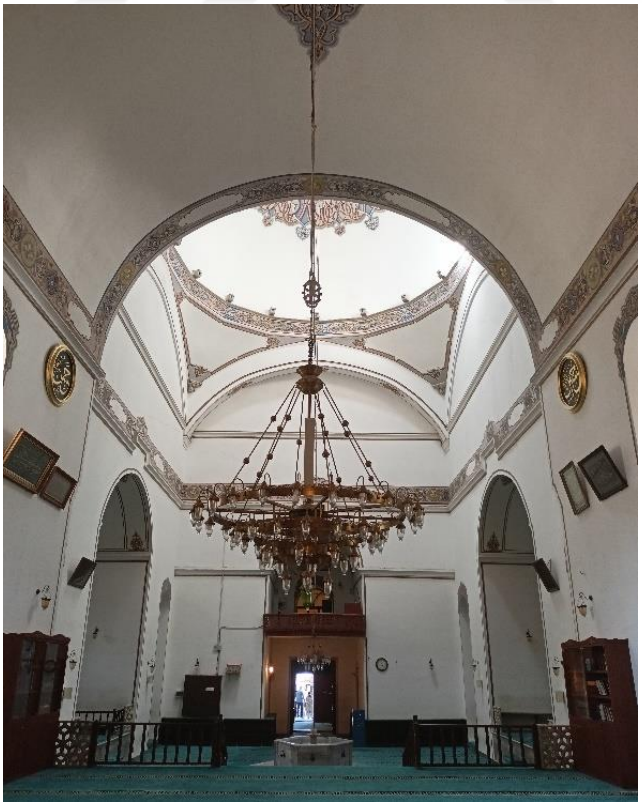

Görsel 77: Hüdavendigâr Cami ve Medresesi, Cümle Kapısı (sol)

Görsel 78: Hüdavendigâr Cami ve Medresesi, Son Cemaat Yerinden Devşirme Malzeme Detayı (sağ)

Görsel 79: Hüdavendigâr Camisi, Cümle Kapıdan Mihraba Bakış

Görsel 80: Hüdavendigâr Camisi, Mihrap Yönünden Cümle Kapıya Bakış

Görsel 81: Hüdavendigâr Külliyesi İmareti (Birlik Vakfı Bursa Şubesi)

Görsel 82: Hüdavendigâr Külliyesi İmareti (Birlik Vakfı Bursa Şubesi)

Görsel 83: Hüsavendigâr / I. Murad Türbe ve Haziresi, Kuzeybatı Köşesinden Görünümü (sol)
Görsel 84: Hüsavendigâr / I. Murad Türbesi İç Mekân (sağ)

Görsel 85, 86: Hüsavendigâr Külliyesi Hamamı (Cık Cık Hamamı)

2.4. Yıldırım Bayezid Külliyesi (1391-1395)

I. Murad'ın büyük oğlu olan Bayezid Han 1354 yılında dünyaya gelmiştir. Annesi Rum asıllı Gülçiçek Hatun'dur. Osmanlı tarihinde kendisiyle ilgili ilk bilgi, 1381 yılında Germiyanoğluları beyi Süleyman Şah'ın kızı Devlet Hatunla yaptığı evliliktir. Bu evlilik neticesinde 'gelin çeyizi' olarak Osmanlılara bırakılan topraklara sancak beyi olarak tayin edilmiştir. 1386 yılında Karamanoğlu Alâeddin Bey'e karşı düzenlenen sefere katılmış, Frenk Yazısı Savaşında gösterdiği kahramanlıklardan dolayı "Yıldırım" lakabını almıştır. Kosova zaferinde önemli katkısı olan Yıldırım Bayezid, savaş meydanında ağır yaralanan babası I. Murad'ın vasiyeti üzerine ölümünden sonra tahta çıkmıştır (İnalcık, 2013: 13-21). Hayattaki tek kardeşi Yakub'u, iç karışıklığa sebep olur endişesiyle öldürtmüştür.

Yıldırım Bayezid saltanatı boyunca (1389-1403), Anadolu ve Rumeli'deki hanedanlıkları hâkimiyeti altına alıp, Yakın-doğu İslâm devleti anlayışıyla merkezi bir devlet kurma çabasında olmuş ve büyük ölçüde bunu başarmıştır. Tuna'dan Fırat'a kadar olan toprakları kendi kurduğu kul sistemiyle yönetmiş, Osmanlı devleti Batı Avrupa'dan Orta Asya'ya, Mısır'dan Altın Orda'ya kadar uzanan bölgede uluslararası siyasetin odak noktası haline gelmiştir. Ancak Anadolu-Türk birliğini Osmanoğulları etrafında toplama çabası kendisine zarar vermiştir. Bu konuda Timur ile ters düşen Bayezid, Ankara Savaşı'nda esir alınmış, Akşehir'deki esareti sırasında da vefat etmiştir (Baykara 2013: 30). Timur'un verdiği tahribat sonucu Osmanlı Devleti I. Murad devrindeki sınırlarına geri çekilmiş, uzunca bir fetret devrinin ardından yeniden toparlanması II. Mehmed zamanında mümkün olmuştur.

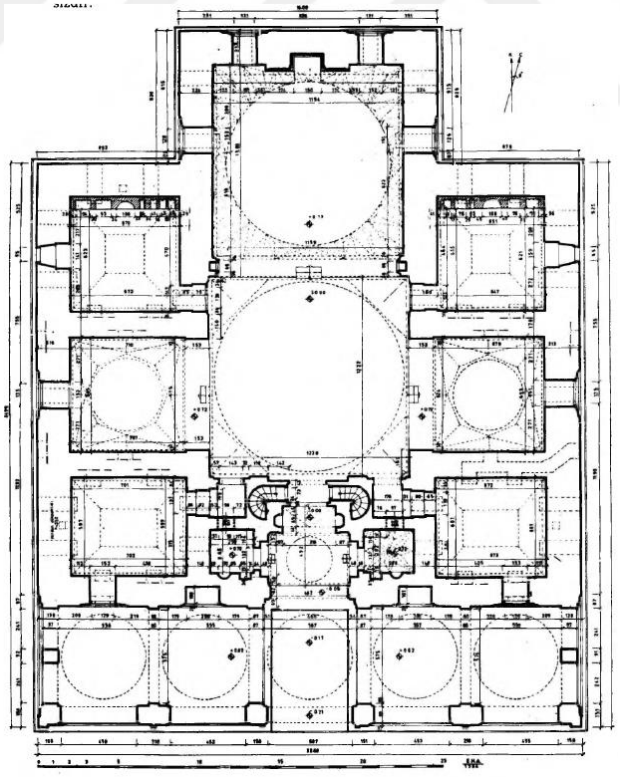
Savaş meydanında yönetimi devralan Yıldırım Bayezid'in hayatı son güne kadar savaşlarla geçmiş, yine de geride pek çok hayrat bırakmıştır. Bursa'da zâviye, medrese, imaret, han, köprü, darüşşifa ve Hanlar Bölgesi'nde yer alan Yıldırım Bedesteni'ni yaptırmıştır. Şehrin sembolü haline gelen muazzam Ulu Cami de onun eseridir. Anadolu'nun diğer şehirlerinde ve Rumeli'de eserleri olduğu gibi, İstanbul'u yakından kontrol edebilmek amacıyla "Güzelhisar" adıyla anılan Anadolu hisarını inşa ettirmiştir (İnalcık, 2016: 211).

Şehrin doğusundaki boş bir alanda, yeni yerleşim yeri oluşturmak maksadıyla inşa edilen Yıldırım Külliyesi, güvenlik maksadıyla bir kaleyle korunmuş ancak günümüze bu duvarlardan sadece bir kapı kalmıştır. Bundan önce Şüşterî Bahçesi diye anılan yerde zamanla etraftaki konutlar çoğalmış, mahalle halini alan yerleşim külliyenin adıyla anılmıştır. Yıldırım günümüzde, Bursa'nın merkez ilçeleri arasında, Osmangazi'den sonra gelen en büyük ilçenin adıdır. Orhan Gazi'nin vakıf arazisi olan bu yere karşılık Ortakızık Köyü Orhangazi'ye vakıf olarak verilmiş ve Yıldırım Külliyesi 1391 ile 1395 yılları arasında bu alana inşa edilmiştir. Yüksekçe bir yere konumlandırılmış külliye cami, medrese, imâret, hamam ve muhtemelen hizmetlerin daha iyi yürütülebilmesi için biraz daha uzakta yer alan dârüşşifâdan oluşmaktadır. Külliyenin ihtiyacını karşılamak üzere, Uludağ'dan Akçağlayan suyunu taşıyan kemerler günümüze ulaşamamıştır. Orhan Gazi zamanında daha basit malzemeyle inşasına başlanan bu eserler, Yıldırım Bayezid zamanında genişleyen devlet imkânları sayesinde incelikli işçiliğiyle bezenmiştir (Yavaş, 2013: 532-533). Caminin taç kapısı, son cemaat yeri, içeride iki kubbeli mekânı ayıran

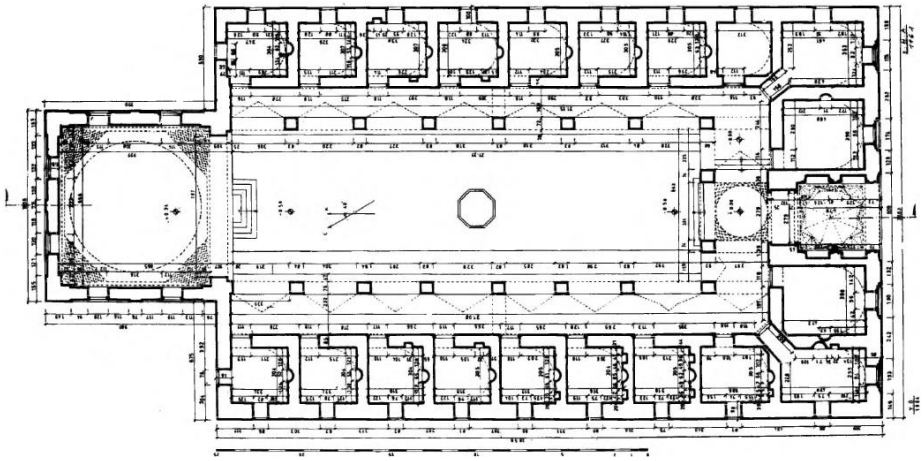
kemer ortasındaki mermerlerin işlemeleri en gösterişli detaylardı. Zâviyeli camiler grubundan olan ibadet mekânı, simetrik bir plana sahiptir. Vakfiyede "*zâviyetü'ş-şerife ve'l-imâretü'l-lâtife"* adıyla anılması yapının sosyal amaçlarla kurulmuş olduğunu ispatlar niteliktedir. Son cemaat yerinden girildiğinde doğu ve batı tarafta iki adet tabhâne mekânı vardır. Ana kubbenin iki yanında karşılıklı iki eyvan, eyvanların yanlarında birer 'koltuk kubbesi' ve basamaklarla yükseltilmiş esas ibadet bölümü yer alır. Koltuk kubbelerinin kıble duvarlarında alçı niş ve ocaklar bulunmaktadır. Bu mekânlarda bulunan bacalar, zâviye odalarının devamlı ikamet yerleri olduğunu gösterir. Üst katta, dar ve dik merdivenlerle çıkılan karanlık mekânın uzlethâne/çilehâne olduğu düşünülmektedir. Yıldırım camisi, plan tipi itibariyle Orhan ve I. Murad camilerine benzese de, işçilik ve bezeme yönüyle son derece zengindir. Osmanlı mimarisinde sonradan "Bursa Kemeri" diye terminolojiye girecek kemer biçimi ilk kez burada uygulanmıştır. Önceki yapılarda görülen almaşık duvar tekniğine karşın, mermer kaplama duvar yapısı, mimari açıdan Yıldırım döneminin ortaya koyduğu farkı gösterir. Başlangıçta iki minareli tasarlanan caminin yalnızca bir minaresinin plana dâhil edildiği anlaşılır. Deprem ve çeşitli sebeplerle yeniden inşa süreçleri geçiren minareler, son olarak 2011 yılında, ilk tasarıya uygun şekilde iki adet olarak inşa edilmiştir. Külliyenin diğer önemli yapısı medrese, 80 metre kadar aşağıda, bir düzlükte yer alır. Derin bir eyvandaki genişçe kapıdan girilen medrese duvarları bir sıra kesme küfeki taşı bir sıra tuğla ile örülmüştür. Sağ ve sol tarafta sekizer, önde ise müderrislere ait olduğu düşünülen büyükçe dört oda vardır. Her odada ocak ve iki duvar nişi bulunur. Taç kapının karşısında yer alan dershane, geleneğe uygun olarak kot farkıyla belirginleştirilmiştir. En detaylı işçilik, Türk üçgenleriyle duvardan kubbeye geçişte kullanılan mukarnaslı pandantiflerde görülür. Medresede ders veren tanınmış âlimler arasında Şeyhülislâm Abdulkadir Şeyhî Efendi, Ebüssuud Efendi, Molla Güranî, Seyyit Ali Acemî, Fudayl Çelebi ve Hoca Sâdeddingibi ismler yer almaktadır. 1906 yılına kadar eğitime devam eden medrese 1948 yılında Sıhhiye Vekâleti tarafından dispansere dönüştürülmüştür (Yavaş, 2013: 533). Günümüzde anaokulu olarak kullanılmaktadır.

Osmanlının ilk hastane binası olan Yıldırım Dârüşşifâsı, külliyenin diğer birimlerine kıyasla özensiz bir mimariye sahiptir. Ön kısmında dört, sağ ve sol kanatlarda onar, taç kapının karşısında ortadaki büyük olmak üzere üç odaya sahiptir. Külliyeye ait vakfiyeye göre burada üç tabiple birlikte şerbetçiler, eczacılar, bir ekmekçi ve aşçının

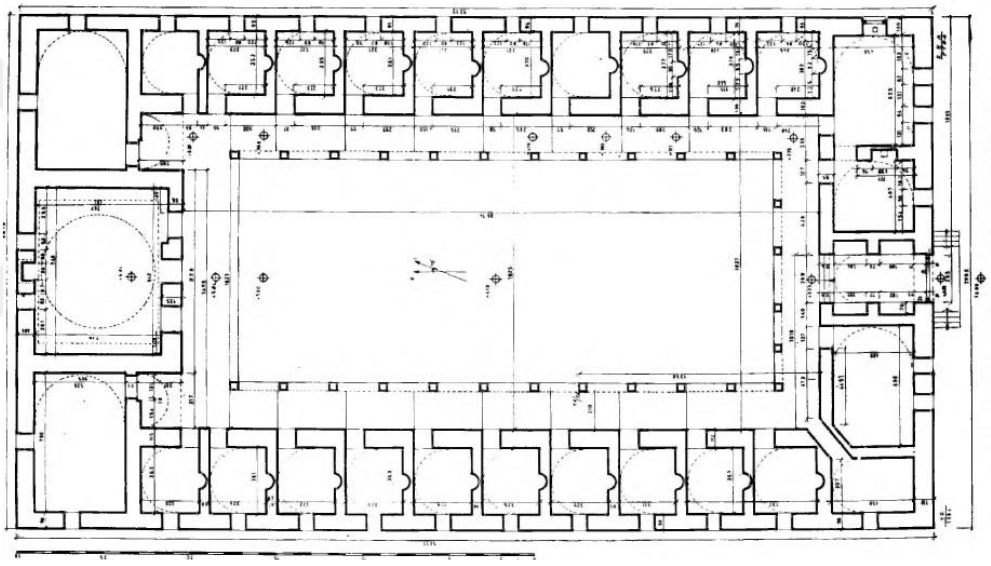
görev yaptığı, maaşlarının vakıftan ödendiği anlaşılmaktadır. Zaman içerisinde baruthane ve silah deposu olarak kullanılan yapı 1990 yılında yenilenmiş, günümüze kadar göz hastanesi olarak kullanılmıştır. Caminin doğusunda yer aldığı tahmin edilen imâret günümüze gelememiştir. Ancak soğukluk, ılıklık, sıcaklık ve iki halvet bölümünden oluşan küçük hamam ayaktadır. Yakın zamana kadar işlevini sürdüren hamam, son dört yıldır atıl durumdadır. Yapı kompleksi içerisinde yer alan Yıldırım Bayezid'in türbesi Osmanlı mimarisinde revak uygulaması görülen ilk türbedir. Kare planlı, özenli bir işçiliğe sahip türbe Türk üçgenli kubbesiyle Osmanlı mimari karakterine uygundur. Kapısındaki kitabesinden, 1406 yılında oğlu Şehzâde Süleyman tarafında inşa ettirildiği anlaşılır (Yavaş, 2013: 533-534). Türbede Yıldırım Bayezid ile birlikte eşi ve oğlu İsa Çelebiye ait üç sanduka dışında kimlere ait olduğu bilinmeyen iki sanduka daha bulunmaktadır.

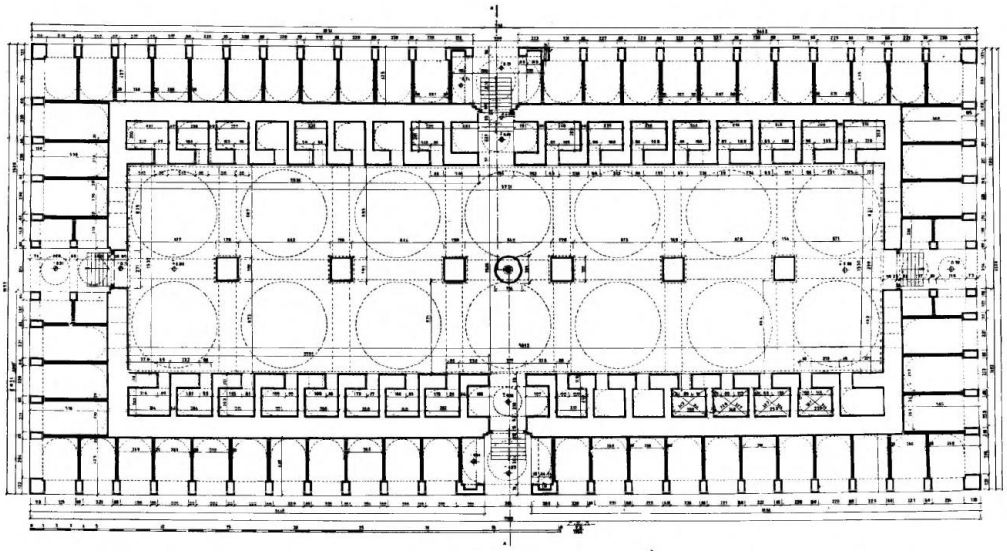
Görsel 87: Yıldırım Camisi Planı **Kaynak:** Ayverdi ve Yüksel, 1976

Görsel 88: Yıldırım Medresesi Planı **Kaynak:** Ayverdi ve Yüksel, 1976

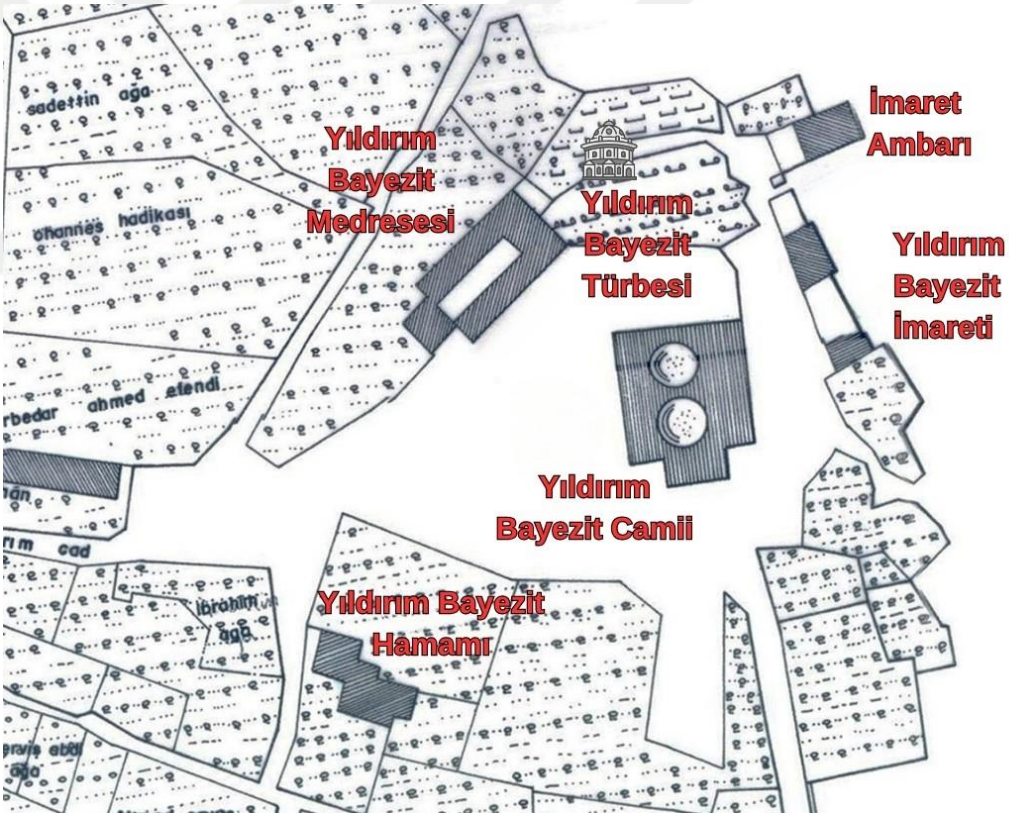

Görsel 89: Yıldırım Dârüşşifâsı Planı **Kaynak:** Ayverdi ve Yüksel, 1976

Görsel 90: Bursa Çarşı ve Hanlar Bölgesi'ndeki Yıldırım Bedesteni Planı

Kaynak: Ayverdi ve Yüksel, 1976

Görsel 91: 1894 Tarihli Suphi Bey Haritası Üzerinde Yıldırım Külliyesi Yapıları

Görsel 92: Yıldırım Külliyesi Yapıları Konumu (Google Earth ile hazırlanmıştır.)

Görsel 93: Yıldırım Külliyesi Yapıları, Kuşbakışı Görünümü

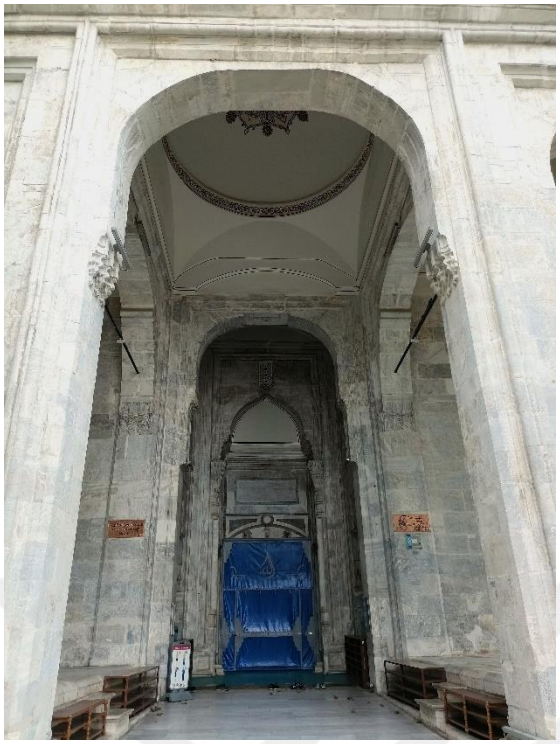
Kaynak: http://www.yildirim.gov.tr/ Erişim: 10.05.2024

Görsel 94: Yıldırım Camisi, Kuzey (Giriş) Cephesi ve Şadırvanı

Görsel 95: Yıldırım Camisi, Kuzey (Giriş) Cephesi

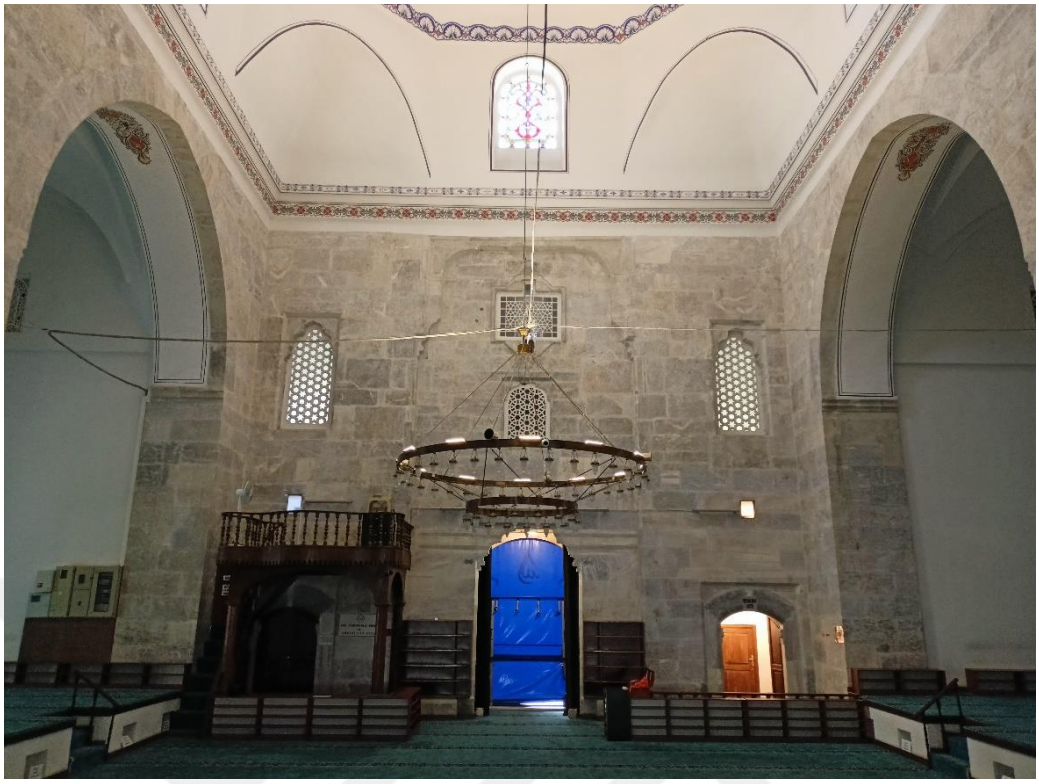

Görsel 96: Yıldırım Camisi, Taç Kapı (sol)

Görsel 97: Yıldırım Camisi Son Cemaat Yeri, Doğu Cephesi (sağ)

Görsel 98: Yıldırım Camisi, Cümle Kapıdan Mihraba Bakış

Görsel 99: Yıldırım Camisi, Mihrap Yönünden Cümle Kapıya Bakış

Görsel 100: Yıldırım Camisi, Tabhane Odasından Alçı Nişli Duvar Örneği

Görsel 101: Yıldırım Medresesi **Kaynak:** https://l24.im/3wxtdCK Erişim: 07.02.2024

Görsel 102: Yıldırım Medresesi Giriş Cephesi

Görsel 103: Yıldırım Bayezid Türbesi ve Yıldırım Medresesinin Birlikte Görünümü

Görsel 104: Yıldırım Bayezid Türbesi (sol)

Görsel 105: Yıldırım Bayezid Türbesi, İç Mekân (sağ)

Görsel 106: Yıldırım Hamamı

Görsel 107: Yıldırım Dârüşşifası

2.5. Bursa Ulu Cami ve Külliyesi (1399-1400)

Yıldırım Bayezid'in Bursa'ya damgasını vuran eseri Ulu Cami, Osmanlı anıtsal mimarisinin görkemli örneklerindendir. Şehir dışına inşa ettirdiği külliyeden sonra ikinci büyük yapıdır. Çok kubbeli formda inşa edilmiş olup, ulu cami plan şemasının en büyük örneği olarak kabul edilir. 1396 yılındaki Niğbolu zaferi sonrası, savaş ganimetleriyle inşa edilmeye başlanmış ve dört yılda tamamlanmıştır. Cami ve külliyenin mimarı kesin olarak bilinmiyor olsa da sonraki tarihlerde inşa edilen Yeşil Külliye'nin mimarı Hacı İvaz Paşa olması muhtemeldir (Yavaş, 2012: 88-89). Orhan Külliyesinin yeterli gelmemesi üzerine, civardaki birçok ev ve arsa istimlâk edilerek elde edilen araziye inşa edilen Ulu Cami, şehirdeki merkezi konumunu korumaktadır.

Aktarımlara göre Yıldırım Bayezid Niğbolu'dan zaferle dönmesi hâlinde yirmi cami yaptırmayı vadetmiş ancak damadı ve dönemin önemli İslâm âlimi Emir Sultan'ın tavsiyesiyle, devasa boyuttaki yirmi kubbeli Bursa Ulu Cami'yi inşa ettirmiştir. İzlediği sert politikadan memnun olmayan halkın onayını almak, içeride ve dışarıda güçlü bir imaj yaratmak da anlaşılır amaçlar arasında sayılabilir (Yediyıldız, 2013: 27-40). Aynı zamanda art arda gelen fetihler nedeniyle yaşanan göçler sonucu şehir nüfusunun artması, ihtiyacı karşılayacak böyle bir yapıyı gerekli kılmıştır. Başlangıçta cami, medrese, hamam, dükkân ve evlerden oluşan bir manzûme olarak tasarlanan yapının çevresine zamanla şadırvan ve müezzin odaları gibi birimler eklenmiştir. Son yıllarda bu yapılar ortadan kalkmış, külliyeye ait hamam da işlevini yitirmiştir. Cami, bedesten ve medrese etrafına konumlandırılmış dükkânların kullanımına devam edilmektedir.

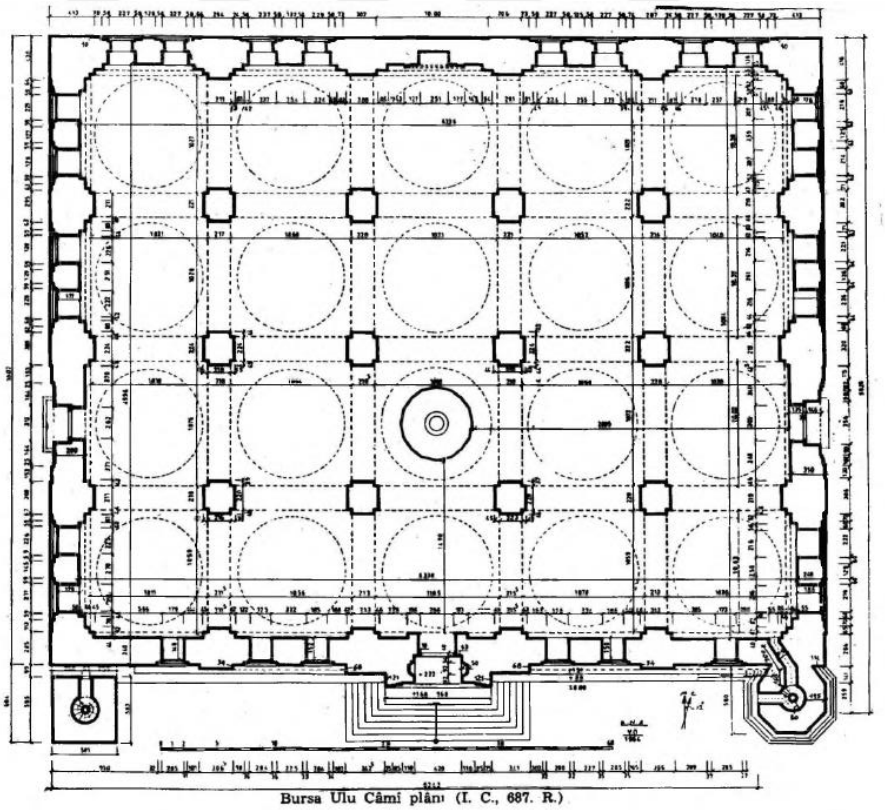
İslâm, dolayısıyla da Osmanlı şehirlerinde ulu camiler, çevresinde pek çok işlev ve işlemin gerçekleşmesiyle, toplumsal ilişkilerin güçlenmesine imkân sağlamakta ve Mermutlu'nun (2013: 45) da ifade ettiği gibi toplumun temeline din olgusunu yerleştirmektedir. Modern şehir yapısı mahalle birimini dışlarken, camiyi de ekseninden çıkarmıştır. Geleneksel şehirlerin abidevi yapıları ulu camiler, inancın modern yaşamın içinden çekilmesine paralel şekilde, büyük otel ve gökdelenlerin gölgesinde kalmışlardır.

Şehirdeki mimari kimliğini ve merkezi konumunu modern dönemde de koruyan Bursa Ulu Camisi, kareye yakın dikdörtgen plana sahip ve 55 x 69 metre boyutundadır. On iki fil ayağı ile taşınan yapının yirmi kubbesinden en büyüğünün üzeri aydınlatma ve havalandırma amacıyla pirinç bir tel örgüyle kapatılmıştır. Bu kubbenin altında, etrafında

abdest almak için yerleştirilmiş çeşmeler bulunan bir havuz vardır. Mekânın sağladığı akustik sayesinde dinlendirici bir etki yaratan su sesinden, içerisinde eş zamanlı olarak farklı dini sohbet, ders ya da toplantılar yapılırken seslerin birbirine karışmasına engel olması açısından da yararlanılmıştır. Kündekâri tekniği ile ceviz ağacından yapılmış minber, kuruluş döneminden kalmadır. Üzerine ayet ve çeşitli motifler işlenmiş minberin kitabesinde ahşap ustası olarak "el-Hac Muhammed bin Abdülaziz ibnu'Dakkî" ismi yazılıdır. Mihrap orijinal olmayıp 1561 yılına aittir. Üzerindeki yazılar Hoca Şüca isimli bir hayırsever tarafından 1572 yılında, Mehmet isimli bir nakkaşa 3000 akçe karşılığı yazdırılmış ve çalışma beş ayda tamamlanmıştır. Son yağlı boya tezyini Tevfik Paşa'ya aittir. Ceviz ağacından yapılmış müezzin mahfili sekiz sütun üzerinde durmaktadır. Çeşitli amaçlarla farklı kişilerce finanse edilmiş birçok kürsüden günümüze gelen yalnızca mahfilin solundaki mermer kürsüdür. Caminin güneydoğu köşesinde yer alan ve sultanların ibadet mekânı olarak ayrılan "hünkâr mahfili" 1862 yılında Sultan Abdülaziz tarafından inşa ettirilmiştir. Mahfilin altında, Şeyh Abdullah Münzevî'nin kitaplarını bağışlayarak yaptırdığı kütüphane yer alır. Kuzey köşelerinde iki minare külahı ahşap ve kurşun kaplı iken son yangından sonra betonarme olarak inşa edilmiştir. Kuzey cephedeki görkemli taç kapısıyla birlikte üç girişi bulunmaktadır. On iki kez onarım geçiren Ulu Cami'de en büyük tadilat, 1855 depremi sonrası yapılmış, yeniden ibadete açılması 1862 yılını bulmuştur (Yavaş, 2013: 423-446). İçerisinde bulunan 195 adet hat levhasıyla da tek örnektir. Duvar ve on iki büyük payenin dört yüzünde yer alan sanatlı yazılar camiye âdeta bir hat müzesi hüviyeti de kazandırmıştır. Hat levhaları arasında Üftâde Hz. ve Sultan II. Mahmud'un da birer eseri olup, diğerler sanatçılar Şefik Efendi, Mustafa İzzet, Abdulfettah Efendi ve Sami Efendi gibi ünlü isimlerdir.

Görsel 108: Bursa Ulu Caminin Konumu, 2024 (Google Earth ile hazırlanmıştır.)

Görsel 109: Bursa Ulu Cami'nin Planı **Kaynak:** Ayverdi ve Yüksel, 1976

Görsel 110: Bursa Ulu Cami, Kuzey Cephe, Kubbe ve Minareleri

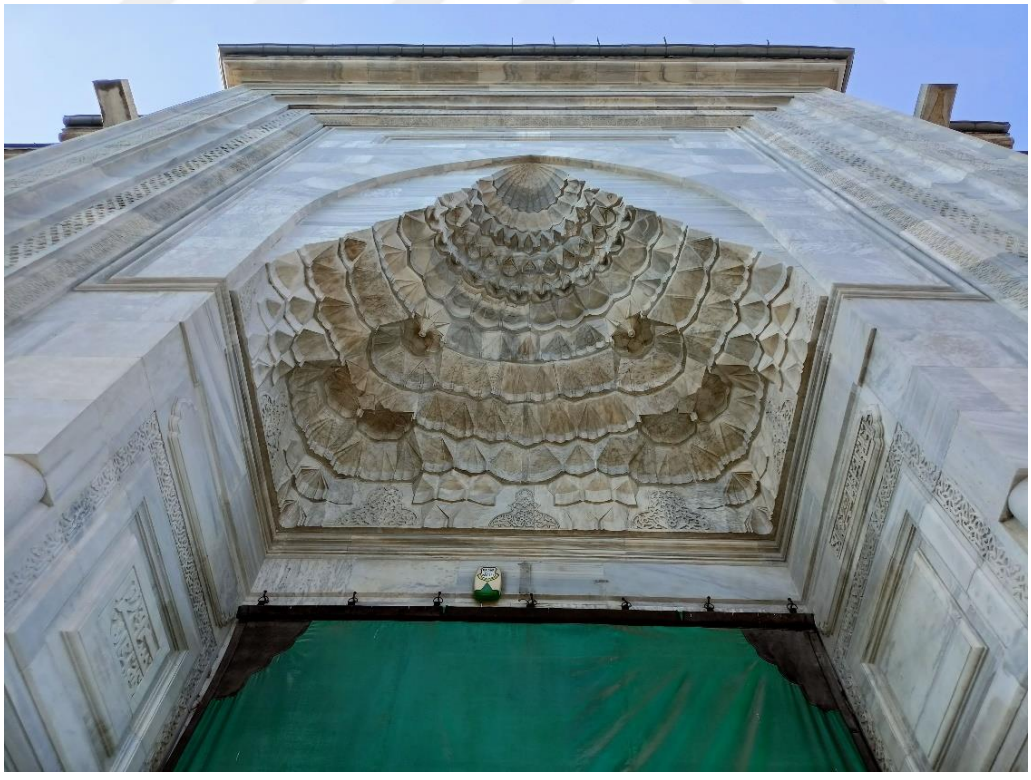
Kaynak: https://www.bursa.com.tr/tr/mekan/ulucami-40/ Erişim: 07.02.2024

Görsel 111: Bursa Ulu Cami, Kuzey Cephe, Kuzey Taç Kapı ve Kuzeybatı Minaresi

Görsel 112: Bursa Ulu Cami, Kuzey Taç Kapısı

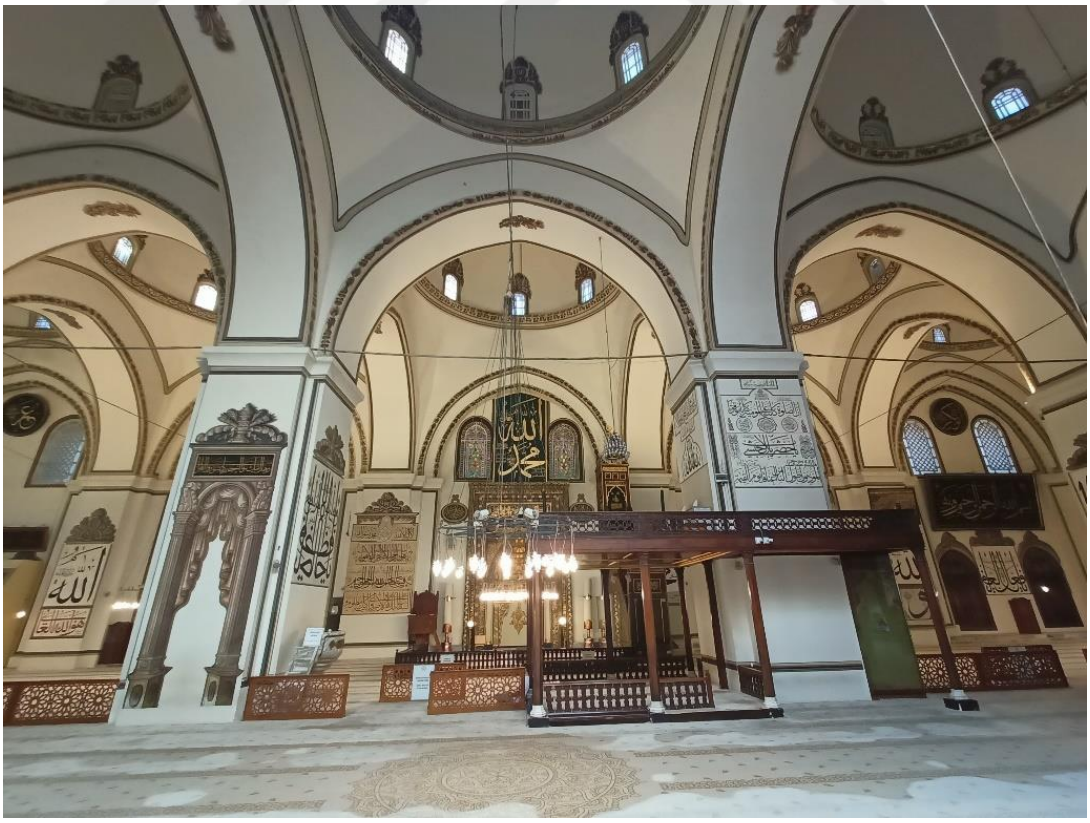

Görsel 113: Bursa Ulu Cami, Kuzey Taç Kapı, Mukarnas Detayı

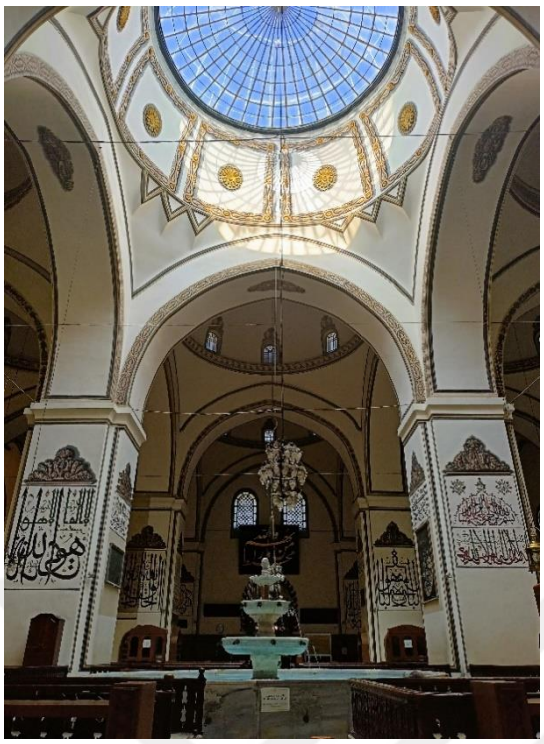
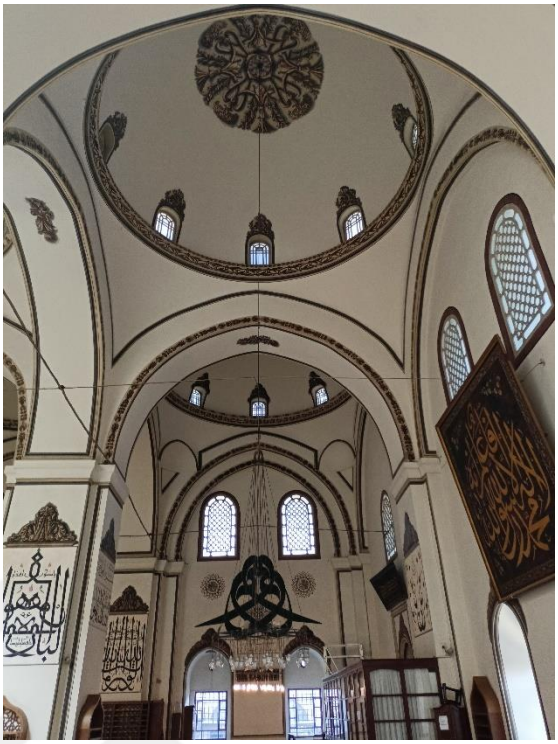

Görsel 114: Bursa Ulu Cami, Doğu Cephesi ve Kuzeydoğu Minaresi (sol)

Görsel 115: Bursa Ulu Cami, Doğu Kapısı (sağ)

Görsel 116: Bursa Ulu Cami, Hünkâr Mahfili, Minber, Mihrap ve Vaaz Kürsüleri

Görsel 117: Bursa Ulu Cami İçerisinde yer Alan Şadırvan (sol)
Görsel 118: Bursa Ulu Cami'den Hat Levhaları Örnekleri (sağ)

2.6. Sultan Çelebi Mehmed (Yeşil) Külliyesi (1419)

Çelebi Mehmed, Yıldırım Bayezid'in, Germiyanoğlu Süleyman Şah'ın kızı olan eşi Devlet Hatun'dan dünyaya gelen dördüncü çocuğudur. 1386/1387 yılında doğan Çelebi Mehmet, Yunanca 'genç efendi' anlamındaki *Krytsez* sözcüğünden gelen "Kirişçi" lakabıyla anılır. Ankara Savaşı sonrası Yıldırım Bayezid'in oğulları Emir Süleyman, Musa, İsa ve Mehmed arasındaki saltanat mücadeleleriyle geçen Fetret Devri (1402-1413), Çelebi Mehmet'in hâkimiyeti ele geçirmesiyle son bulmuştur. Osmanlının ikinci kurucusu denen I. Mehmet'in çocukluk yıllarına dair fazla bilgi olmasa da yüksek kültürlü ilk Osmanlı padişahı sayılması iyi bir eğitim aldığını göstermektedir (Sakaoğlu, 2014: 63-72). Şehzadeliği Bursa ve Edirne saraylarında geçmiş, Amasyalı Sofi Bayezid ile Tokatlı Bicaroğlu Hamza Bey gibi isimlerden ders almıştır. Henüz on iki yaşında iken lalası Bayezid ile (Amasya, Tokat, Sivas ve Ankara topraklarını içine alan) Rum Vilâyetine vali olarak gönderilmiştir (İnalcık, 2016: 213-214). Kısa yaşamı mücadelelerle geçmiş, 1403-1413 yılları arasında Tokat, Amasya, Batı Anadolu bölgesi ve Bursa'ya

hâkim olmuştur. Saltanatı süresince (1413-1421) Osmanlı Devleti'nin iki parçasını bir araya getirmeyi başarmıştır.

I. Murad ve I. Bayezid döneminde Osmanlı Devletine haraç ödeyen Bizans ve Balkanlar'daki vassal devletler, Ankara Savaşı sonrası bağımsızlaşıp topraklarını geri aldılar. Bu belirsizlikten yararlanarak, Osmanlı şehzadelerini birbirlerine karşı kışkırtmaları on üç yıllık bir Fetret Devri'ne mâl olmuştur. Neşrî'den aktarıldığına göre 1402 yılından itibaren I. Bayezid'in oğullarından Süleyman sekiz yıl on ay, Musa iki yıl yedi ay, Çelebi Mehmet ise yedi yıl on bir ay hükümdarlık yapmıştır. Altı erkek yedi kız evlada sahip olduğu bilinmektedir (İnalcık, 2016: 214-220). Bursa'da yaptırdığı cami, medrese, imâret ve türbeye vakıflar tahsis ederek ayakta kalmasını sağlamıştır.

Dedesi I. Murad'ın şehrin batısına, babası Yıldırım Bayezid'in şehrin doğusuna inşa ettirdiği külliyelerden sonra Çelebi Mehmet de şehrin ortasında, ovaya hâkim bir tepeye Osmanlının üçüncü sultan külliyesini inşa ettirmiştir. Namazgâh Deresi'nin doğusunda kalan külliye, medrese ve türbesindeki muhteşem çinilerden dolayı "Yeşil Külliye" olarak da anılmaktadır. I. Mehmet'in hâkimiyeti ele geçirdiği 1413 yılında inşasına başlanan yapılar 1419 yılında tamamlanmış, daha sonra aynı alana Köse Hamamı ve Köse Ali Medresesi ile iki tane sıbyan mektebi ilâve edilmiştir. Cami, medrese, han, hamam ve çarşı birimleriyle tam teşekküllü bir külliye olup, caminin tezyinatı II. Murad zamanına kadar devam ederek 1424 yılında tamamlanmıştır (Pay, 2010: 35-78). Bursa Yeşil Caminin plan ve süslemelerinin Tebriz'deki Gökmescid'e çok benzemesi, Timur'un Ankara Savaşı sonrası Osmanlı âlim ve sanatkârlarından bazılarını yanında götürüp, 1405 yılında vefatı üzerine bu insanların topraklarına dönerken yanlarında bazı Tebrizli sanatçılar getirmesiyle açıklanmaktadır. Tebrizli ustalar hem planlamaya destek olmuşlar hem de çinileri imâl etmişlerdir (Yavaş, 2013: 492). Külliyenin mimarları Ahî Bayezid oğlu Hacı İvaz Paşa ve Abdullah oğlu Timurtaş'tır.

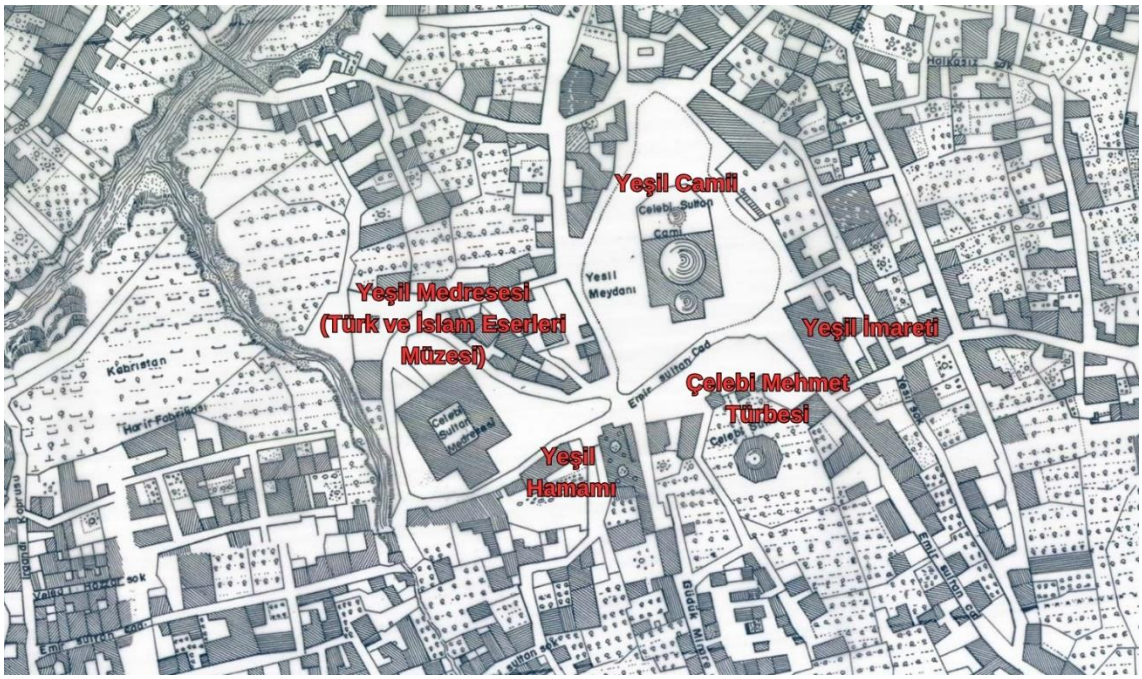
I. Mehmet Külliyesi mimar, nakkaş, çini ve ahşap ustalarının isimlerinin yazılı olduğu altı adet kitâbeye sahip olmasıyla Osmanlı mimarisinde tek örnektir. Bursa Yeşil Cami vakfiyesinde zâviye diye anılmakta, planından da anlaşılacağı üzere tabhâneli camiler kategorisinde yer almaktadır. Kuzeydeki ihtişamlı taç kapıyla aynı cephede, sağ ve sol taraflarda yer alan iki mihrap göstermektedir ki başta planlanan son cemaat yeri eklemesinden vazgeçilmiştir. Taç kapının üzerinde yer alan kitâbe, mermere oyulmuş celî

sülüs yazıyla üç satır hâlinde tüm kavsarayı dolaşır. Burada yapının banisinin Çelebi Mehmet olduğu, inşa tarihiyle birlikte yazılıdır. Cami sadece taş malzemeden yapılmış, dış duvarları mermer plaklarla kaplanmıştır. Bu haliyle Selçuklu geleneğini yansıtmaktadır. Sağ tarafta yer alan kartuşa ise mimarın ismi işlenmiştir. Bursa Yeşil Cami iki minareli planlanmış ancak tek minareli olarak inşa edilmiştir. Caminin dört cephesine açılmış 14 adet pencerenin bronz parmaklıkları telkâri, alınlıkların her biri farklı tasarımda beyaz mermer üzerine işlenmiş binlerce geometrik desen ve stilize motiften oluşan kompozisyon ile bezelidir. Giriş holünde dört adet Bizans sütunu bulunur. Sağ ve soldaki sahnlardan hem odalara hem de üst kattaki hünkâr mahfiline çıkılan merdivenler vardır. Küçük bir kasır şeklinde tasarlanmış muazzam hünkâr mahfili, Tanzimat Dönemi aydını Osman Hamdi Bey'e ait Kaplumbağa Terbiyecisi'nde resmedilen mekândır. Bu bölümde kullanılan çiniler renkli sır tekniği ile kabartma sarı, lacivert, firuze ve beyaz renklerden oluşan farklı bir koleksiyona ait büyüleyici güzelliktedir. Kemer üzengisi üzerinde çini ustası Mehmed Mecnûn'un ismi yazılıdır. İçeri girildiğinde sağ ve sol taraftaki iki odanın birer duvarında alçı ocak ve raflar, diğer duvarlarında iki metre yüksekliğe kadar altı köşeli çini kaplama vardır. Cami ana mekânın iki yanındaki iki büyük eyvan, yine ana mekânın sağ ve solundaki birer tabhâneyle tamamlanır. İlk inşada, çinilerden itibaren tüm duvarların kalem işi nakışlarla süslü olduğu bilinmektedir. Ancak günümüzde yalnızca kubbe içi ve eteklerde kalem işi bezeme görülür. Biri havuzlu ana mekânı diğeri mihrap bölümünü örten iki kubbesi vardır. Kademeli bir iç düzenlemesi olan camide, giriş holü, ana kubbeli mekân, tabhâne ve köşelerdeki odalar aynı yükseklikte, eyvan ve müezzin mahfilleri yerden 75 cm. yükseklikte, mihrap ise 1 metre yüksekliktedir. Hünkâr mahfili gibi eşsiz bir çini tezyinata sahip mihrap, 6 metre genişliğe, 10 metre yüksekliğe sahiptir. Celî sülüs yazı ile kelime-i tevhid ve Fetih Sûresi'nden ayetlerin yazılı olduğu mihrap; sarı, lacivert, beyaz, firuze çinileri, mukarnaslı kavsarası ve çevresini dolanan geometrik süsleme frizleri ve yazı kuşaklarıyla erken dönem Osmanlı mimarisinin en yüksek örneğidir Yavaş (2013: 493-494).

Caminin batısında yer alan medrese üç eyvanlı plan şemasına sahiptir. Biri müderris odası olmak üzere toplam 13 odası vardır. Taş işçiliğinin muazzam bir örneği olan taç kapının karşısında dışa taşkın dershane eyvanı, revaklı avlunun ortasında şadırvan mevcuttur. Avlu revaklarını taşıyan sütunlar devşirme ve odaların üst örtüleri

tonozdur. Medresede Molla Yegân, Alaeddin Tusi, Mehmed Şah Fenâri, Yusuf Bâlî Fenâri, Yakub Paşa, Zembilli Ali Efendi, Ebüssuûd Efendi ve daha çok sayıda ünlü âlim ders vermiştir (Yavaş, 2013: 492-494). Medrese 1923 yılından itibaren, Türk İslâm Eserleri Müzesi olarak hizmet vermektedir.

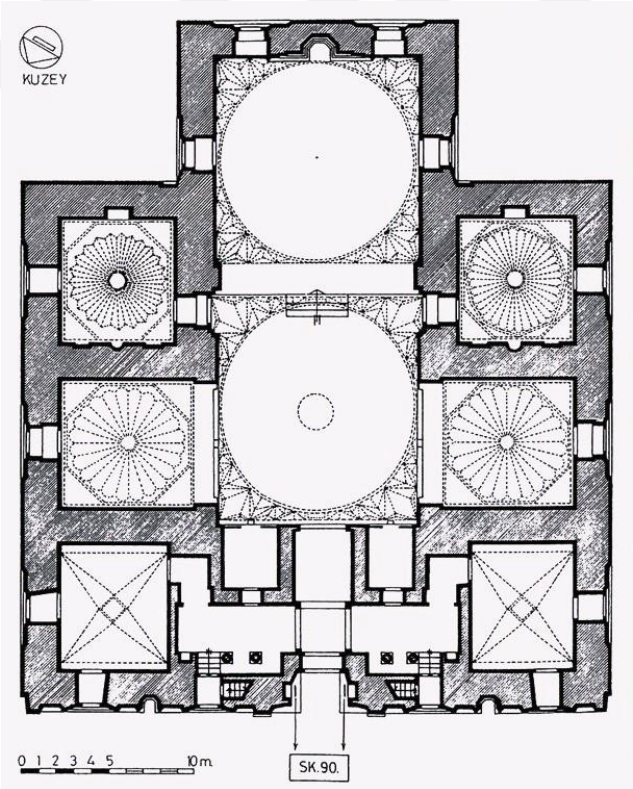
Bursa ile bütünleşmiş olan "Yeşil Türbe" caminin karşısındaki tepe üzerine konumlanmıştır. Sekizgen gövdeli yapı üzerine yüksek kasnak ve Türk üçgenleriyle oturtulmuş kubbesi 25,5 metre yüksekliğiyle Osmanlının en yüksek türbesidir. Aslanapa (1989: 238), Osmanlının ilk zamanlarındaki kümbet yani mezar yapılarının kare veya sekizgen gövde üzerine konik veya piramit çatılı inşa edildiğini, Bursa'dan sonra kubbe örtülü türbe yapılarının hâkim olduğunu ifade eder. Yeşil Türbe'nin tüm dış ve içeriden pencere seviyesinin üzerine kadar duvarlar mavi, turkuaz, beyaz çinilerle kaplıdır. Üzerlerine hadisler ve soyut motifler işlenmiştir. Çelebi Sultan Mehmet'in sarı, beyaz ve mavi renkli kabartma çinilerle kaplı sandukası eşsiz bir işçiliğe sahiptir. Külliyeye ait üç handan günümüze gelemeyen Yeşil Han'ın caminin batısında yer aldığı bilinmektedir. Ayakta olan İpek Hanı iki katlı, avlusunda dört oda üzerindeki mescidi ve şadırvanıyla büyük bir yapıdır. Alt katında 26 üst katında 30 odası bulunan Geyve Hanı ise Demirkapı mevkiinde yer almaktadır.

Görsel 119: 1894 Tarihli Suphi Bey Haritası Üzerinde, Bursa Yeşil Külliyesi Yapıları Yerleşimi

Görsel 120: Bursa Yeşil Külliyesi Yapıların Yerleşimi, 2024 (Google Earth ile hazırlanmıştır.)

Görsel 121: Bursa Yeşil Camisi Planı

Görsel 122: Bursa Yeşil Camisi Kuzey Cephe, Taş Kapı ve Minarelerin Görüntüsü

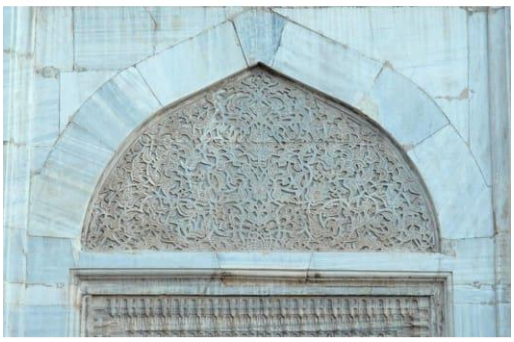
Görsel 123: Bursa Yeşil Camisi, Kuzey (Giriş) Cephe, Taç Kapı ve Kuzeybatı Minaresi

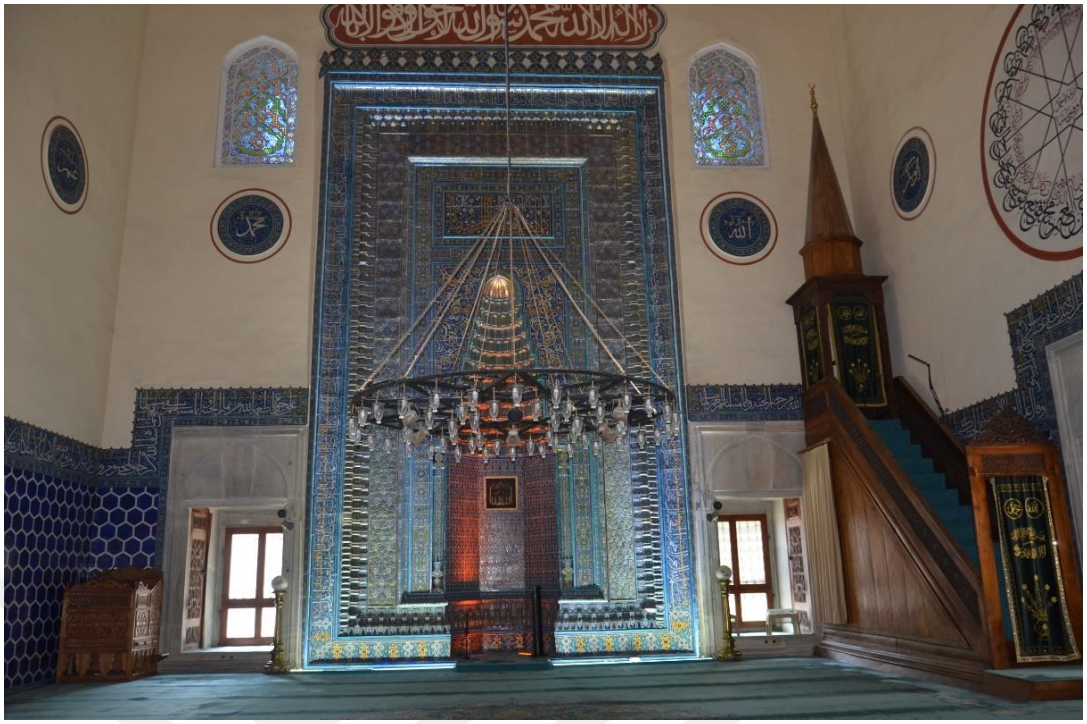
Görsel 124: Bursa Yeşil Camisi Kuzey Cephe ve Taç Kapısı

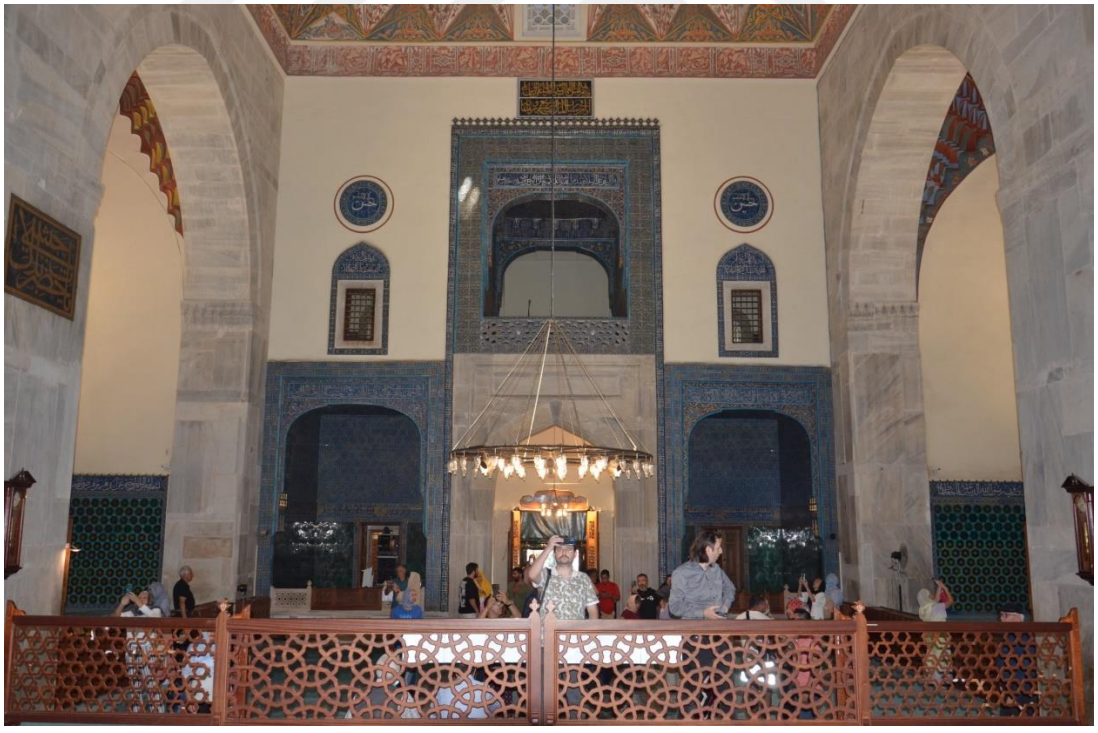

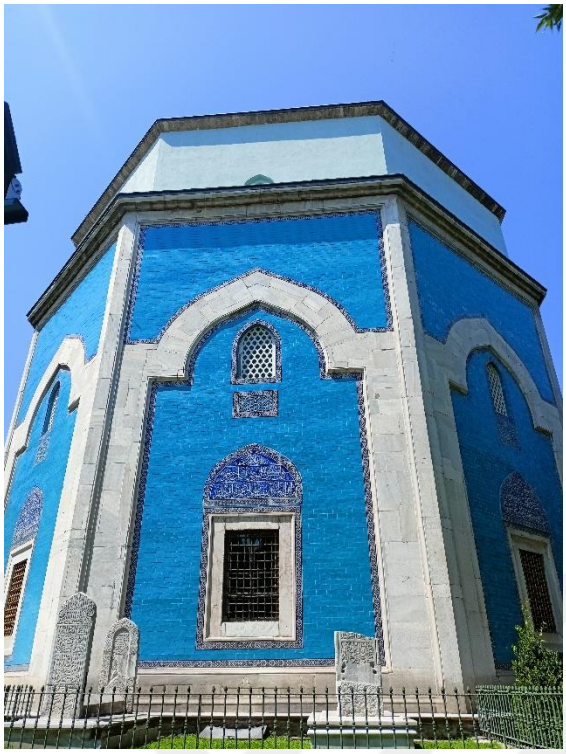
Görsel 125, 126, 127: Bursa Yeşil Camisi, Pencere Detayları

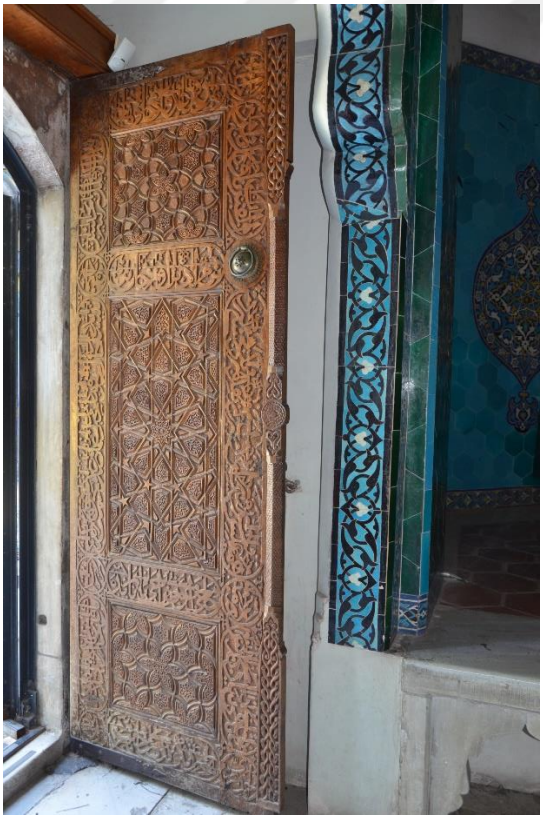
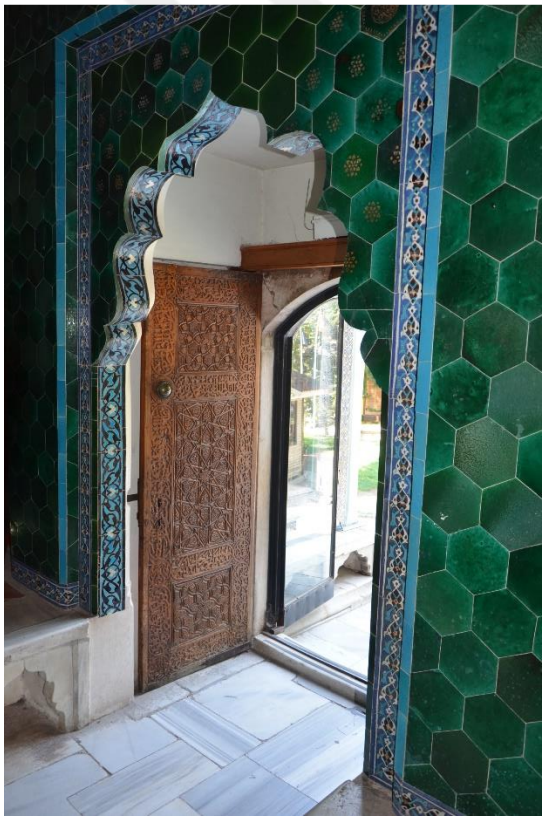
Görsel 128: Bursa Yeşil Cami Mihrap, Minber ve Vaaz Kürsüsü

Görsel 129: Bursa Yeşil Cami, Tabhâne Eyvanları, Hünkâr Mahfili ve Cümle Kapı

Görsel 130: Çelebi Mehmed Türbesi (Yeşil Türbe) (sol)
Görsel 131: Çelebi Mehmed Türbesi (Yeşil Türbe) Taç Kapısı (sağ)

Görsel 132, 133: Çelebi Mehmed Türbesi (Yeşil Türbe) Girişi, Ahşap Kapı ve Çini Detayları

Görsel 134: Çelebi Mehmed Türbesi (Yeşil Türbe), İç Mekân, Çini Sandukalar

Görsel 135: Yeşil İmareti (Somuncu Baba Vakfı)

Görsel 136: Yeşil İmareti (Somuncu Baba Vakfı)

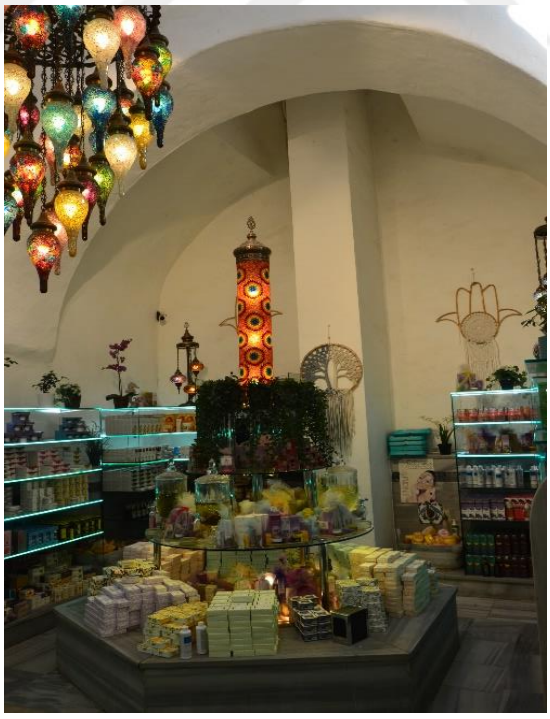
Görsel 137: Yeşil İmareti (Somuncu Baba Vakfı

Görsel 138: Yeşil Külliyesi Hamamı, Dış Cephe Görünüşü

Görsel 139: Yeşil Külliyesi Hamamı, İç Mekân

Görsel 140: Yeşil Külliyesi Hamamı, İç Mekân

Görsel 141: Yeşil Medresesi (Türk İslâm Eserleri Müzesi) Caddeden Görünüşü

Görsel 142: Yeşil Medresesi (Türk İslâm Eserleri Müzesi) Caddeden Görünüşü

Görsel 143: Yeşil Medresesi (Türk İslâm Eserleri Müzesi) Kuzey (Giriş) Cephesi

Görsel 144: Yeşil Medresesi (Türk İslâm Eserleri Müzesi) Girişten Dershane Eyvanına Bakış

Görsel 145: Yeşil Medresesi (Türk İslâm Eserleri Müzesi) Dershane Eyvanından Girişe Bakış

2.7. Muradiye Külliyesi (1424-1426)

Osmanlı Devletinin çeşitli tehditlerle eş zamanlı olarak mücadele ettiği bir dönemin padişahı olan II. Murad, iki yıl arayla iki kez tahta çıkmıştır. 1404 yılında Amasya'da I. Mehmet'in bir cariyesinden dünyaya gelmiştir. Annesini, Dulkadirli Süli Bey'in kızı Emine hatun ya da Amasyalı Divittar Ahmed Paşa'nın kızı Şehzade Hatun olarak bildiren kaynaklar vardır. Çocukluğu Amasya'da geçmiş 1410 yılında babasıyla Bursa'ya gelerek saray eğitimi almıştır. Babası gibi on iki yaşına girdiğinde devlet işlerine atılmış, Amasya, Tokat, Sivas, Çorum ve Osmancık bölgelerini içine alan Rum vilâyeti beyliğine gönderilmiştir. Tahta geçeceği zamana kadar Amasya'da kalmıştır. Amasya'nın zengin kültür ortamına duyarsız kalmayan genç şehzade, düzenlediği meclislerde bilim ve din adamları, hekimler, mutasavvıf ve şâirlerle zaman geçirmiştir. 1416 yılında İzmir'e geçerek Börklüce Mustafa ayaklanmasını bastırmış, sonrasında Doğu sınırı sorunlarıyla ilgilenmiş ve 1418 yılında Canik seferine katılmıştır. Altı yıl süren valilik görevinin ardından, Çelebi Mehmed'in hayatını kaybetmesi üzerine 17 yaşında iken tahta çıkmış, babasının vasiyeti üzerine taht törenini Bursa'da yapmıştır (Sakaoğlu, 2014: 73-74).

"Sultan Murad-ı Sâni" diye de anılan II. Murad, o döneme kadar en genç hükümdar olan Osmanlı padişahıdır. Çelebi Mehmed'in en büyük oğludur, dört erkek ve yedi kız kardeşi vardır. Kardeş katlinin bir gelenek halinde devam etmesi, Çelebi Mehmet'i çocuklarının hayatını korumak için bazı çareler düşünmeye itmiştir. Murad Edirne'de Osmanlı yönetimine geçerken Anadolu Mustafa'ya kalacak, diğer oğulları Yusuf ve Mahmud, Limni'de sürgünde olan amcaları Mustafa'nın serbest bırakılmaması koşuluyla Bizans'a rehin olarak gönderilecektir. Ancak II. Murad'ın kardeşlerini Bizans'a göndermeyi reddetmesiyle, çok yönlü ve entrika dolu saltanat mücadelesi daha da zorlaşmış oldu. Serbest bırakılan Çelebi Mehmed'in kardeşi Mustafa, II. Murad'a karşı Bizans ve İzmiroğlu Cüneyd ile iş birliği yaptı, sadece o değil İsfendiyar, Karaman, Menteşe, Saruhan, Aydın gibi Anadolu beylikleri de ayaklanarak topraklarını geri almaya başladılar. II. Murad "düzmece Mustafa" lakaplı amcasıyla verdiği taht mücadelesi içerisindeyken beyliklerin bağımsızlıklarını kabullenen bir politika uyguladı. Tüm bunlara, II. Murad'ın baş veziri Bayezid Paşa ve Rumeli Beylerbeyi'nin Sazlıdere Savaşı'nda Cüneyd ve Mustafa'ya karşı mağlup olmasıyla Mustafa'nın Edirne'de tahta geçmesi eklenince Osmanlı Devleti âdeta bir çöküş sürecine girdi. Bu kriz büyük ölçüde

II. Murad'ın uzlaşmacı tavrı ve Cenevizlilerle yaptığı anlaşma sonucu deniz donanması desteği almasıyla aşıldı. Rumeli'den kaçmaya çalışırken, vezir Hacı İvaz Paşa'nın Yeniçeri birlikleriyle askerlerini telef etmesi sonucu amca Mustafa'nın gücü de dağılmış oldu. Ceneviz gemileriyle Gelibolu'ya geçen II. Murad, önce yandaşlarını, ardından da kaçmaya çalışan amcasını Kızılağaç Yenicesi mevkiinde yakalattı ve Edirne Sarayı'nda idam ederek tahtına geçti. 1422 yılında İstanbul'a bir kuşatma düzenleyen II. Murad, bu kez kardeşi Mustafa Çelebi'nin isyanıyla uğraştı (İnalcık, 2016: 221-235). Birlikleriyle Bursa önlerine gelen Mustafa Çelebi'yi, Ahî Yakub ve Ahî Kadem bir takım hediyelerle Bursa kuşatmasından vazgeçirmiş sonraki bir tarihte Mustafa idam edilmiş ve Bursa'daki Yeşil Türbe'ye gömülmüştür.

1425 yılında Bizans İmparatorluğu'nu vergiye bağlayan II. Murad, ertesi sene Cüneyt ve ailesini ortadan kaldırmıştır. Venedikliler, Selânik'te baş gösteren yeni bir "düzmece" vakası ve Macarlar ile mücadeleye devam eden II. Murad, 1428'de Macar Kralı Sigismond ile üç yıllık bir barış anlaşması imzaladı. Bu sırada yayılan veba salgını Bursa'yı da etkilemiş, yüzlerce insanın ölümüne yol açmıştır. Bunlar arasında Yıldırım Bayezid'in damadı Emir Sultan, veziriâzam ve sarayın damadı Bursa ve çevresinde çok sayıda vakıf faaliyeti olan Çandarlı İbrahim Paşa, Hacı İvaz Paşa, II. Murad'ın gözlerine mil çektirerek Bursa Sarayında hapsettiği kardeşleri Yusuf ve Mahmud da vardı. Bundan sonra Arnavutluk'a yönelen II. Murad, hâkimiyet döneminin ilk on yılında devleti, Yıldırım Bayezid dönemindeki sınırlarına ve gücüne kavuşturmuştu. 1438 yılında Sırbistan ve Eflak prensliklerine boyun eğdirerek Macaristan seferine çıktı ve pek çok bölgeyi hâkimiyeti altına alarak Osmanlı'nın Avrupa topraklarındaki ilk kapsamlı seferini yapmış oldu. Bosna Kralını vergiye bağlayıp Belgrad'ı kuşatan Osmanlı birliklerinin, ateşli silahlara karşı koyamaması sonucu II. Murad saltanatında bir dönüm noktası yaşandı. 24 Kasım 1443 yılında Eflak, Sırp, Macar ve Bulgar birliklerinden oluşan bir orduyu güçlükle durduran II. Murad önemli sayıda askerini kaybetti. Aynı dönemde bir dizi ihanet, yenilgi ve ayaklanma haberiyle ruhsal çöküntü yaşayan Sultan, 1444 yılında Macar Kralı ve Sırp Despotuyla Segedin Anlaşması'na, Karamanoğulları ile de Yenişehir Sevgendnâmesi'ne imza atarak Osmanlı sınırlarının daralmasını kabul etti. Anadolu ve Rumeli'ye barış ortamını getirse de 23 yıllık saltanatı süresince devletin topraklarına kattığı yerlerden önemli ölçüde feragat etmesi gerekmişti. Aynı sene Ağustos ayında, Edirne'deki oğlu II. Mehmet'i çağırtarak, Mihaliç'te (Karacabey) Yeniçeri ve beyler

önünde Osmanlı tarihinde benzeri görülmemiş bir şekilde oğlu lehine tahttan indi. Dünya işlerinden elini çekip münzevi bir yaşam sürme kararını açıkladı. Duygusal, iyi huylu, ilmi meselelere ve sanata meraklı, eğlenceyi seven kişiliğiyle anlatılan II. Murad, aynı zamanda ilk şâir Osmanlı sultanıdır. Devleti derin bir bunalım ve bilinmezliğe sürüklendiği kararı dizelerine yansımıştır (Sakaoğlu, 2014: 75-84).

Gerekdir-kim idem âheng-i uzlet

Koyub gayri tutam nefsimle ülfet

Niçe bir meyl ü rağbet mâsivaya

Ya bu hizmet ne vakt olur Huda'ya

Gerekmez dahi âyin-i şahî

Kamu esbab-ı tavr-ı padişahî

Vukuf olursa ömr-i nâzenine

Yüzüm sürem ubudiyyet yerine

Çünkadd-i ömrü sarf ittim hevâda

Hesabım noliserrûz-i cezada[10]

II. Mehmet'in henüz 12 yaşında olması içeride ve dışarıda hızlı bir hareketlenmeye yol açtı. Vezirler arasında ikilikler baş gösterdi, Haçlı seferleri elini daha da güçlendirdi. Macar-Eflak ordusu Tuna'yı aştı, Edirne'de Hurufî katliamı yapılarak 7000 ev yakıldı. Venedik donanmasının Gelibolu Boğazına dayanması son darbe oldu ve II. Murad başkumandan olarak ordunun başına geçmeyi kabul etti. Beş yıl süren bu ikinci hükümdarlığı (1446-1451) süresince de önemli başarılar kazandı. 1450 yılında Arnavutluk seferinde yanında olan oğlunu, sefer dönüşü Dulkadiroğlu Süleyman Bey'in

[10] Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Sultanları*, İstanbul: Oğlak Yayınları 2014, ss. 80.

kızıyla evlendirip Manisa'ya gönderdi. Rahatsızlanan II. Murad, 3 Şubat 1451 tarihinde Edirne Sarayı'nda hayata gözlerini yumdu (Sakaoğlu, 2014: 84; İnalcık, 2016: 233-234).

Verdiği yoğun siyasi mücadeleler, ilim ve sanata olan ilgisi ve desteği yanında, Bursa, Edirne, Manisa, Üsküp, Alacahisar, Selanik ve Merzifon'da inşa ettirdiği hayratlar nedeniyle II. Murad'a, 'hayırlar babası' anlamında *Ebu'l-hayrât* unvanı verilmiştir. 1426 yılı Kasım'ında tamamlanan, Bursa'da Simavlılar Mahallesi'nde banisi olduğu külliye cami, medrese, hamam, imaret, çeşme ve türbeden oluşmaktadır. Türbenin çevresinde oluşan, ileriki dönemlerde "nizâm-ı âlem" için boğdurulan şehzadelerin gömüldüğü hazire hüzünlü bir atmosfere bürünmüştür. Külliyenin merkezinde yer alan cami, beş gözlü son cemaat yeri, arka arkaya iki kubbe ve iki yanda kubbeli tabhâne bölümlerinden oluşmaktadır. Tuğla ve moloz taş duvar örgüsüne sahip binanın basık kemerli cümle kapısı üzerindeki kitabeye göre yapımı 1425-26 arasında tamamlanmıştır. Dört mermer paye ve iki granit sütunun taşıdığı son cemaat yeri mukarnaslı tromplu kubbe, yan bölümleri prizmatik üçgenli tromplu kubbe, en dıştakiler ise aynalı tonozla örtülüdür. Son cemaat yerinin revak cephesi tuğlaların on beş değişik şekilde örülmesiyle oluşturulan bezeme ile hareketlendirilmiştir. Bazı cephelerde firuze renkli sırlı tuğlalar kullanılmıştır. Bursa kemerli giriş eyvanının iki yanı stalaktitli mihrap nişleri, kemer alınlığı mozaik çinili bitkisel motiflerle dekore edilmiştir. İnce bitkisel bezemelerin yer aldığı ahşap kapı kanatları ilk inşaya aittir. Kapının üst kartuşlarında kûfi ve sülüs yazı ile esmâ-i hüsnâ yazılıdır. Giriş holünde çini levhalar ve sarkıtlar ortasında malakârî süslemeli tavan göbeği yer almaktadır. Sağ eyvandan bir kapı ile çıkılan 6,5 metre yüksekliğindeki asma katın bir penceresi iç mekâna bakarken beş şahnişin ile son cemaat yerine açılmaktadır. Yirmi dört kollu yıldızlardan gelişen harika bir geometrik desene sahip ahşap tavan göbeği, aslında müezzin mahfiline ait olup, 1855 depremindeki onarım sırasında kurtarılarak buraya monte edilmiştir. Girişin sağ ve solundaki maksûre duvarları, minber arkası ve pencere alınlıkları firuze renkli altıgen çinilerle, doğu ve batı duvarları ise araları üçgen firuze sırlı tuğlalarla dolgulu altıgen zümrüt yeşili çinilerle kaplıdır. Caminin genelinde kullanılan bu çinilerin Bursa Yeşil Cami'dekilerle benzerliği, Tebrizli ustaların bu yapıda da çalıştığını göstermektedir. Üçgen tromplu ana kubbe, sağ ve sol eyvanlar gibi Türk üçgeni kasnağa oturur. İri mukarnaslı mihrap kubbesi, neredeyse duvarın ortasına kadar inen damlalı troplara sahiptir. Kıble duvarındaki sülüs besmele ve kemer ayaklarında yer alan celî sülüs ayetlerin hattatı Ömer Vasfi Efendi'dir.

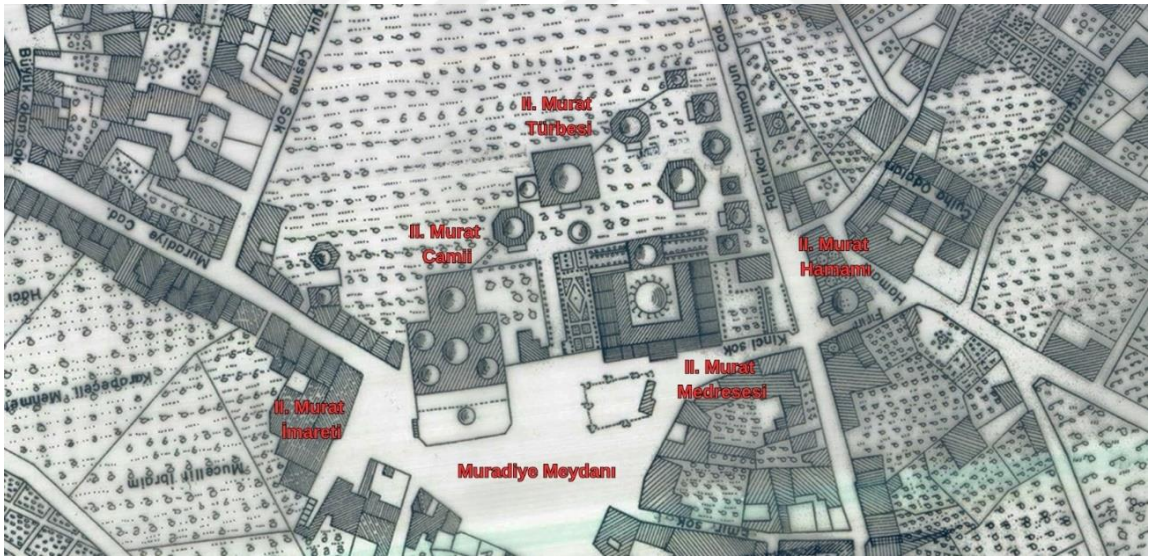
Kâbe örtüsünün asılı olduğu camide bir de ünlü hattat Şeyh Sırrı Efendi'nin hat levhası bulunur. Depremde yıkılan mihrap rokoko üslubunda yeniden yapılmış, yanan minberin yerine de basit bir minber konmuştur. Tuğladan inşa edilen iki minareden doğuda olan eski tarihlidir. 1855 depreminden sonra caminin bazı bölümleriyle birlikte, medrese duvarları ve türbe kubbesi de onarım geçirmiştir (Yavaş, 2020: 196-198).

Erken dönem plan özellikleri gösteren on altı hücreli medrese, sekizgen bir şadırvan, yazlık eyvan ve revaklı avluya sahiptir. Moloz taş arasına tuğla hatılla inşa edilmiştir. Türk üçgenli giriş eyvanı, mukarnaslı tromplu kubbeyle son derece hareketli bir mimari düzene sahiptir. Her odada ocak, duvar nişleri ve pencere açıklıkları yer alır. Giriş revakı iki adet korint başlıklı sütun ve tuğla pâyelerle taşınmaktadır. Avlu revaklarının yan kolları kubbe, diğer kısımlar aynalı tonozla örtülmüştür. Harabe haldeyken 1951 yılındaki restorasyon sonrası verem savaş dispanseri olarak kullanılmıştır. En geniş onarım, 2014 yılında Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından tüm Külliye yapılarını kapsayacak şekilde gerçekleştirilmiş, "*Bursa ve Cumalıkızık: Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu*" Dünya Miras Alanı içerisinde UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne girmiştir. Uygulama çalışmaları 2017 yılında tamamlanan Muradiye Medresesi, Kur'an ve El Yazmaları Müzesi olarak ziyarete açılmıştır. Medresenin batı köşesinde yer alan çeşme orijinaldir. Külliyenin batısında yer alan hamam, medreseyle aynı duvar örgüsüne sahiptir. Soğukluk kısmı sekizgen bir kasnak üzerine oturan 10 metre çapındaki bir kubbeyle örtülüdür. İki eyvanlı dikdörtgen sıcaklık kısmı ve iki halvetten oluşan basit yapı, 1986 yılına kadar dökümhane olarak kullanılmış daha sonra elden geçirilip aslına döndürülmüştür. Caminin 20 metre kadar kuzeydoğusunda yer alan imâret, 1996 yılına kadar bakımsız halde kalmıştır. 13x40 metre büyüklüğünde ve moloz taştan inşa edilmiş yapı günümüzde restoran olarak kullanılmaktadır (Yavaş, 2020: 197).

Sultan Murad'ın türbesi vasiyeti gereği üzeri açık olarak inşa edilmiş, naaşı doğrudan toprağa gömülmüştür. Kesme taş ve tuğladan örülen türbe Kur'an okunması için etrafı galerili olarak tasarlanmıştır. İçi sadedir, ahşap saçağında harika bir kalem işi bezeme vardır. Türbenin doğu kenarından geçilen kare mekânda, Sultan Alâeddin ve II. Murad'ın Alâeddin, Orhan, Ahmed adındaki üç oğlu ve Hatun isimli kızının mezarları bulunur. Geniş hazirede Şehzâde Ahmed, Cem Sultan, Şehzâde Mustafa, Gülşah Hatun, Mükrime Hatun, Şehzâde Mahmud, Ebe Hatun, Gülruh Hatun, Şirin Hatun, Hüma Hatun ve içindekilerin kimler olduğu bilinmeyen Saraylılar Türbesi bulunmaktadır. Hazirede

yer alan türbelerde bilinen sekiz şehzâde, yedi şehzâde oğlu, beş şehzâde kızı, iki sultan eşi, bir sultan kızı gömülüdür (Yavaş, 2020: 197-198).

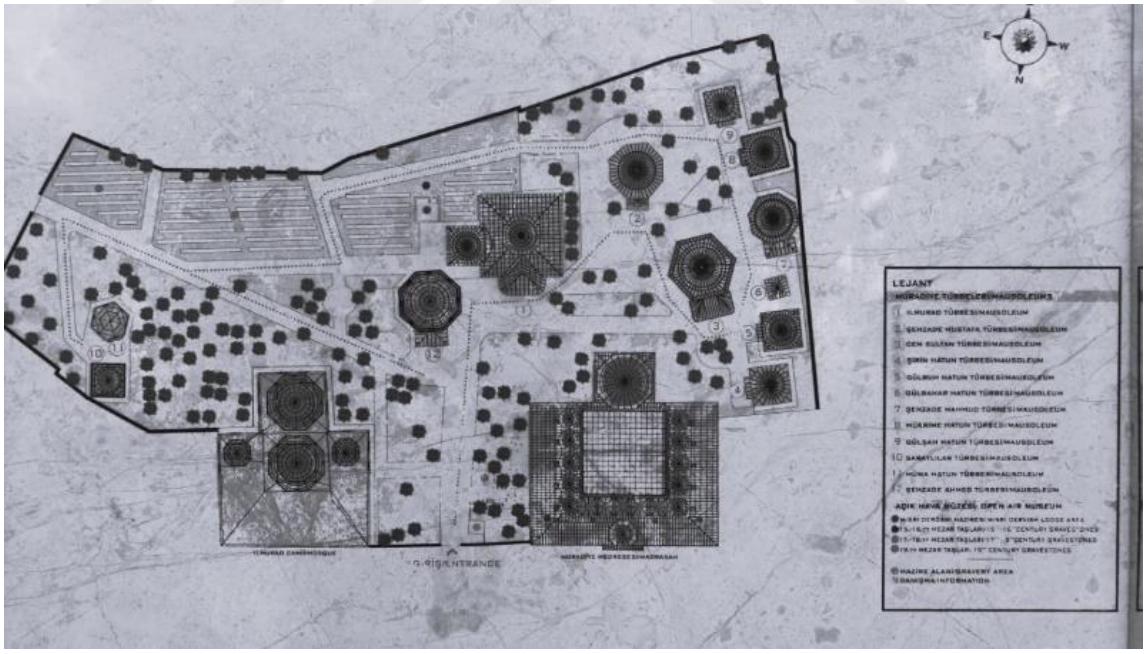
II. Murad'ın Edirne'de inşa ettirdiği büyük eserlerin başında, Kavak Meydanındaki sarayın yerine, Tunca Nehri kıyısına yaptırdığı Saray-ı Hümayun (Edirne Sarayı) gelir. Vefatıyla yarım kalan yapı, II. Bayezid'e kadar her dönemde eklemeler yapılarak genişletilmiştir. Yine 1435 tarihli vakfiyeye göre Tunca kıyısına inşa ettirdiği dârülhadise dört yıl sonra Şeyh Sücâeddin Karamânî için mescit ve zâviye ilaveleri yapılmıştır. Dönemin bir diğer önemli yapısı ise sonradan Üç Şerefeli Cami diye anılacak Edirne Yenicami'dir. Temelini 1438 yılında Macaristan seferine çıkarken atmış, imparatorluk döneminin büyük cami tipinin bu ilk örneği, 1447 yılında tamamlanabilmiştir. Edirne'de inşa ettirdiği Ergene Köprüsü başında aynı dönemde Ergene kasabası kurulmuştur. II. Murad'ın eserleri arasında yer alan Manisa Sarayı, 1403 yılında tamamlanmış II. Mehmed döneminde genişletilmiştir (İnalcık, 2016:237).

Görsel 146: 1894 Tarihli Suphi Bey Haritası Üzerinde Muradiye Külliyesi Yapıları Konumu

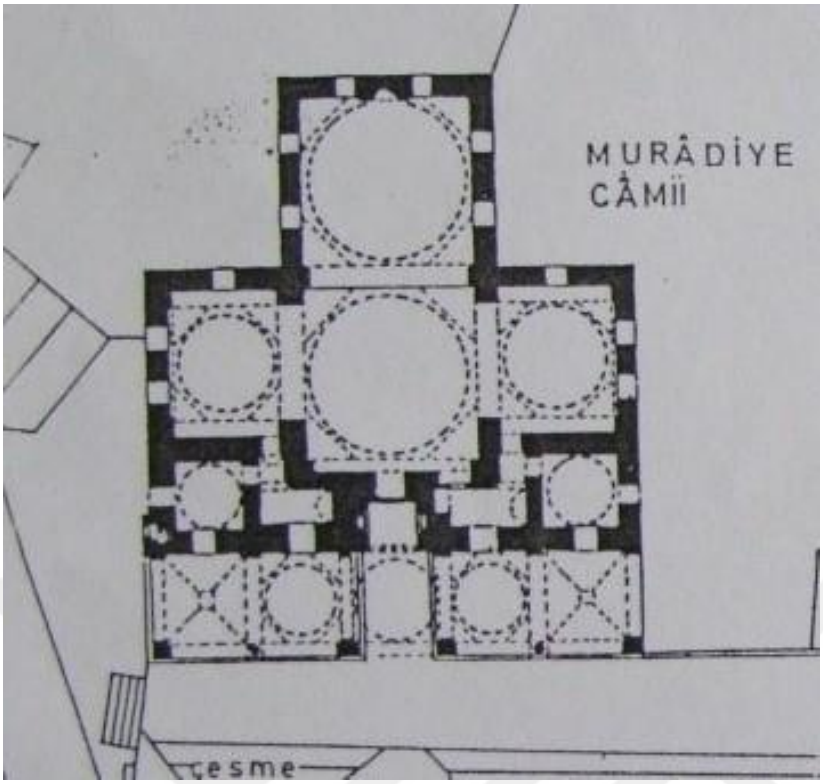

Görsel 147: Muradiye Külliyesi Yapıları Konumu, 2024 (Google Earth ile hazırlanmıştır.)

Görsel 148: Muradiye Külliyesi Yapıların ve Türbelerin Yerleşim

Kaynak: https://l24.im/H6yw Erişim: 08.04.2024

Görüntü 149: Muradiye Camisi Planı **Kaynak:** https://l24.im/gqKol

Görüntü 150: Muradiye Camisi'nin II. Abdülhamid Arşivinde Yer Alan Fotoğrafı **Kaynak:** Yavaş, 2022

Görsel 151: Muradiye Camisi Dış Görünüş, Kuzey Cephe

Görsel 152: Muradiye Camisi, Cümle Kapıdan Mihraba Bakış

Görsel 153: Muradiye Camisi. Mihrap Yönünden Hünkâr Mahfiline Bakış

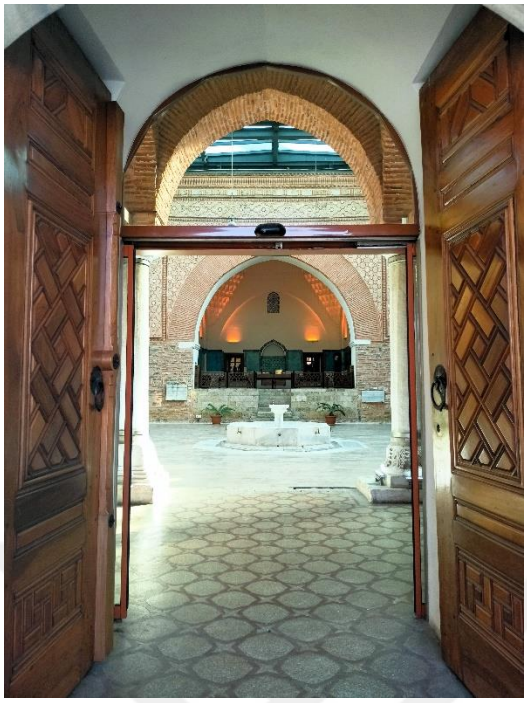
Görsel 154: Muradiye Medresesi (Kur'an ve El Yazmaları Müzesi), Kuzey Cephesi ve Taç Kapısı

Görsel 155: Muradiye Medresesi (Kur'an ve El Yazmaları Müzesi), Girişten Dershane Eyvanına Bakış

Görsel 156: Muradiye Medresesi (Kur'an ve El Yazmaları Müzesi), Dershane Eyvanından Girişe Bakış

Görsel 157: Muradiye Medresesi (Kur'an ve El Yazmaları Müzesi), Giriş Kapısı

Görsel 158: Muradiye Medresesi (Kur'an ve El Yazmaları Müzesi) Devşirme Malzeme Detayı

Görsel 159: Muradiye Külliyesi İmareti, Dış Cephe

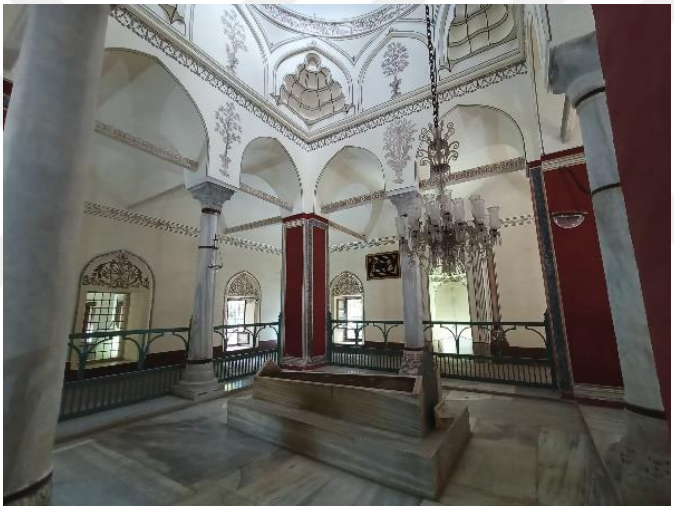
Görsel 160: Muradiye Külliyesi İmareti, İç Mekân

Görsel 161: Muradiye (II. Murad) Hamamı (Osmangazi Sosyal Yardımlaşma Vakfı)

Görsel 162: II. Murad Türbesi, Dış Cephe

Görsel 163: II. Murad Türbesi, İç Mekân

Görsel 164: Mahidevran Hatun, Şehzade Mustafa ve Osman'ın Sandukları

Görsel 165: Muradiye Haziresinden Sanduka ve Mezar Taşları

Görsel 166: Muradiye Haziresinden Sanduka ve Mezar Taşları

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BURSA'DA KENTSEL MEKÂNIN BİÇİMLENİŞİ

1. OSMANLI ŞEHİRCİLİĞİ

Anadolu'nun mevcut tüm büyük kentleri üç bin yıl kadar geri gidebilen yerleşme geleneğine sahiptir. Anadolu kentlerindeki mekânsal yapıların temel nitelikleri Osmanlı döneminde belirlenmiştir. Osmanlı kentleri, XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla gelinceye kadar bu yapılaşmayı korumuş, sonrasında toplumdaki sosyo-ekonomik değişimin etkisiyle farklılaşmıştır. Aktüre (1981: 1-2), toplumdaki demografik yapının değişimini analiz etmek üzere, sosyal bilimciler tarafından geliştirilen başlıca altı modelden söz etmektedir. Bunlar; 1. Evrimci Model: Toplum, doğal bir kanun çerçevesinde, bir öncekine göre zıtlık içeren evrelerden geçmektedir. 2. Organizma Modeli (yapısal-işlevsel model): Bu modele göre toplum belli zaman aralığında durağan yapıdadır. Toplumsal ögeler, birbirine bağlı ve ahenk içindeki organlara benzetilmiştir. 3. Denge Modeli: Toplumu bir dengeler sistemi olarak okuyan bu modele göre, toplumlar dengesini bozacak iç ya da dış etkiler karşısında tepki göstererek dengesini korumaya çalışır. 4. Çatışma Modeli: Toplumu, birbiriyle çatışan ögelerden meydana gelmiş bir bütün kabul eder. 5. Fiziksel Model: Tartışmalı olan bu modele göre, toplum fizik kurallarına uygun bir olgu kabul edilir. Doğa bilimlerinin kavramlardan farklı olması ve sosyal bilimlere uygulanmasındaki zorluk nedeniyle karmaşık bir modeldir. 6. İstatistiksel ve Matematiksel Modeller: Sosyal bilimlere kesinlik kazandırmak amacıyla ortaya çıkan model, insan ilişkilerini istatiksel yöntemler ve matematiksel modeller yoluyla belirlemeye çalışır. Matematiksel yöntemlerle açıklanması mümkün olmayan toplumsal ilişkileri dışarıda bırakan bir modeldir. Toplumların demografik yapılarını çözümlerken, birbirini tamamlayıcı nitelikteki bu modellerden genellikle bir arada yararlanılmıştır. Erken Anadolu kentlerinin yapısını anlamak için yararlanılabilecek bir diğer model Sijoberg'in geliştirdiği "endüstri öncesi kent modeli"dir. Bu modele göre endüstrileşmenin girmediği toplumlarda, kentsel yapı feodal nitelikler taşımaktadır. Feodal toplumlarda kentte yaşayanların oranı nüfusun yüzde 5 ya da 10'u kadardır. Genellikle kentsel nüfus 5000 ile 10000 arasında değişmektedir. Kentlerdeki sosyal

tabakalaşma durağan niteliktedir. Sosyal tabakalaşma kentlerdeki mekânsal yapılaşmaya yansır, üst kademelere mensup gruplar şehir merkezlerinde, alt tabakalarda yer alanlar ise merkeze uzak mahallelerde yaşamaktadır. Aynı etnik kökene sahip kimselerin bir arada yaşadığı mahalle oluşumları yine feodal toplum özelliğini yansıtır. Ekonomik faaliyetler kapsamında bakıldığında, aynı zanaat gruplarının aynı sokak ya da mahallede yerleşmeleri ve iş yerleri ile konutlarının aynı binada yer alması, endüstri öncesi kent modeline sahip şehirlerin mekânsal yapı özelliklerindendir. Anadolu-Osmanlı kent yapısını çözümlememize yardımcı bir diğer model, İslâm Kenti Modeli'dir. Ortadoğu kentlerinin yapısal analizleri için geliştirilmiş bir modeldir. Dinsel işlevin mekânsal yapıyı belirlediği yaklaşıma göre cami, dinsel, eğitsel ve kültürel işlevleri bir arada bulundurması nedeniyle merkezi konumdadır. "Cuma camileri" aynı zamanda yerel halkın sosyal ilişkilerini geliştirdiği merkezlerdir. Yine Lapidus, Anadolu'da Osmanlı döneminde ortaya çıkan İslâm toplumu, başlıca dört örgütlenme kademesinden oluşmaktadır. Bunlar: 1. İmparatorluk veya devlet örgütü. 2. Mezhep örgütlenmesi. 3. Esnaf ahi örgütleri. 4. Sosyo-ekonomik ve dinsel açıdan homojen yapıdaki mahallelerdir. Osmanlı Devleti hem İslâm hukuku (şeriat) hem de toplumun örf ve ananeleri göz önüne alarak, şeriatı aşan, kendine mahsus bir hukuk sistemi geliştirmiştir (Aktüre, 1981: 2-7).

Erken dönemde Osmanlı kent yapısı için bir model oluşturabilecek kadar keskin biçimlerden söz etmek elbette mümkün değildir. Ancak takip ettiği ilkeler ve yüzyıllar içerisinde sürekli gelişip evrilen Osmanlı kentlerinin temel karakterinden bahsedilebilir. Tanyeli'nin (2021: 220-221) ifade ettiği gibi Osmanlı egemenliğine giren kentler hızlı bir büyüme göstermenin yanında, niteliksel olarak da farklılaşma yaşamış ve bu değişim pek tabii XIX. yüzyılın başına kadar sürmüştür. Tanyeli bunu bir "durumlar dizisi" değil, bir gelişme süreci olarak okumanın doğru değerlendirmelere imkân vereceğinin altını çizer.

Osmanlının şehir kurma ve yönetme ilkelerinin "sürdürebilirlik", "çok kültürlülük" ve "yerinden yönetim" olarak özetlenebilir olması, şehircilik faaliyetlerinin takip edilir bir planlama ve felsefeye sahip olduğunun göstergesidir. İskân, adaptasyon ve kontrol mekanizmaları olarak da sıralanabilecek adımlar, kendine has kent yapısını oluştururken, geçmişin birikimlerini göz ardı etmemiştir. Geleneksel ve kültürel kodları yanında, İslâm hukukunu esas alan Osmanlı Devleti, fethettiği şehir sakinlerinin can ve mal emniyetini cizye karşılığı garanti altına almıştır. Erken dönemde Bursa ve Edirne'nin fethi buna en güzel örnektir. Kuban (1994: 40), Türkiye'deki kentlerin tarihinin, göçlerin

yerleşmesiyle yakından ilişkili olduğuna vurgu yapar. Türkiye'de kent yapılarının oluşması, erişilebilen tarih dönemlerinde, fetih ve göçlerin konması olgusunu yansıtmaktadır. Yine Kuban (1995: 172-173), Anadolu kentinin Türkleşmesinin üç yönünü, "eski kentlerin gelişmesi ve yeni bir kent fizyonomisinin doğuşu; yeni kentlerin kurulması; göçebelerin kentli oluşu" şeklinde açıklar. Fetih sonrası şehre gelen göçmenlere yeni mahalleler inşa ederek şehrin imarına katılma imkânı verilirdi. Mülk alışverişi ve göçmen yerleşmeleri sonucu zamanla heterojen mahalleler meydana geldi. Cansever'in (2010: 161) Habitat Konferansından hareketle hatırlattığı, 1.Katılım 2. Sürdürülebilirlik 3. Adalet olarak sıralanan Birleşmiş Milletler ilkelerinin "adalet" maddesine örnek teşkil edebilecek diğer uygulamalar *Tahrir* ve *Kanunname*'lerdir. Tahrir defterlerine o şehrin hane sayısı, cinsiyet ve dini-etnik durum açısından nüfus yapısı, mahalle ve köylerin sayı ve büyüklükleri, şehirdeki mimari eserler, kişilerin unvan ve meslekleri ile toprak tasarrufu, servet dağılımı gibi iktisadi bilgiler kaydedilmekteydi. Bugün arşivlerde dört bin civarındaki tahrir defterinde neredeyse bütün Osmanlı kazaları ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Şehir halkının güvenliği sağlandıktan sonra yerel adetler ve demografik bilgiler ışığında *Sancak Kanunnâmeleri* hazırlanmıştır. Bu gelenek Abbasilerden eski İran'a kadar uzanmaktadır (İnalcık, 2001: 331-337). Buradan anlaşılacağı üzere Osmanlı şehirlerinin her birinin kendine has, yerel kültürü dikkate alan kanuni düzenlemeleri vardı. Osmanlı Devletinde XV. ve XVI. yüzyıllarda, belli bir bölgede yapılan çalışmalar sonucu hazırlanan *tahrir defterleri,* vergi toplanmasına esas olmak üzere düzenlenmekteydi. Defterlerin başında bölge ile ilgili kanunlar yer almakta ve bunlar "Sancak Kanunnameleri" olarak adlandırılmaktaydı. Kanunnameler, söz konusu bölge ve şehirlerde vergiye tabi olabilecek tarım ve hayvancılık ürünleri, madencilik çalışmaları, iskele ve pazar yerlerdeki faaliyetler ve Yörükler gibi ticaret yapan özel grupların vergilendirilmesi ile ilgili hükümleri içermekteydi. Sayıları 500'ü bulan kanunnameler, defter emini ve vilâyet kâtibi tarafından hazırlanır, nişancılar tarafından tasdik edilir, sonra tahrir defterlerine kaydedilir ve yürürlüğe konurdu. Arşivde yer alan en eski sancak kanunnamesi Bursa Tahrir Defteri'nde bulunan, 1487 tarihli *Hüdavendigâr Kanunnamesi*'dir. Bir bölgede hukuk sistemi ve kanunların oluşması, şehirde asayişi temin etme adına, mahremiyet, aile, mülkiyet, ceza hususlarındaki uygulamalar konusunda emniyet sağlamaktaydı. Bunun yanı sıra tahrir çalışmaları sayesinde şehirdeki meslek gruplarının bilgi ve aktiviteleri takip edilebilmekteydi

(Karaduman, 2005: 527-528). Örneğin ekmekçi, terzi, kasap, iplikçi, kazzaz, hallaç, bıçakçı, kiremitçi, nalbant, cerrah, saraç, berber vb. mesleklerle meşgul olanlar ya da vakıf, kapan, liman, sabunhane, mumhane gibi kurumlara ait düzenlemeler kayıt altına alınmış olurdu. Bu sayede, sonraki bölümde ele alacağımız Osmanlı mahalle yapısı ve kültürünü şekillendiren unsurlar kendiliğinden oluşmaktaydı.

Zamanla gelişen Osmanlı şehirlerinin idari birimleri eyalet, sancak, kaza, nahiye ve köylerden oluşmaktaydı. Çeşitli kademelerde güvenlik ve yerel yönetimden sorumlu kişiler vali, mütesellim, ayan, kethüda, voyvoda, muhassıl, subaşı, derbentçi, yasakçı, mübaşir, bekçi ve köy ihtiyarlarıydı (Uğur, 2019: 165-183). Kadılar yalnızca hukuki işlere bakmaz aynı zamanda şehirdeki gündelik yaşamı ve altyapı işlerini de takip ederdi. Subaşılar asayişi, emin ve muhtesipler iktisadi işleri, yerel yönetimden sorumlu kethüdalar esnaf örgütlerini, imamlar ve diğer din görevlileri mahalle ve camaatleri, mütevelliler vakıfları sevk ve idare etmekteydi. Lonca ve medreseler de önemli işlevlere sahip oluşumlardı. Bu kendi kendini yönetme sistemi sürdürülebilir bir idarenin işleyişini kolaylaştırmıştır. Bugün modern belediyelerin yürüttüğü alt ve üst yapı desteği bu yerel kurumlarca icra edilmekteydi.

Osmanlı şehirciliğinin kilit mekanizması ve toplumsal yapının en bağlayıcı aktörleri olan vakıflar ve vakıf kültürünün anlaşılması, bu çalışma açısından önem arz etmektedir. İslâmî anlayışın yaygınlaştığı coğrafyalarda imâret, tekke, zâviye, cami, kütüphane, medrese, hastane, hamam, çeşme, köprü vb. yapıları vücuda getirip, bir karşılık beklenmeksizin kamu yararına sunmak olarak açıklayabileceğimiz "hayrat" kültürü oldukça gelişmiştir. Hayratın sürdürülebilirliği, masraflarını finanse edecek tarım alanı, nakit para ya da ticari vasıflı binalar gibi gelir kaynaklarına bağlıdır. Bunlar "asl-ı vakf" ya da "akar" olarak adlandırılmıştır. Vakıflar devlet kademesinden kimselerce bağışlanabileceği gibi halktan zengin kimseler tarafından da tahsis edilebilmekteydi. Bu kurumlar bir nâzırın gözetiminde mütevelli ya da mütevellilerce denetlenirdi. Vakıfların şehircilik açısından en büyük yararı, değerlenen mülklerin vakıflar aracılığıyla kamusallaştırılarak, menfaatlerinin tekrar şehirliye dönmesini sağlamaktı. Birçok alt ve üst yapı hizmeti bu vakıf gelirleriyle karşılanırdı (Yediyıldız, 2012: 479-486). Sosyal bilinci yükseltip, kentli kültürünü geliştiren vakıf sistemi yüzyıllarca devam eden sağlam bir işleyiş ortaya koymuştur. Bunun yanında şehir tarihi ve şehirdeki mimari yapıların geçmişiyle ilgili detaylı bilgilere "vakfiye" kayıtlarından ulaşılabilmektedir.

Osmanlı şehircilik ilkeleri arasında saydığımız süreklilik, öncelikle hem Türk hem İslâmî gelenekleri bir arada yaşatmayı, fethedilen yerlerdeki halkın örf ve geleneklerine karşı hassasiyetle yaklaşıp kanunnameleri bu doğrultuda düzenlemeyi, nihayetinde de tüm bu unsurları kaynaştırmayı kapsamaktadır. Böyle bir hassasiyet gerekliydi çünkü Osmanlı şehirleri, dini ve etnik açıdan Avrupa kentleriyle kıyaslanamayacak ölçüde çeşitliliğe sahip, kozmopolit yapıdaydı. Neredeyse tüm Osmanlı şehirlerinde Müslüman, Yahudi, Katolik, Ermeni, Rum ve diğer yabancı milletlerden çeşitli oranlarda nüfus bulunmaktaydı. Çok kültürlülük mimari, ticari, gündelik yaşam pratiklerine kadar hemen her alana etki etmekte, şehrin çehresine canlı, değişken ve hareketli bir yapı kazandırmaktaydı. Farklı inançlara hizmet eden ibadet mekânlarının bir arada olduğu kentlerde, Müslüman birine ait yapıyı Ermeni bir ustanın inşa ettiği görülebilmekteydi. Osmanlı şehirleri bu yönüyle, çeşitliliği, çoğaltıcı işleve sahip bir avantaj olarak değerlendirmeyi bilmiş organik oluşumlardır.

Osmanlı şehrinde, fiziksel dokunun en önemli elemanları olan mimarideki süreklilik ise var olanı yakıp yıkmak yerine olabildiğince onarıp dönüştürerek kullanmayla sağlanmaktaydı. Böylece şehrin belleği tümüyle yok edilmez, eskinin hem tekniği hem de estetiği yeni döneme adapte edilerek devamlılığı sağlanırdı. Ardından da çevreyle uyumu gözetilen bir imar sürecine girilirdi. Çeşitliliğin getirdiği tercihe ve ihtiyaca dayalı yerleşim Anadolu ve Balkan şehirlerinde görülmektedir. Özellikle de Osmanlıların şekillendirdiği Bursa, Edirne, Saraybosna, Üsküp, Selanik, Sofya, Belgrad gibi şehirlerin birbirlerine benzerliği bunun göstergesidir (Uğur, 2019: 171).

Osmanlı toplumunda günlük şehir yaşamının bir parçası olan tekkeler, tasavvufî yönleri dışında pek çok işleve sahipti. Hillenbrand'a (2005: 264) göre, Osmanlı Devleti tarafından savunulan Müslümanlık yalnızca ulemaya dayalı hukuki bir din anlatışı değildi. Padişahlar, tarikat liderleriyle yakın ilişkileri sayesinde, popüler inançlarla organik bağlar kurmuşlardır. İbadet amacıyla da kullanılan tekkeler, ihtiyaç sahiplerine barınma ve yeme-içme imkânı sağlardı. Gelirleri, işledikleri tarım arazileri, vakıflar ve esnaf loncaları tarafından karşılanırdı. Böylece şehirliler tarafından tahsis edilen akarlar yine şehirlilere çeşitli hizmetler olarak dönmekteydi. Tekkeler, yıllık olarak kadıya gelir-gider hesapları vermekteydi. Osmanlı şehirlerinde hat, tezhip gibi el sanatları ve çeşitli musiki sanatlarının icra yeri tekkelerdi. Bu yönüyle birer sanat merkezi olan Osmanlı tekkeleri, kenti kırsaldan ayıran unsurlar arasında yer almaktadır.

2. KENTİN ÇEKİRDEĞİ "MAHALLE"

Sözlükteki karşılığı "bir yere inmek, konmak, yerleşmek" anlamına gelen hall (halel ve hulûl) kökünden türetilmiş mahalle kelimesi, sürekli ya da geçici olarak ikamet etmek üzere kurulan küçük yerleşim birimlerini ifade eder (Küçükaşçı ve Yel, 2003:323-326). Kimi değişiklikler gösterse de mahalle, İslâm ülkelerinde aynı anlamda kullanılmıştır.

Kent dokularını oluşturan merkezî yapı ya da yapı grupları etrafında şekillenen *mahalle*ler, Osmanlı şehirlerinde bir tipoloji oluşturacak mahiyette karakterize yerleşimlerdir. Abidevi yapıların şehir aksını belirleyici rolü, Osmanlı mimarisinin erken döneminde etkisini korumuştur. Bunlar etrafında şekillenen konutların yerleşimi ve mimarisi, sakinlerinin işbirliği, aynı meslek grupları etrafında toplanan insanların güçlü üretim ilişkileri, farklı inanç ve etnik grupların komşuluklarıyla Osmanlı mahalleleri, son derece zengin ve renkli bir insan popülasyonu sergilemekteydi Ergenç (1984: 70). Bunun nedenini "bir merkezî imparatorluğun kuvvetli otoritesi ve genel güvenliğin sağlanması için alınan önlemlerin, yaratılan kurumların işlevlerini iyi yerine getirmesi sonucu, mahallenin bir savunma alanı olmaktan çıkıp şehir yerleşiklerinin birbirleriyle daha rahat ilişki içine girebilmeleri" olarak açıklar. Kentin merkezi mahalle olduğu gibi mahallenin merkezini de *câmi* ya da *mescid* oluşturmaktaydı. Resmi belgelerde mahalle sakinleri *cemâat* diye ifade edilir, *imâm* mahallenin temsilcisi kabul edilirdi. Mahallede oturanların ortaklaşa karşılaması gereken giderler vardı. *Avârız akçası vakfi* adlı kurum, mahalle sakinlerinden toplanan fonu yönetmesi amacıyla kurulmuştu. Biriken paradan ihtiyaç sahiplerine borç da verildiği için sosyal yardımlaşmaya da aracılık ediyordu. Kuruma vakfedilen taşınır-taşınmaz mal ve nakit *mütevelli* heyeti tarafından yönetiliyordu. Ortak karşılanan giderler arasında cami/mescid, mektep, çeşme gibi yapıların onarımı ile buralarda kullanılan kandil ve mumlar; imam müeezin ve muallimlerin ücretler; önceleri olağanüstü durumlarda toplanan sonra süreklilik gösteren vergiler bulunmaktadır (Ergenç, 1984:73-76).

Cansever'in (2007: 136), "Osmanlı şehrinde mahalle, herkesin birbirini tanıdığı bin kişilik âdeta büyük bir aile tarzındaydı. Herkes birbirinin hakkını korur ve bütün meselelerini kendi içinde hallederdi." diye tasvir ettiği Osmanlı mahallelerinin sıcak atmosferi bu çağda kulaklarımıza bir masal gibi çalınmaktadır. Dolayısıyla, çevreyle

bilinçli ve duyarlı ilişki kurabilmek, insan olmakla doğru orantılı kabul edilmiştir. Osmanlı toplumu bir İslâm toplumudur ve O'na göre, İslâm insanı, çevrenin bilincine eriştikten sonra ve çevrenin sorumluluğunu yüklendikten sonra var olan bir yaratık addetmiştir. İnsanın inançları, varlık ve kendisi hakkındaki görüşü, değerler hiyerarşisi, psişik hayata ait davranış ve tavırları, fikrî ruhî varlık düzeyleri aile hayatının özelliklerini etkiler ve onlara şekil verir (Cansever, 1997: 18-109). Osmanlı mahallelerinde evler arasındaki fiziksel mesafe, sokak ve mahallelerin seçilmesine ilişkin kararlar, binaların nasıl konumlandırılacağı gibi konular, komşuya karşı saygının, güvenli ve güvenli özel hayatın korunması olması için kullanıcının arzularına bağlı olarak şekillenmiştir. Braudel (2001: 99-101), birbirine benzeyen İslâm kentlerinde sokakların dar ve başka bir şeye ihtiyaç olmaksızın yağmur tarafından temizlenmeleri için yokuşlu olduğunu söyler. İslâm kentlerinin tuğlaları hükmündeki sokakları edebî bir dille tasvir etmeye devam eder: "*Ne kadar dar olursa olsun, sokak İslâm ülkelerinde her zaman hareketlidir. Burası, kendini dışa vurmayı seven bir halkın buluşma yeridir. Sokak esas 'atar damardır': Meddahlar, ozanlar, yılan oynatıcıları, soytarılar, hacamatçılar, şarlatan hekimler, berberler, yani hukukçuların ve ahlakçıların kuşkuyla baktıkları bütün meslekler burada buluşmaktadır. (...) Merkezde Cuma namazlarının kılındığı Ulucami yer alır, (...) zanaatkârlar, Ulucami merkez olmak üzere, daireler halinde yerleşmişlerdir. Önce ıtriyatçılar ve buhurcular, sonra kumaş ve örtü satılan dükkânlar, mücevherciler, gıda işleri, nihayet mesleklerin az soylu olanları, debbağlar, ayakkabıcılar, demirciler, çömlekçiler, eğiriciler, boyacılar… Onlara varıldığında, kentin surlarına ulaşılmış olmaktadır*".

Bir Türk-İslâm şehri olan Bursa, İslâmî geleneği takip eden yapıda; etnik, meslekî ya da dinsel mensubiyetlerle bir araya gelen kimselerden oluşan mahallelerin bileşimidir. Yenal (2012: 145-155), şehir ölçeğinde bir yönetim kurgusunun bulunmadığı Osmanlı kentlerinde, mahallenin "temel yönetim birimi" olduğu kabulünü destekler. Bununla beraber Osmanlı kent kurgusunda, aynı mahalle sakinlerinin toplumsal tabaka farkı gözetilmeksizin bir araya geldiğini vurgular. Örneğin yönetici sınıfından birine ait konağın çok yakınında, kulübe niteliğindeki basit konutların yer aldığı görüntülere Hisar içinde sıkça rastlanmaktaydı.

Modern kent anlayışında kaybolmuş olan mahalle kültürü, geleneksel şehirlerde o topluma dair önemli detaylarla örülüdür. Bunlardan en önemlisi mahallelere verilen isimlerdir. Arap ve diğer İslâm şehirlerinde mahalleler kabile ya da yakınlarındaki şehir

kapılarının adlarıyla anılırdı. Osmanlı mahalleleri ise içerisindeki mescit, sıklıkla da orada yaşamış önemli bir şahsiyetin ismini taşırdı. 1133 Osmanlı Mahallesi üzerine yapılan bir araştırmada mahallelerin % 88'inin kişi ve yapı adı taşıdığı tespit edilmiştir (Mermutlu, 2011:6).

2.1 Bursa'nın Tarihi Mahallelerinde Kozmopolit Doku

Grabar (2018: 213), İslâm kentlerini iki tipe ayırır. Erken dönemde İslâm kentlerinde Müslüman olmayan nüfusun ağırlığını duyurduğunu, yeni kentlerin ise en azından başlangıçta, Müslümanlara özgü olduklarını ifade etmiştir. Türk-İslâm kentinin en küçük birimi olan mahallelerde ise baştan itibaren yüzyıllar boyunca çeşitli etnik köken ve farklı inançtan insanın komşuluk ettiğini görmekteyiz.

Türkler tarafından fethedildiği dönemde Bursa, Hisar bölgesine sıkışmış yerli Rum nüfusun epey azaldığı, fizîken yıpranmış, ekonomik hareketliliğin neredeyse hiç kalmadığı küçük bir kasaba hüviyetindeydi. Şehrin imarına, belli yapılar çevresinde geliştirilecek mahalle oluşumlarıyla başlanmıştır. Bu ilk mahalleler elbette öncelikle Hisar bölgesinde gelişti. Kale içindeki mahallelere, Selçuklularda olduğu gibi yönetici sınıf yerleştirildi. Bunlar Orhan Gazi'nin yakın çevresi, hanedan üyeleri, savaşçı Gazi unvanıyla bilinen Ahiler'dir. İç kaledeki "*Saint Elias Manastırı*"na ait yapılar mescit, medrese ve türbeye dönüştürülerek kullanılmış, Manastır çevresinde genişleyen mahalle, belgelere "*Manastır der kâl*'a" olarak geçmiştir. Orhan Bey'in eşi Nilüfer Hatun'un Hisar'ın ana kapısının yanına yaptırdığı ve kendi adını taşıyan mescidin etrafında gelişen mahalle ise "*Darphane*" diye anılmıştır. Orhan Bey'in kardeşi Alâeddin Bey'in Kaplıca Kapısı civarına yaptırdığı mescit ve hamamın yer aldığı mahalle kendi ismini taşır. Fetihten sonra şehre ilk giren ve ilk ezanı okuyan kişi olarak bilinen, Nilüfer Hatun'un kardeşi Ahi Hasan, Bey Sarayı yakınlarına yaptırdığı Sürmeli Han, Ahi Hasan Hanı/Tefsir Han adlarıyla anılan (Beşbaş ve Denizli, 1983: 171) mescit ve zâviyesi çevresinde, "*Tefsirhân der kâl'a*" mahallesi oluşmuştur. I. Murad'ın eğitimcilerinden Lala Şahin Paşa'nın şehrin ana kapısı yanına yaptırdığı mescit ve medresenin içinde yer aldığı mahalle "Şahin Lala" ismini almıştır. Birkaç aşamalı olarak gelişmeye devam etmiş Hisar içi mahalleler, farklı büyüklük ve hane sayısına sahiptir. Evliyâ Çelebi Seyahatnâme'sinde (Öcalan, 2008: 36) Hisar bölgesine dair izlenimlerini şu cümlelerle

aktarır: "*İç kalenin anayolları büyük taşlarla döşeli kaldırımlar şeklindedir. Evleri eski tarzda yapılmıştır. Bu evlerin bir kısmı gayri müslimlerden kalmıştır. Taş ve tuğladan yapılmış duvarlarında evlerin ne zaman yapıldığını gösteren ve güzel yazıyla yazılmış tarihler vardır. Bütün evler kâgir olup, çatıları da kırmızı tuğla ile örtülüdür*".

Hisar dışındaki en büyük mahalle Orhan Gazi Külliyesi'nin merkezinde yer aldığı Orhangazi Mahallesi'dir. Fetihten sonra Hisar dışına yerleşen Alaca Hırka namındaki dervişin yaptırdığı mescidin çevresi "*Alaca Hırka Mahallesi*" adını almıştır. Baykara (2021: 182-184), Hisar'ın kuzeydoğusunda yer alan, "*Şehreküstü*" mahallesinin ismini, Türkçenin mana bütünlüğü ifade eden bir örnek olarak dikkat çekici bulur. Yenal'ın (2012: 146) Bizans döneminden beri varlığının bilindiğini ifade ettiği Mahalle, bu adla ilk kez Osmanlı döneminde anılmıştır. En eski tarihlisi Bursa'da olmak üzere, "Şehreküstü" adı taşıyan mahallelere, Anadolu ve Rumeli'de başka şehirlerde de rastlanmaktadır. 1430 tarihli Molla Şemseddin Fenâri vakfiyesinde, Bursa'da Şehreküstü diye bilinen bölgeden söz edilmiştir. Aynı vakfiye kaydına göre bölgede yer alan dört değirmenin varlığı burada önemli bir derenin bulunduğuna işaret eder. Bu dere yeri değiştirilerek, Orhan Gazi Külliyesi için arazi elde edilen Gökdere olmalıdır. II. Murad döneminde Bedrüddin Mahmud (Pars Bey) tarafından yapılan cami ve zaviye çevresinde geliştiği anlaşılan Şehreküstü Mahallesi (Beşbaş ve Denizli, 1983: 153), suyun öte tarafında kalmıştır. Yine Baykara (2021: 182-184), Anadolu ve Rumeli'deki aynı adı taşıyan mahallelerin konumları ile ilgili yaptığı incelemeler sonucu bir takım yargılara ulaşmıştır. Öncelikle Türkçe olan bu isimdeki mahallelere Türklerin yerleşmiş olacağı akla gelmektedir. Şahıs ya da yapı ismi olmayan Şehreküstü, konumu dolayısıyla bu mahallelere verilmiş bir ad olmalıdır. Bursa'daki ilk örneğinden hareketle değerlendirecek olursak, kale dışına taşan iskân bir su ile kesilmiştir. Gittikçe genişleyen şehirde, çayın öte tarafına doğru devam eden iskân mahallinin eski şehir sahası ile ilgisi yok gibidir. Bu yeni yerleşim sahalarına mevcut halktan birileri gidip mesken edinmiştir. Aynı adla anılan mahallelerin genellikle kayalıklar ya da sular gibi coğrafi nedenlerle şehirden kopuk konumu Baykara'ya göre, buraya yerleşen ilk kişilere atıfla, "şehreküstü" denmiş ve mahallenin bu adla anılmasına neden olmuştur.

Kaplanoğlu (2005: 163-183), Payitaht Bursa'daki Gayrimüslimlerin durumlarıyla ilgili, hem Osmanlı kronikleri ve tahrir defterlerinden hem de yabancı seyyah ve tarihçilerin kaleme aldığı kaynaklardan önemli bilgiler aktarmaktadır. *Proussa*/Bursa,

Adranos/Orhaneli, *Anglekome*/İnegöl, *Nicaea*/İznik, *Montaina*/Mudanya, *Kios*/Gemlik Bizans'tan alınmış şehirlerdir. Bursa'nın fethinden sonra yerli Hıristiyan halkın evlerinde kaldıkları kroniklerce doğrulanmıştır. Hatta Orhan Gazi ve I. Murad başka yerlerdeki Gayrimüslimleri Bursa'da iskân etmiştir. Kuruluş döneminde Hıristiyanların çoğu şehirlerde yaşamaktaydı ve bunlar genellikle Rumlar'dı. Kendi hukuki sorunlarını çözebilmek için ayrı mahalleler ve ayrı cemaatler halinde oturmaları gerekmiştir. Yine de Müslüman ve Gayrimüslim mahallelerini keskin bir şekilde ayırabilmek mümkün değildir. XV. ve XVI. yüzyıl tahrir defterlerine göre Bursa'da 25'i aşkın mahallede Gayrimüslimler bulunmaktaydı. Ayrıca XVI-XVII. yüzyıl tahrir defterlerinden, Bursa'da üç Rum Ortodoks, biri Ermeni Gregoryen olmak üzere dört Hıristiyan ve üç Yahudi cemaatinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Lowry'den alınan bilgilere göre, Rahip Palamas'ın 1334 yılında dindaşlarından oluşan cemaatin varlığına rastlaması, yerli Rumların burada kaldığını doğrulamaktadır. Yine Broquiere seyahatnamesinde, 1432 gibi erken bir tarihte, Bursa'da İtalyan tüccarların oturduğu bir mahallenin varlığından söz eder. Kaplanoğlu'nun (2005: 164) Gibbons'tan aktardığına göre, Hıristiyanların ürettiği ipek, dokumacılık ve çömlekçilik ürünleri, başka yerde bulunmayan, yerel olanaklarla yapılmış işlerdi. Bizans kaynakları da İznik fethi sonrası, çömlekçi, çini işçisi ve dokumacıların İstanbul veya başka yerlere gittiklerine dair büyük bir göç kaydı yoktur. Hisar dışında kalan Yahudi mahallelerine "Kuruçeşme" ve "Kiremitçi" adları verilmiştir. Özellikle "Balıkpazarı" ve "Kuruçeşme" mahallelerinde, belki de çok sayıda meyhane bulunması sebebiyle, Müslüman hane bulunmuyor, ağırlıklı olarak da Yahudiler ikamet ediyordu. Rumların merkezde yaşadığı en eski mahalle Çakırhamam'dan Yahudilik'e kadar inen bir hat üzerindeki varoşlardır. Daha ileri yüzyıllardaki şehirli nüfusun etnik yapısına göz atacak olursak; 1487 yılında Bursa'da Gayrimüslimlerin oranı 1.44'e ulaşmış, 1530 yılında bu oran 3.01'e yükselmiş, 1573 yılında ise 6.07 olarak kaydedilmiştir. XIX. yüzyıla gelindiğinde, Gayrimüslimlerin şehir içindeki oranı üçte biri geçmiştir (Kaplanoğlu, 2006: 163-169). Bu artışın nedenleri, seferlerde Müslüman nüfusun kırılması, Gayrimüslimlerin daha fazla sayıda çocuk yapmaları ve Hıristiyan kölelerin özgür olması şeklinde sıralanabilir.

Görüleceği üzere Osmanlı mahalleleri ekseriyetle mahallenin merkezinde yer alan mescidin bânisinin adıyla, sakinlerinin etnik ya da dini mensubiyetleriyle, mahallede bir arada bulunan aynı meslek grubu ya da zanaat erbabının unvanlarıyla, bazen de coğrafi

konumla ilişkili olarak adlandırılmışlardır. Bursa'nın ilk mahallelerinden biri olan ve günümüzde aynı isimle otantikliğini koruyan Tahtakale, eski adıyla "*taht el-kal'a*" mahallesinin ayrıntılı incelemesi, Osmanlı şehir yapısının temel taşlarının anlaşılması açısından yararlı olacaktır.

2.2. Bursa'nın Fiziki Belleği: *Tahtakale* Mahallesi

İsminden de anlaşılacağı üzere, hemen sur dibinde bir yerleşim olan "taht el-kal'a" (kalenin altı/çevresi), Hisar'ın Yerkapı'sından devam eden yolun etrafındaki çarşı bölgesinin adıdır (Oğuzoğlu, 2011: 14-15). Bursa'da aynı adı taşıyan mahallelere rastlanır ancak bu bölümün konusu olan mahalle, Ulu Cami'nin güneybatı tarafında, Hisar ile cami arasında kalan "Eski Tahtakale" diye anılan yerdir. Orhan Gazi döneminden itibaren kentsel bir çekirdek olarak gelişmeye başlayan Tahtakale, kuzeyinde yer alan "Kapan Hanı"na yakınlığı nedeniyle bir pazar-semt olarak işlev görmüştür. I. Murad tarafından inşa edilmiş olan Kapan Hanı, Osmanlı'nın ilk devirlerinde, kalenin işlek kapılarının birinin yakınında, vergilendirilmemiş malların satılmaya başlamasıyla, kendiliğinden pazar yeri halini almış bir bölgedir. Osmanlı şehirlerinde, dışarıdan getirilen mallar, kapan hanlarında mühürlenir, vergilendirilir, tartılır ve fiyatlandırılır, bundan sonra şehirde satışına izin verilirdi. Bazen şehre yakın köylerde oturan halktan kimseler, az miktardaki ürünlerini buralara getirip takas eder ya da para karşılığı satardı. Bursalılar tarafından Tahtakale adı, bu pazar yerini nitelemek için de kullanılmış ve belleklerde böyle yer etmiştir. Şehrin genişlemesiyle Kapan Hanı bu işler için yetersiz kalmaya başlamış, "Kent Dinamiği Olarak Ticaret ve Mekânsal Planlama" bölümünde ele aldığımız üzere, "Hanlar Bölgesi" oluşmuştur. Semtin, Hanlar Bölgesi'ne yakınlığı, canlılığını uzun zaman korumasını sağlamıştır (Sevim, 2011: 26-32). Zamanla iş yerleri ve konutların yoğunluk kazandığı Tahtakale, Bursa'nın başka yerlerinde de vergisiz satış sahaları oluşmaya başlayınca "Eski Tahtakale" diye anılır olmuştur.

Çelebi Mehmed'in vezîriâzamı Bayezid Paşa'nın, Yeşildeki cami ve medreseye gelir getirmesi amacıyla, Tahtakale'ye "Yoğurt Hanı"nı yaptırmasından sonra, kontrolsüz satışların önü alınmış oldu. Hanın alt katı 21, üst katı 25 olmak üzere toplam 46 dükkâna sahipti. Önemli bir iş merkezine dönüşen Tahtakale bölgesindeki büyük Bozahane'lerin problemleri, sıklıkla mahkeme kayıtlarında yer almıştır. Çarşı-pazar işlevi etkin şekilde

devam ettiği için bölge, pek çok hayırseverin, vakfetmek amacıyla dükkânlar satın aldığı yoğun bir esnaf semti halini almıştır. Bunlardan biri, Bursa'daki bazı çarşı ve Tahtakale'den dükkânları mülk edinerek hayratına vakfeden, II. Murad'ın önde gelen komutanlarından Karaca Ahmed'tir. Şehirde bulunan bezzazların beşte birinin Tahtakale bölgesinde olduğu bilinmektedir. Yine bu civarda Pekmez Hanı, Çerkez Hanı, Aralık Hanı gibi pek çok han bulunmakta ve çoğu günümüzde iş yeri ve dükkân işlevini sürdürmektedir. Nüfus ve konut sayısının artmasıyla, birden fazla ibadet mekânına ihtiyaç duyulmuş, kuzey tarafına Mecnun Dede, kuzeybatıda Güngörmez, güneyde Hacı Sevinç ve doğu tarafına Ebi Şahme camileri inşa edilmiştir. Bölgenin giderek büyümesiyle camilerin çevresinde yeni mahalleler ortaya çıkmıştır. İleriki yıllardaki mimari gelişime bakacak olursak, 1484 yılına gelindiğinde Şerefettin Oğlu Ahi tekkesi ve 1632 yılında Mecnun Dede Tekkesi'nin eklendiğini ve bir tasavvuf kültürünün de bölgede yaygınlaştığını görmekteyiz (Sevim, 2011: 32-34).

Civardaki önemli eğitim yapılarından İnebey Medresesi, Tahtakale Mahallesi, İnebey Sokak üzerindedir. Medrese, I. Murad'ın (1362-1389) subaşısı ve Yıldırım Bayezid devrinin etkin isimlerinden Eyne Bey tarafından yaptırılmıştır. Bayezid döneminde (1389-1403) inşa edildiği bilinen Medresenin 1683 tarihinde onarım gördüğü kadı siciliyle doğrulanmıştır. Basamaklarla ulaşılan yapıya, sivri kemerli bir niş içinde bulunan yuvarlak kemerli, üzeri kubbe ile örtülü kapıdan girilir. 8,5x10 metre boyutlarındaki avlu, dönemin özelliklerini yansıtır şekilde revaklarla çevrilidir. Revakları taşıyan 12 adet altıgen ayak, sivri kemerler ve demir gergilerle birbirlerine bağlanmıştır. Revak duvarlarında tuğla, aralarında küfeki taşı kullanılmış, tuğlalar zincir, su dalgası ve karınca motifi oluşturacak şekilde örülerek estetik bir görüntü oluşturulmuştur. Medrese, doğu-batı aksında dizilmiş hücreler, üst kattaki mektep ve standart plana uygun şekilde, girişin karışında yer alan dershane bölümünden oluşmaktadır. Doğuda dört, batıda beş adet olmak üzere, 4x4 metre boyutundaki her oda, ocak ve yan nişler, dolap nişi, revaklara açılan sivri kemerli kapı ve pencerelere sahiptir. Yapı, kuzey-güney yönünde 32, doğu batı yönünde 24 metre uzunluğundadır. Yapının bölümleri, giriş katının kuzeybatı köşesinde medrese odası ve tuvaletten oluşan iki birim ile doğu duvarı içinde bir merdivenle tamamlanır. Kalınlığı 90 cm. olan duvarlarda ahşap hatıllar kullanılmıştır. Medresenin dış duvarları ise 116 cm. kalınlığındadır. Yapının güneydoğu ve güneybatısındaki bahçeler sonradan, moloz taş ile örülmüş duvarla çevrilerek avluya

dönüştürülmüştür. Üst örtüde, odalar ve önlerindeki avlu revaklarında beşik tonoz, giriş ve dershanede kubbe kullanılmıştır. Cephede moloz taş ve tuğladan oluşan karışık bir duvar örgüsü görülür. İçeride revak duvarları ve dış cephe duvarları kirpi saçakla sonlandırılmıştır. Yapıdaki tüm kapı ve pencere söveleri, merdiven ve ayaklar küfeki taşındandır. Dış cephede, Medrese ile aynı tarihte yapıldığı tahmin edilen, sivri kemer ile çevrelenmiş bir nişin içinde yer alan çeşme bulunmaktadır (Bağbancı ve Köprülü, 2011: 110-115). Osmanlı hayrâtları arasından "çeşme" yapıları, özellikle su şehri Bursa'da ayrı bir öneme sahiptir. Yolcuya yapılan yardımın daha mühim olduğu, Türk kültürü ve İslâm geleneğine dayanan bir inançtır. Bu yüzden şehirde yol başlarında, park ve bahçelerde, işlek meydanlarda ve külliye, tekke, medrese, cami, gibi yapı ya da yapı gruplarının dış cephelerinde, kamuya hizmet amacıyla hayırseverler tarafından yaptırılmış çeşmelere sıkça rastlanır.

Orhan Cami'sinde bulunan el yazma ve baskı Arapça kitapların 1969 yılında İnebey Medresesi'ne taşınmasıyla, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi olarak kullanılmaya başlanan yapı, 2007-2010 yılları arasında kapsamlı bir onarım geçirmiştir. Medresenin batısında kalan İnebey Hamamı, Vezîri Caddesi ile İnebey Cadde'sinin kesiştiği köşede yer almaktadır. Ahmet Çavuş ismindeki bir hayırsever tarafından yaptırılıp, Şehadet Camisi'ne gelir getirmek üzere vakfedilmiştir. Küçük boyutlu, dar ve uzun plan şemasına sahip hamam, günümüzde işlevini sürdürmektedir. Bölgedeki bir diğer tarihi yapı olan Çakır Ağa Hamamı, XV. yüzyılın ilk yarısına tarihlenir. Bânisi, Sekban Başı ve Çakırcı Başı vazifeleri gören Çakır Ağa namlı kişi olduğundan, yapının civarı, halk arasında onun ismiyle anılmaktadır (Yavaş, 2011: 96). Çifte hamamın kubbeyle örtülü sıcaklık bölümü, yanlara doğru eyvanlarla genişletilmiş ve kenarlarda iki halvet hücresinden oluşmaktadır. Kurşun kaplamalı kubbesi sekizgen bir kasnağa oturur. Kurşun kaplamalı kubbe, dışarıdan sekizgen kasnak üzerine oturmaktadır. Halvet hücrelerinin kubbelerine Türk Üçgeniyle geçiş sağlanmıştır. Hamam, taş ve tuğla malzemeden almaşık teknikte inşa edilmiştir. Günümüzde hamama bitişik olan dükkânlar sonradan ilâve edilmiştir.

Bursa'nın erken döneminden bugüne, aynı isimle varlığını koruyan Tahtakale, işlek çarşısı, köylü pazarları, tarihi han, hamam, medrese ve camileriyle âdeta kendi başına küçük bir Osmanlı şehri gibidir. Tarihi Tahtakale mahallesindeki konutların yapısı ve yerleşimi, Osmanlı sokak düzenini yansıtmaktadır. Dönemin ustaları tarafından inşa

edilen geleneksel konutlar, sosyo-kültürel yapı, ekonomi, teknoloji ve coğrafi koşulların etkisiyle şekillenmiştir. Sakinlerinin sohbet ettiği küçük meydanlar ve bayram gibi özel günlerde toplanmak üzere mesire alanları düzenlenmiştir. Evler, özel alan lüksüne hâlen sahip olunan dönemde, sokaklarla minimum bağlantı içinde kurgulanmıştır. Günümüz "toplu konut" kültüründen oldukça uzak Osmanlı toplumu, bahçeli, ahşap ve taş gibi doğal malzemelerin kullanıldığı, bireysel, özgün mimariye sahip ve birbiriyle bağlantısız konutlarda oturuyordu. Cetvel ile belirlenmemiş sokaklar, bazen 'çıkmaz sokak' olarak sonlanırdı. Cansever'in (2010: 92), "*O sokakta her ev kendi başına duruyor, O evden sonra, çok değil birkaç metre sonra ikinci bir ev geliyor. Her evin, kesin olarak şahsiyete sahip bir varlık olduğunu görüyoruz. Şehir merkezinde aşırı yoğunlaşmadan dolayı evlerin yan yana geldikleri durumlarda ise her evin kendisine ait olan cumbaları, o evin şahsiyetini tarif ediyor"* diye anlattığı Osmanlı konut karakterini yansıtan evlere, Bursa'nın tarihi mahallelerinde hâlen rastlamak mümkündür.

Takip eden yüzyılda mahallelerin dağılımı, Tahrir defterlerinde geçen bilgilere göre verilmiştir. Bursa, XVI. yüzyılın başında yaklaşık 152 mahalleden oluşmaktaydı. Yüzyılın yarısından sonra artan nüfusla birlikte mahalle sayısı 168'e yükseldi. II. Mehmet dönemine (1432-1481) tarihlenen siciller, şehirde 5000 hane olduğunu göstermektedir. Bu sayı 1487 yılında 456 hane, yaklaşık 37.000 kişi olarak kaydedilmiştir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında daha da artan şehir nüfusu 1573 yılında 60.000 bini geçmiştir. Gayrimüslim cemaatlerin de yaşadığı Bursa'da XVI. yüzyılın başlarında 400 Hıristiyan, 600 Yahudi olmak üzere 1000; ikinci yarısında ise 3000 Hıristiyan, 1500 Yahudi, olmak üzere toplam 4500 kişi bulunuyordu (Oğuzoğlu, 2016:78). Evliya Çelebi (1611-1682), Bursa'ya yaptığı seyahat sırasında aldığı notlarda, 23.000 kadar ev, 176 Müslüman, 9 Rum, 7 Ermeni mahallesi 1 Kıptî mahallesi, 9 Yahudi cemaati ve bir de Miskinler mahallesinin bulunduğunu kaydetmiştir (İnalcık, 1992: 445).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BURSA'NIN ENTELEKTÜEL HAFIZASI

1. İNSAN VE MEKÂN İLİŞKİSİ

İnsanların, doğdukları, yaşadıkları şehirlerin isimlerini, kendi adlarının hemen önünde ya da ardında "lakap" olarak taşıdığı sayısız örnek vardır. Ancak bazen de bir insanın adı bir şehre mâl olur ve o şehir o kişinin ismiyle birlikte akla gelir. İşte Bursa'nın böyle emektar şahsiyetlerinin sayısı oldukça fazladır. Tarihi olaylar, anıtsal yapılar, coğrafi güzellikler bir şehri fizîken anlatmaya yetse de onun toplumsal hafızasını ve bellek haritasını anlamak, ancak bu yüksek şahsiyetleri tanımakla mümkün olacaktır.

Mekânın da bir ruhu olduğu, doğudan batıya çoğu mimar, sanat tarihçi ve sanatın çeşitli alanlarıyla ilgilenen, sezgisel dünya algısına sahip insanlarca benimsenmiştir. İnsan-mekân ilişkisi, mekanik bir tarih yazıcılığından ziyade, yaşanmışlıkların izlerini kültür, medeniyet, inanç gibi insana has etkenler ışığında inceleyenler tarafından önemsenir. Toprak (1994: 3), "tarihin nesnesi mekânda yaşayan insan. Böyle olmasına karşın tarihçilikte 'olay' çoğu kez insan ve mekânı geri plana itmiştir" derken, aynı konuya dikkat çekmektedir. Kentsel ölçekte mekânı anlamlandırmak söz konusu olduğunda, tahakkuk etmiş bir kent medeniyeti ve onun karakterinden bahsedebilmemiz gerekir. Medeniyetler hiç şüphesiz dinlerin etkisinde gelişmiştir. Batı medeniyeti Hristiyanlığın etkisinde geliştiği gibi Osmanlı medeniyeti İslâmiyet etkisinde gelişmiştir. "İnsanın hayatını düzenlemek üzere meydana getirdiği en önemli ve en büyük fizikî ürün ve insan hayatını çerçeveleyen yapı" (Cansever, 2010: 17) şeklinde tanımlanan şehir, elbette onu meydana getiren insanların inanç ve kültürleri etkisinde bir kimliğe bürünecektir. Koyuncu (2019: 91-93), mekânın eylemliliğe işaret ettiğini söyler ve "Mekân fiziksel bir nesne olmanın dışında anıların yaşandığı, aidiyet bağlarının kurulduğu, mücadelenin yaşandığı bir alandır" diye ekler. Söylemez (2010: 29), İslâm mekânı, insana verilmiş bir emanet olarak kabul eder derken, Ali Suavi'nin "caddelerin hakkı" anlamındaki *Hukuk-ı Şevarî* adlı eserine gönderme yapar. Ona göre İslâm anlayışı caddelerin bile insan üzerinde hakkı olduğunu söylerken, mekânı canlı bir organizma olarak kabul etmiştir. İslâm dininin ilk şekillendirdiği Medine şehrinden yola çıkılarak,

şehirli bir din olduğu söylenebilir. Osmanlı toplumunun manevi dinamiklerini göz önüne alarak tüm bunları bir arada düşündüğümüzde, dönüştürücü eylemlerin sahibi olan insanların, aslında kentin fiziki ve mimari yapısıyla birlikte toplumu ve tarihi de şekillendirdiklerini anlarız. Öyleyse bir kenti tanımak, bu kişilerin hayatlarını ve işlerini incelemek ile anlamlı olacaktır.

2. HALKIN GÜVENİNİ KAZANAN ÖNEMLİ KİŞİLER

Bursa yalnızca idari ve ticari merkez değil, aynı zamanda Osmanlı medeniyetinin temel karakterinin oluştuğu bir kültür şehriydi. Devlet adamlarının yanı sıra Şemseddin Fenari, Abdurrahman Bestami, Molla Hüsrev, Molla Yegân, Molla Zeyrek, Lâmiî Çelebi, Mehmet Muhyiddin Üftâde, Niyâzî-i Mısri, asıl adı *Vesiletü'n-necât* olan Mevlid'in yazarı Süleyman Çelebi, Ahmed-i Dâî, Ahmet Paşa, Taceddin Ömer Şifâî, Cinanî gibi çok sayıda ilim adamı, mutasavvıf ve edip yetişmiştir. Yine Neşrî, Cizyezâde Mehmed Said gibi tarihçiler de burada yetişmiştir.

Bu bölümde Osmanlının devletleştiği dönemde, Bursa'da, Osmanlı Devletinin düşünce ve kültür ortamının şekillenmesinde etkili olan şahsiyetlerden bahsedilecektir. Her medeniyet, halk ve devlet büyükleri arasında bağlayıcı olup bir bakıma dönemin manevî dinamiklerini tutan yüksek şahsiyetlerle anılmıştır. Bu isimlerin, şehir kimliği ve kültürel kodlarının oluşmasında üstlendiği rol incelerken, kronolojik bir sıralama gözetilmesi yerinde olacaktır.

2.1. Orhan Gazi Dönemi Manevî Şahsiyetleri

Ertuğrul Gazi'nin oğlu, Şeyh Edebâli'nin damadı olan Osman Gazi'nin manevi destekçisi, hukuki ve sosyal hayatı örgütleyici konumdaki ahiler ve fakihlerdi (İnalcık, 2016: 139). Oğlu Orhan Gazi'ye, İslâmi hükümler dâhilinde bir devlet politikası öğütlemiş, aynı mânevi dinamikler Orhan Gazi dönemi sonrasında da canlı tutulmuştur. Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasında etkili olan, Şeyh Edebâli, Dursun Fakih, Elvan Çelebi ve Geyikli Baba, Somuncu Baba rivayetlere yer yer mitolojik unsurların eşlik ettiği, unutulmayan isimlerdendir. Her biri halkın mânevi dinamiklerini İslâm dinini esas alan prensipler çerçevesinde, günlük yaşamda ahlak/davranış biçimi haline getirilmesinde

etkili şahıslardır. Osmanlı Devleti'nin başlangıcından itibaren asırlar boyunca, etkili olan ulema sınıfının, idari ve ilmi kurumların oluşmasında çok önemli fikri ve fiili katkıları vardır. Bu bölümde, Orhan Gazi'den başlayarak, Bursa'da taç giymiş ve Bursa'da medfun bulunan ilk beş padişah döneminde, eğitim çalışmaları, eserleri ve fikirleriyle hem Osmanlı kültür hayatına hem de özelde Bursa şehrine azımsanmayacak katkılar sunmuş ilmi şahsiyetler tanıtılacaktır.

Orhan Gazi devri mimari eserleri arasında tekke ve zâviyeler ayrı bir yere sahipti. İskân faaliyetlerinde zâviyelerin önemli rol aldığı tartışmasızdır. Halkın yerleştiği mekânlar dışında kalan boş arazilerin kendilerine tahsis edildiği dervişler, buralarda hem tarım yapıyor hem de manevi gelişimleriyle ilgileniyorlardı. Halktan kimselerin de ilgisiyle dergâh hâlini alıp merkezi konuma yükselen bu yapılarda ikamet eden dervişler, gerektiğinde devletin yönetiminde fetih hareketlerine de katılıyordu. Bursa'nın fethine iştirak eden Abdal Musa, Geyikli Baba, Abdal Murad gibi derviş-gaziler, adlarının yerleşim yerlerine verilmesinden dolayı, kentin belleğinde yaşamaya devam etmektedir (Gülgen, 2011: 514-532). Selçuklular ve Beylikler döneminde yaygın tasavvuf kültürünün etkisiyle çok sayıda şeyh ve Müslüman âlim, Osmanlı Devleti topraklarında da varlık göstermiştir.

XIII. yüzyılın boyunca Muhyiddin İbn Arabî, Necmeddin Razî, Ahi Evran, Hacı Bektâş-ı Veli, Mevlâna Celâleddin Rumî, Sadreddin Konevî gibi etkili şahsiyetlerin yetiştirdiği isimler, Osmanlı toplumunun da manevi dinamiklerini oluşturmuş ve yüzyıllarca korumuştur (Kara, 2011: 24-37). Orhan Gazi'nin saygı gösterdiği adlar arasında, Osmanlının ilk müderrisi ve düşünürlerinden olan Davud-ı Kayserî öne çıkmaktadır. 1260 yılı civarında doğduğu tahmin edilen Kayserî, eğitimine Kayseri'de başlamış, İran'da Abdürrezzak Kaşâni'den ders almış ve bir süre Mısır'da bulunmuştur. Dini ilimlerde hadis ve fıkıh konularında derin bilgiye sahip olmanın yanında tasavvuf, kelâm ve felsefeye yoğunlaşmıştır. Felsefe alanında ünlü Yunan ve Arap filozoflarından kimilerinin felsefelerini eleştirel düzeyde tartışabilecek yetkinliğe sahipti. Orhan Gazi donanımına binaen kendisini, 1336 yılında İznik'te inşa ettirdiği, Osmanlının ilk medresesine, 30 akçe maaş karşılığı müderris olarak tayin etmiştir (Bayrakdar, 1994: 32-35). Medresenin o dönemdeki müfredatına erişilemese de hadis, fıkıh gibi dini ilimler yanında mantık ve felsefe dersleri verdiği tahmin edilmektedir. Ölümüne kadar 15 yıl vazifesini sürdüren Kayserî, bir yandan öğrenci yetiştirirken bir yandan da eserlerini

kaleme almıştır. *Nihâyetü'l-beyân fî Dirâyeti'z-zamân* adlı eserinde zaman kavramı üzerine geliştirdiği felsefesini, Aristo ve Ebû'l-Berekât'ın görüşleriyle karşılaştırmalı olarak tartışmıştır. İbn-i Arâbî'nin meşhur eseri *Fusûsu'l-hikem* için hazırladığı şerh, kendisinden sonraki sûfi yazarları etkilemiştir. Aynı zamanda İbn Fârız'ın *Nazmü's-sülûk* ve *Hamriyye* isimli eserlerine ve Kâşânî'nin Besmele hakkında verdiği bilgiler için şerhler yazmıştır. Türkçeye "Hayat Suyunu İncelemek ve Karanlıkların Gizliliğini Açığa Çıkarmak" olarak tercüme edilen eserinde, Hızır'ın yaşayıp yaşamadığı, veli mi peygamber mi olduğu gibi zor konularda kalem oynatmıştır. Bunlar dışında çeşitli mezheplerin görüşlerini tartıştığı, vahdet-kesret konularını ele aldığı yapıtları ve Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa'ya ithaf ettiği *İthâfu's-Süleymanî fî Ahdi'l-Orhanî* adlı bir eseri vardır (Uludağ, 2011: 17). Vefat tarihi ile ilgili 1335, 1344, 1355 gibi farklı tarihler verilmiştir. Kabrinin İznik'te Çandarlı Halil Paşa Camisi'nin karşısında, Çınardibi denilen yerdedir. Kendisinden sonra göreve, talebelerinden Tâceddin Geredevî getirilmiştir. Davud Kayserî, Massingon, Brockelmann, Köprülü Mehmed Paşa, Mehmet Bayrakdar gibi önemli araştırmacılar tarafından incelenmiş, erken Osmanlı devrinin değerli bir Müslüman bilginidir.

2.2. I. Murad Dönemi Manevî Şahsiyetleri

Murad Hüdavendigâr devrine gelindiğinde, Lala Şahin Paşa, hem askerî görevlerde gösterdiği başarılar, hem I. Murad'ın eğitiminden sorumlu olacak derecedeki donanımı, hem de Bursa'nın erken dönem mimari gelişimine önemli katkılarda bulunmasıyla bilinen güçlü bir figürdür. Uzunçarşılı'dan aktarılan bilgiye göre (Erhan, 2012: 196-231) sonradan Müslüman olmuş ya da çocukluğundan itibaren İslâmî terbiye ile yetişmiştir. Belgradî Hâkî Efendi'nin verdiği bilgiler doğrultusunda Orhan Gazi'nin azatlı kölelerinden olabileceği ihtimali üzerinde durulur. I. Murad'ın yetiştirilmesinde emeği geçmesi nedeniyle "Lala" unvanını almıştır. Küçük yaştaki Şehzâde ile Gelibolu'ya gönderilmiş, Çorlu, Lüleburgaz ve Edirne'nin fethinde bulunmuş, Süleyman Paşa ile Rumeli fethine katılmıştır. Orhan Gazi'nin 1362 yılında vefat etmesi üzerine I. Murad Bursa'ya gelmiş ve Lala Şahin Paşa, hanedan dışından ilk kez Beylerbeyi (başkumandanlık) makamına getirilen kişi olmuştur. Rumeli kuvvetleri idaresinin kendisine verilmesiyle, beraberindeki Hacı İlbey ve Evrenos Bey ile Rumeli fetihlerini hızlandırdı. Eski ve yeni Zağra, Malkara, İpsala, Dimetoka ve Filibe fetihlerini takiben

kendisine vezirlik verildi ve Filibe civarı malikâne olarak tahsis edildi. Makedonya seferleri ile Drama, Kavala, Kabaağaç, Zihre, Avret Hisarı, Vardar yenicesi, Karaferye ve Serez'in alınmasını sağlamıştır. Kavala kalesinin fethi sırasındaki adil tavırlarından etkilenen civardaki bölge yöneticilerinin, kalelerini kendisine savaşsız teklif etmesi, askeri başarısı ve şahsiyeti hakkında fikir vericidir (Özcan, 2003: 77-78). Vefat yeri ve tarihine dair çeşitli bilgiler olsa da Timurtaş Paşa'nın yerine Beylerbeyi tayin edildiği 1375 yılı daha akla yakındır.

Lala Şahin Paşa'nın Mustafakemalpaşa ve Bursa'daki hayrâtını, İznik Kuşatması sırasında elde ettiği ganimetlerle inşa ettirdiği aktarılmaktadır. Bursa'da Bezir Hanı ile bir mektep ve medrese yaptırmıştır. Bunlar dışında Meriç nehri üzerine kâgir bir köprü, Mustafakemalpaşa'da Kirmasti Çayı'nın yanına mescit, medrese, tekke, hamam, imaret ve türbeden oluşan külliyeyi inşa ettirmiştir. Gelirlerini sağlamak üzere, Kirmasti kasabasından 28 dükkân ile Orhan Gazi zamanında edindiği köy ve meraların tamamını vakfetmiştir. Bazı bölümlerinden hiç iz kalmamış olan külliyeden, türbe dışında günümüze gelebilen yapı yoktur. Bursa'da Hisar içindeki Lala Şahin Paşa Medresesi, Ortapazar ve Kavaklı caddelerinin birleştiği köşededir. Harap haldeki yapı, 1968 tarihinde Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu başkanı Kâzım Baykal'ın gayretleri sonucu geniş bir onarımdan geçirilmiş ve günümüzde hizmetine devam etmekte olan çocuk kütüphanesine dönüştürülmüştür (Özcan, 2003: 78).

2.3. Yıldırım Bayezid Dönemi Manevî Şahsiyetleri

Yıldırım Bayezid döneminin en önemli şahsiyeti hiç şüphesiz Emir Sultan'dır. Asıl adı Şemseddin Muhammed olan Emir Sultan, 1368 dolaylarında Buhara'da dünyaya gelmiştir. Bazı kaynaklarda yer alan bilgilere göre Hz. Hüseyin'in soyundan geldiği için "*es-Seyyid el-Hüseynî*" diye anılırdı. "Emir" lakabını seyyid olmasından, "külâl" lakabını ise geçimini çömlekçilikle sağladığı için almıştır. Ekseriyetle "*Seyyid Emir Külâl*" diye anılmıştır (Algül, 2013: 201). İlk eğitimini babası Seyyid Emir Külâl'den almış, gençlik yıllarından itibaren Buhâralı mutasavvıfları dinleme fırsatı bulmuştur. On sekiz yaşlarında olduğu sırada babasını kaybeden Emir Sultan'nın bir müddet daha baba mesleğini sürdürdüğü düşünülmektedir. Yakınlarıyla vedalaşıp Hicaz'a doğru yola çıktığı sırada, yanında Seyyid Nasır, Seyyid Ni'metullah, Ali Dede ve Baba Zakir diye bilinen

mutasavvıflar vardı. Merv, Nişapur, Isfahan, Bağdat, Hîre ve Basra üzerinden Mekke'ye ulaşarak hac yapmıştır. Medine'ye geçerek burada birkaç yıl kaldıktan sonra bazı Buhâralı ve Medineliler'den oluşan bir grup ile Anadolu'ya hareket etmiştir. Kudüs, Şam, Bağdat, Humus, Halep, Antakya ve Konya'da ilim meclislerine uğrayarak sohbetler etmiş ve dinlemiş, hürmet duyduğu kimselerin kabirlerini ziyaret etmiştir. Ardından Karaman, Hamid ili, Kütahya güzergâhı üzerinden önce İnegöl'e nihâyet Bursa'ya ulaşır. Kafile önce beraberindekiler ile Uludağ eteklerinde Gökdere Vadisi'nde bir mağarada konaklar (Algül ve Kara, 2019: 17-24). Bursa'ya yerleştiği 1390 yılı dolaylarında, Emir Sultan'ın 22-25 yaşlarında olduğu tahmin edilmektedir. Kendisinden önce ismi buralara gelmiş ve kısa sürede önemli bir ilim ve tasavvuf insanı olarak tanınmıştır.

İdarede Yıldırım Bayezid'in olduğu bu dönemde, din bilginlerine ve eserlerine oldukça kıymet veriliyordu. Emir Sultan'ın genç yaşına rağmen sahip olduğu donanım, devlet erkânının da dikkatini çekmiş ve bir süre sonra Yıldırım Bayezid'in kızı Hundi Hatun ile evlenmiştir. Bu sırada seferde olan Bayezid'in durumdan hoşnut olmadığı, o dönemde Manastır Medresesi Müderrisliği ve Bursa kadılığı görevlerini sürdüren Molla Fenâri'nin, Sultan'ı sakinleştirmek için bir mektup yazdığı kayıtlara geçmiştir. Kırgınlığın giderilmesinin ardından Yıldırım Bayezid, Emir Sultan ve talebeleri için bir tekke inşa ettirmiştir (Algül ve Azamat, 1995: 146-148).

Bursa'nın doğu kesiminde bir tepe üzerine inşa edilen Emir Sultan Külliyesi, Yıldırım'ın yaptırdığı tekkenin etrafına Çelebi Mehmed ve II. Murad zamanında, Hundi Hatun'un, yaptırdığı cami ve çevresindeki müştemilât ile genişlemiş ve tarikat merkezi olmuştur. Külliye, cami, derviş hücreleri, tekke, imâret, türbe, Hundi Fatma Hatun'un inşa ettirdiği hamam (1429), Çelebi Sultan Mehmed'in torunu Hatice Hatun'un bânisi olduğu okul, Cezerî Kasım Paşa'nın ilâve ettirdiği medrese binasından müteşekkildir. Bunlara XVIII. ve XIX. yüzyıllarda, muvakkithâne ve kütüphane eklenerek caminin güney ve batı yönlerine birer çeşme yaptırılmıştır (Tanman, 1995: 148-151). Günümüze gelebilen eserler, XIX. yüzyılın başında yeniden inşa edilen cami, türbe, hamam ve çeşmelerdir.

Emir Sultan'ın Türk kültürüne kattığı ve dört yüz yıl hoş bir gelenek olarak süren "Erguvan Faslı", Bursa kent kültür tarihi içerisinde önemli bir detaydır. Emir Sultan'ın sevenleri ve talebeleriyle başlattığı bu şenlik, her yıl bahar mevsiminin başlarında,

erguvanların çiçek açmasıyla başlar ve bir hafta devam ederdi. Toplumun her kesiminden, çeşitli yaş ve meslek grubundan, farklı şehirlerden gelen insanların iştirak ettiği geniş bir katılımla gerçekleşirdi. Sevenleri, Bursa'da Emir Sultan Dergâhı'nda buluşup hasbıhâl eder, birbirlerine iyi dileklerini sunar ve şehir çevresinde düzenlenen gezilere katılırlardı. Âdeta bayram havasında geçen bu günler, halk arasında "Erguvan Cemiyeti", "Erguvan Bayramı" gibi adlarla da anılmıştır (Algül, 2013: 203-208). XV. yüzyılda kutlanmaya başlanan Erguvan Faslı, Emir Sultan'ın vefatından sonra, XIX. yüzyıla değin sürdürülmüştür.

Yaşamı boyunca, çağdaşı olan âlimlerle görüş alışverişinde bulunarak, Bursa'da ilmi-akademik bir çevrenin gelişmesine hizmet etmiş, öğrenciler yetiştirmiş olan Emir Sultan hakkında önemli eserler kaleme alınmıştır. Devlet erkânı arasındaki saygınlığı sonraki yıllarda da devam etmiş, II. Murad döneminde, 500 dervişi ile İstanbul kuşatmasına katılmıştır. 1429 yılında vefat eden Emir Sultan'ın türbesi, cami ile aynı avluda bulunmakta, Bursa'nın en çok ziyaret edilen mekânlar arasında yer almaktadır.

Yıldırım Bayezid zamanında, Osmanlı topraklarına özellikle de Bursa'ya çok sayıda âlim gelmiştir. Taşköprülüzâde, *Eş-Şakaiku'n-Nu'maniyye fî ulamâid'-Devleti'l-Osmaniyye* adlı eserinde, bu isimlerden otuz kadarının biyografisine yer vermiştir (İpşirli, 2013: 195). Molla Fenarî, Molla Necmeddin el-Hanefî, Şeyh Yar Ali el-Şirazî, Şeyh Fahreddin Rumî, Şeyh Abdurrahman Erzincanî, Safer Şah, Hacı Bayram Velî, Şeyh Taptuk Emre ve Yunus Emre bu isimlerden bazılarıdır.

XV. yüzyılda Osmanlı medeniyetinin yetiştirdiği önemli ilim adamlarından olan Molla Fenarî (1350-1431), Bursa'da eğitim ve kültür hayatına kalıcı katkılar sunmuştur. Tam tarihi bilinmese de Maveraünnehir dolaylarından Bursa'ya gelen Türk bir aileye mensup olduğu düşünülmektedir. Neredeyse tümü Bursa'da geçen yaşamı, Osman Gazi'den sonraki beş padişah dönemine yayılır. Özellikle Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmet ve II. Murad devirlerinin etkili simalarındandır (Hızlı, 2013: 381-392). Babası Nureddin Hamza gözetiminde başlayan eğitimi hayatı, İznik ve Amasya medreselerinin ardından Mısır'da devam etmiştir. XIV. ve XV. yüzyıllarda Maveraünnehir, Mısır ve Suriye medreselerinin eğitim sistemi, Anadolu'dakilerden daha iyi olduğu için imkânı olanlar buralardaki eğitim kurumlarına gitmekteydi. Mısır dönüşünde, Yıldırım Bayezid tarafından Orhan Gazi'nin tahvil ettiği Manastır Medresesi müderrisliğine, ardından da

Bursa kadılığı görevine getirilen Molla Fenarî, bu görevini Fetret Devri'ne kadar on yıl sürdürmüş, Ankara Savaşı sonrası Karaman'a geçmiş ve burada on yılı aşkın bir süre müderrisliğe devam etmiştir. 1414 yılında Bursa'ya geri dönmüş, Çelebi Sultan Mehmed tarafından ikinci kez Bursa kadılığına tayin edilmiştir. II. Murad devrine rastlayan 1425 yılında, şeyhülislâmlık, günümüzdeki karşılığıyla Diyanet İşleri Başkanlığı görevine getirilmiştir. 15 Mart 1431 tarihinde, 83 yaşında iken vefat eden emektar Osmanlı âliminin kabri, birçok ilim adamıyla birlikte Bursa'nın Osmangazi ilçesinde, adını taşıyan caminin haziresindedir.

Yirmi bir yıl kadılık yapan Fenâri, elli yılı aşkın süre müderrislik ile ilmi çalışmalarını birlikte yürütmüştür. Başta çocukları olmak üzere, aralarında Muhyiddin Kâfiyeci, İbn Hacer el-Askâlâni ve Molla Yegân gibi önemli isimlerin yer aldığı çok sayıda ilim insanı yetiştirmiştir. İyi derecede Arapça bildiği gibi yüksek bir edebî anlayışa sahiptir. Tüm İslâm dünyasının dikkatini çeken eserler kaleme almıştır. Kitapları genellikle tefsir, kelâm, tasavvuf, mantık, fıkıh metodolojisi, hadis, belagat alanlarına dairdir. İstanbul'da basılan *Fusûsü'l-Bedâyi, Aynu'l-Âyân ve Şerh-i İsagoci* dışındaki tüm eserleri el yazmadır. Yazdığı eserlerden sekizi tasavvuf, altısı İslâm hukuku, dördü Arap dili ve edebiyatı, üçü tefsir, üçü mantık, ikisi fıkıh yöntemleri, ikisi akâid hakkındadır. Otuz civarında eserine ulaşılabilen Fenarî'nin yüz kadar çalışması müsvedde haldedir. Tüm ömrünü eğitime adayan, seçkin bir ilmî kariyere sahip olan Molla Fenarî, bu gayretlerini, satın aldığı arsaya bir medrese inşa ettirerek taçlandırmıştır. Hızlı'nın (2013: 388) aktardığına göre, vefatından önce hazırladığı 1430 tarihli vakfiyesinden, medresenin Bursa'nın Osmangazi ilçesi, Pınarbaşı semtinde olduğu anlaşılmaktadır. Diğer birimlerinden iz kalmamış olan medresenin, ayaktaki yapısı olan caminin üst sokağında, avlunun karşısında yer aldığı tahmin edilmektedir. Cami çevresi günümüzde Molla Fenarî Mahallesi adını taşımaktadır. Medreseye gelir getirmesi amacıyla çok sayıda bağ, bahçe ve 22 kadar dükkânın, tahsis edildiği, vakfiye kayıtlarında yer alan bilgiler arasındadır. Yine medresede eğitim ya da bakım işlerinden sorumlu çalışanların isim ve aldığı ücretler ile yıllık öğrenci sayıları titiz bir şekilde kaydedilmiştir.

2.4. Sultan Çelebi Mehmed Dönemi Manevî Şahsiyetleri

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren etkili olan ulema sınıfı, Sultan Mehmed Çelebi döneminde de toplum ve devlet yetkilileri üzerindeki itibarını korumuştur. Orhan Gazi tarafından kurulan ilk medreseden sonra oğlu I. Murad (Hüdavendigâr) ve torunu Yıldırım Bayezid zamanında, İznik ve özellikle Bursa'da yirmiye yakın medrese kurulmuştur. Sultan Mehmed dönemine gelindiğinde, devlet iç karışıklıklar ve dış tehditler altındaydı. Fetret Devri'ndeki (1402-1413) sarsıntılar, medreselerin durumu ve işleyişlerini muhakkak etkilemiş olsa da Bursa, Edirne ve bazı Anadolu şehirlerinde yeni medreseler inşa edilmiştir. Külliye yapısı içerisinde ele aldığımız, Çelebi Mehmed Medresesi ve Bursa Sultaniyesi diye de adlandırılan Yeşil Medrese bunların en önemlilerindendir. 1419 tarihli vakfiye kaydına göre, müderrislerin günde 20 dirhem, her ay 3 müd buğday, 1 müd arpa, verileceği, II. Murad devrinde ise her müderrise 50 akçe maaş ödendiği belirtilmiştir (İpşirli, 2014: 233-241). Devrin çok önemli ilim adamlarının müderrislik yaptığı medresenin, II. Murad devrinde de gözde eğitim kurumları arasındaki yerini koruduğu anlaşılmaktadır.

Fetret Devri'nin tartışmasız biçimde öne çıkan figürü, Osmanlı edebiyatının ilk temsilcilerinden Süleyman Çelebi'dir. Doğum tarihi net olmamakla birlikte 1364 civarına tarihlenmekte ancak çocukluk yıllarıyla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Soylu bir aileden gelen şair, Şeyh Edebâli'nin şiir ile ilgilenen oğlu Şeyh Mahmud'un torunudur (Serinsu, 2022: 203-221). Şeyh Mahmud aynı zamanda Orhan Gazi ile silah arkadaşlığı yapmış ve onun İznik'te inşa ettirdiği medresede müderrislik görevinde bulunmuş iyi eğitimli bir ilim adamıdır.

XV. yüzyılda Anadolu'da hızlanmış olan Türkleşme ve İslâmlaşma hareketleri, Türkçe dini edebiyatın yayılmasını sağlamıştır. Başlıca iki konu etrafında toplanan edebi eserler, dini kahramanlık destanları ve Peygamberin hayatından bahseden siyer kitaplarıdır. Alangu (2020: 765-771), bunlar arasında Süleyman Çelebiye ait "kurtuluşa aracı" ya da "kurtuluş yolu" anlamındaki *Vesîletü'n-Necât* isimli "mevlid" eserinin, yazıldığı yıllardan başlayarak büyük bir üne kavuşması, bu kadar yaygınlaşıp neredeyse ebedî bir başarı kazanmasını, derin ve samimi bir sevgiyle kaleme alınmış olmasına bağlar. Arapça'da doğum anlamına gelen mevlid kelimesi, eserin yazılmasından sonra, Türk halkı arasında, Süleyman Çelebi'nin yapıtı ve bundan bölümlerin okunduğu özel

tören ve toplantıları nitelemek için kullanılır olmuştur. Yıldırım Bayezid devrine rastlayan gençlik yıllarında saraya damat olan Halvetî şeyhi Emir Sultan'a intisap etmiş, 1400 yılında da Bursa Ulu Cami'ye imam tayin edilmiştir. Eser'den anlaşıldığı üzere Mevlid'in 1409 yılında tamamlandığı ve Süleyman Çelebi'nin bu sırada elli yaşlarında olduğu anlaşılmaktadır. Kaleme alınışına ilham olan olay, Ulu Cami'de çıkan garip bir tartışmadır. Bir vâizin, "O'nun elçileri arasında ayırım yapmayız"[11] mealindeki, Bakara Sûresi'nin 285. âyetini okuyarak, Hz. Muhammed'in, Hz. İsa'dan üstün tutulmaması gerektiğini söylemesi üzerine, cemaatte bulunan bir Arap bilgini, "O peygamberlerin kimini kiminden üstün kıldık"[12] meâlindeki 253. âyeti delil göstererek itiraz etmiş, bu eşitliğin ancak vazife yönünden olabileceğini söylemiştir. Cami cemaati arasında ikilik oluşturan tartışma, Buhara ve Halep'ten âlimler davet etmeye varacak kadar büyümüştür. Tartışmalara dâhil olan Süleyman Çelebi'nin, bu olayın etkisiyle irticalen, "*Olmayıp İsa göğe yol / Ümmetinden olmagiçün idi ol*" beytini okuduğu ve ardından Mevlîd'i kaleme aldığı pek çok kaynakta aktarılmıştır (Gibb, 2000: 154-155). Eserin kaleme alınmasının altında yatan motivasyonlardan biri de Osmanlı toplumunun Sünni-Müslüman akidesini, dışarıdan gelebilecek tehdit ve saldırılardan korumaktır. Çelebi'nin İbn-i Hişam ve Darîr bin Yusuf'un siyer kitaplarından yararlandığı ve Âşık Paşa'nın *Garibnâme* adlı eserinin baş tarafındaki 100 beyitlik kısmı, küçük değişiklerle derinleştirerek eserine aktardığı bilinmektedir (Yavuz, 2008: 67). Titiz bir düzenleme ile yazılan edebî çalışma Arapça 1 mensur, 2 bölüm ve 32 parça manzumdan oluşmaktadır. Mevlana'nın *Mesnevî*'si ve *Garibnâme* ile aynı vezinde yazılmıştır. Sanatsal yönü güçlü olan *Vesîlet'ün-Necât*, devri içinde benzerine rastlanmayan bir kompozisyon bütünlüğüne sahiptir. Geniş yankı uyandıran *Mevlîd*, Arapça, Farsça, Boşnakça, Kürtçe, Arnavutça, Çerkezce, Zazaca ve Rumca'ya tercüme edilmiş, Osmanlı birliğine bağlı Müslüman ülkelerin hepsinin dillerine aynı vezin ile aktarılmış ve basılmıştır. Edebî bir tür olarak ortaya çıkan mevlit yazımcılığı, Süleyman Çelebi'nin etkisinde gelişerek devam etmiştir (Kemikli, 2008: 23). Genel kabule göre 1422 yılında, Bursa'da vefat eden Süleyman Çelebi'nin kabri, Bursa'nın Çekirge semtinde, Yoğurtlu Baba Zâviyesi önündedir.

[11] Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından, heyet çalışması ile hazırlanıp 2. baskısı 2020 yılında yayımlanan, Kur'an Yolu Meâli"inden yararlanılmıştır (DİBY, 1424/ Kaynak Eserler, 181).
[12] A.g.e., Bakara Sûresi, 253.

2.5. II. Murad Dönemi Manevî Şahsiyetleri

Çalışma kapsamında, Bursa'yı iskân, ekonomi ve kültür alanlarında şekillendiren, daha önce mimari eserlerinden bahsettiğimiz son padişah II. Murad olmuştur. İki parçalı hükümdarlık süresince (1421-1444/1446-1451) Osmanlı ilim hayatı büyük bir ilerleme göstermiştir. Müftü ve kadılık görevlerinde bulunan Molla Yegân dönemin önemli figürlerindendir. II. Murad'ın kendisinden sonra tahta çıkacak olan oğlu Fatih Sultan Mehmet döneminin pek çok üstadına da hocalık etmiştir. Bu isimler arasında Hızır Bey, Hatipzâde Tâceddin İbrahim sayılabilir. Osmanlı padişahları arasında en fazla sayıda hocası olan ismin Fatih Sultan Mehmed olması (İpşirli, 2013: 373) bir tesadüf olmasa gerektir. Kırım, Arabistan ve Türkistan'dan kıymetli ilim erbabı bu dönemde Osmanlı topraklarına gelmiştir. İnalcık (2016: 236-237), Molla Gürânî, Alâeddin et-Tûsî, Şerefeddin Kırımî, Seydi Ali Arabî, Bahrü'l ulûm adlı eserin sahibi Alâeddin es-Semerkandî, Ahmed Kırımî ve Acem Sinan'ı önde gelen isimler arasında sıralar. Bu insanlar hocaları olan Seyyit Şerif el-Cürcânî ve Sadeddin et-Taftâzâni arasında geçen ilmi tartışmaları Anadolu'ya taşıyarak Osmanlı ilmî hayatına canlılık getirmişlerdir. Tasavvufi hareketlere bakacak olursak, Zeyniyye ve Mevleviyye rağbet görmüş, II. Murad'ın Hacı Bayram Veli ve müritlerine vergi muafiyeti tanımasının etkisiyle Bayramiyye oldukça yayılmıştır. Hacı Bayram Veli halifelerinden Yazıcızâde ailesi Türk kültür tarihinde önemli bir yer edinirken, Yazıcızâde Mehmed'in kaleme aldığı *Muhammediyye* ve Ali Yazıcızâde'nin II. Murad'a ithaf ettiği *Selçuknâme* adlı eseri devrin iki kuvvetli akımını temsil etmektedir. Bu dönemde Arapça ve Farsça'dan tercüme edilen eserler Osmanlı Türk kültürünün gelişmesine katkıda bulunmuştur. *Gülistan*/Manyasoğlu, *Kabusnâme*/Keykavus bin İskender, *Şehnâme, Tezkiret'ülEvliyâ*/Ahmed-i Dâî, *A'cebü'l-Ucâb*/Mahmud bin Kadı Manyas, *Muradnâme, Hayâtü'l-Hayavân*/Kemâleddin bin İsa el-Dümeyrî bunlardan sadece birkaçıdır (Eğri, 2015:348). Aynı zamanda 1421 ile 1551 tarihleri aralığına atfedilen edilen yirmi bir mesnevi tespit edilmiştir. *Vikaya Tercümesi, Ferahnâme, Hüsrev ü Şirin, Gülşen-i Râz, Hârnâme, Muhammediye, Tarikatnâme, Sînâme ve Nüsha-i Âlem* örnekler arasında sayılabilir.

Osmanlı Devleti'nin siyasi yapısıyla birlikte, ilim ve kültür hayatı da Bursa'da şekillenmiştir. Osman Gazi'den sonraki beş padişah dönemini kapsayan zamanda, sosyal yapıya ve kısmen devlet politikasına, Bursa şehrinin fiziki dokusu yanında, kültür, sanat

ve ilim hayatına unutulmaz katkıları olan ulema ve meşayihin isimleri elbette bu bölümdekilerle sınırlı değildir. Çalışma kapsamında, bilhassa Bursa adına bir vefa borcu sayılabilecek, bu isimlerin ve eserlerinin, fiili ve fikri hizmetlerinin yeniden hatırlanması, kentin belleğinde edindikleri yer açısından yadsınamaz. Bizatihi mimaride rol oynamasalar da kent kültüründe esaslı bir yere sahip olmaları tabiidir.

DEĞERLENDİRME

1. Bursa'da Osmanlı'nın Kent Modelini Oluşturan Sosyal Faktörler

Kent bir medeniyet kurgusu olarak, kimlik inşasında çok temelli bir role sahiptir. Bu rol belirli süreç ve istikametlerle göze çarpar. Bu da kent olgusunu belirli bir sosyolojik ve tarihsel arka plan çerçevesinde konumlandırır. Bursa, Osmanlı-Türk kenti için bir model olarak, tarihi öneme sahip bir kenttir. Bursa'nın kent dokusunun oluşumunda rol oynayan dinamiklerin incelenmesi, bir kent olarak Bursa'nın tarihine ışık tutmakla birlikte Osmanlı-Türk kenti kavramının tarihsel ve teorik çerçevesine dair bir bakış sunmak bakımından da önemlidir. Bu itibarla Bursa'da Osmanlı kent modelini oluşturan sosyal ve fiziki faktörler üzerine toparlayıcı bazı değerlendirmelerimiz şöyledir: Öncelikle mekân bilincinin oluşumu açısından bu modeli hazırlayan sosyal ve tarihi gelişmeleri özetlemek gerekiyor.

Anadolu'da, Selçuklu ve Beylikler döneminden itibaren, siyasi ve dini alanda oldukça etkili Ahi teşkilatı, Osmanlı Devleti'nin de yapı taşlarını oluşturmuştur. Devlet politikası yanında, inanç sisteminin sosyal hayata adapte edilmesi konusunda da aktif rol oynayan Ahiler, özellikle esnaf örgütlerini sadece finansal değil, ahlaki açıdan da biçimlendirmiştir. Kuruluş aşamasında, yalnızca asker ve yönetici sınıfın iskân edildiği Hisar bölgesinde, Ahi Şemseddin'in oğlu Ali Hasan'ın sarayın yakınına inşa ettirdiği zâviye, Ahilerin devlete yön verici derecede yakınlığına delil teşkil eder. Ahilerin Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, iktisadi ve askeri teşkilatlanması, halkın mânevi değerlerinin günlük yaşam ahlâkına adapte edilmesi ve Erken Osmanlı mimarisi içerisinde öne çıkan "tabhâne" geleneğinin işleyişinde bizzat rolü ve etkisi söz konusudur. Orhan Gazi'nin kardeşi Alaeddin Bey'in, yönetime geçmeyi kabul etmeyip, münzevi bir yaşam sürmeyi tercih etmesine rağmen, yine Hisar içine yaptırdığı mimari eserler ve Osmanlı Askeri sisteminin kurulmasında Orhan Gazi'ye destek olması, bürokrasinin de fütüvvet prensiplerini yaşam biçimi halinde geldiğinin göstergesidir.

Osmanlının beylik döneminden itibaren hoşgörülü ve kapsayıcı idari anlayışı, Osmanlı toplumunun demografik yapısına biçim vermiştir. Osmanlı Devletinin kendi devrindeki devletlerden farklı bir yönetim anlayışı ile kurulmuş olması, ilk payitaht

Bursa'da, Müslüman ve Gayrimüslimlerin yüzyıllarca bir arada sorunsuzca yaşamasına imkân vermiştir. Bu, bir yandan sanat tarihi bağlamında kenti biçimlendiren tahayyül ve tefekkür ufkuna dair çerçeve sunarken aynı zamanda Osmanlı'nın kültür ve medeniyet anlayışı konusunda da açıklayıcı niteliktedir. Osmanlının erken döneminde, bilhassa çalışmanın konu kapsamını da belirleyen ilk beş padişah dönemindeki medreselerin eğitim sistemi, içerikleri, kaleme alınan eserler bu zengin toplumsal yapının yanında, İslâm esas ve usullerinin entelektüel düzeyde sahiplenildiğini göstermektedir. Orhan Gazi döneminden itibaren Bursa'ya yerleştirilen farklı etnik ve dini kökene sahip gruplar, şehirde mimari düzenlerden günlük yaşam alışkanlıklarına, ekonomiyi canlı tutan zanaat dallarından mahalle ve sokakların yerleşimine ve işleyişine kadar tüm şehir karakterinde etkisini göstermiştir. Kentin çekirdeği hükmündeki "mahalle" kavramı, Osmanlı'da, merkezde cami ve cami cemaatinin bulunduğu kapalı bir yapıyı ifade etmektedir. Sakinlerinin işbirliği, aynı meslek grupları etrafında toplanan insanların güçlü üretim ilişkileri, farklı inanç ve etnik grupların komşuluklarıyla Osmanlı mahalleleri, son derece karakterize yerleşimlerdir.

2. Bursa'da Osmanlı'nın Kent Modelini Oluşturan Fiziki Faktörler

Kent bilinci sosyal ve fiziksel özellikleriyle bir aidiyet duygusu yaratır. Bu da bir bakıma sahip olunan veya ait olunan mekân duygusuna dayanır. Bir kente ilişkin bilinci geliştiren onun mekâna olarak sunduğu bellektir. Sosyal çevre, kültürden sanata, ibadetten gündelik yaşantılara belirli bir fiziksel ortamla kaynaşmış biçimde varlık kazanır. Başka bir deyişle fizik çevre sosyal hatırata dâhil ve onu biçimlendiren bir karakter taşır. Şehirlerin fiziki gelişimi tüm bu demografik alt yapıya paralel şekilde gelişir. Bursa Osmanlı'nın, Orhan Gazi'den başlayarak oluşturduğu ve yükselttiği toplum bilincini, diğer tüm Osmanlı kentlerine örnek teşkil edecek şekilde yükseltildiği ve ortaya koyduğu şehirdir.

Türk kent tipinin ayrılmaz parçası olan "rabat/pazar yeri" yine Bursa'nın imarı sırasında ilk sahiplenilen unsur olmuştur. Orhan Gazi'nin şehri şenlendirme çalışmaları kapsamında inşa ettirdiği külliyenin gelirlerini karşılamak ve ticari merkezi belirlemek amacıyla inşa ettirdiği Emir Hanı, şehrin de merkezini belirlemiştir. Ardından gelen padişahlar Emir Hanı civarına başka hanlar inşa ettirerek bölgenin ticaretini uluslararası

statüye yükseltmiştir. Pazar yerleri ve hanlar kurmak, şehir dinamiğini korumanın geleneksel tavrı haline gelmiş, Edirne gibi başka şehirlerde de uygulanmaya devam etmiştir.

Osmanlı toplumunun İslâmlaşmasında kuşkusuz etkili olan "tabhâne" geleneğinin, erken Osmanlı mimarisinin ortaya koyduğu en karakterize yapı oluşu bir rastlantı olmasa gerektir. Orhan Gazi Külliyesi'nde ilk olarak uygulanan basit biçimi, sonrasında Yeşil Külliye ve Yıldırım Külliyelerinde geliştirilmiştir. Külliyelerin inşası ile çevresinde gelişen "mahalle" yerleşimleri yine Türk-İslâm sentezine dair güçlü ögeler barındırmaktadır.

Farklı inanç, kültür ve kökenden insanların bir arada yaşadığı Osmanlı Bursa'sında, bu durum sanat ve mimariyi de etkilemiştir. Yapılarda devşirme malzemelerin kullanılmasının yanında, usta ve zanaat erbabının, din ya da ırk ayırt etmeksizin, kendi kültürüne ait bölgesel inşa ve sanat özelliklerini, Osmanlının ibadet yapılarında bile uygulayabilir olması, erken dönemde devletin, orijinal toplumsal yapıyı koruduğunun somut örneğidir.

Osmanlı Mimarisinin erken dönem eserlerinin en güzel örneklerini barındıran Bursa'da, Orta Asya'dan itibaren Türk mimari sanatında görülen karakteristik ögeler uygulanmıştır. "Türk üçgeni", "kalkan duvar" ve "Bursa Kemeri" gibi mimari elemanlar bunlar arasında belirgin bir yere sahiptir. Yine erken devirde "almaşık duvar tekniği"nin yaygın kullanımı, cephe düzenlerinde sırlı-sırsız tuğla döşemeleri ile yapılan bezemeler, geometrik ve bitkisel süslemelerin stilize formları, maddi kültüre yansıyan önemli detaylar arasındadır.

Anlaşılmaktadır ki, onları oluşturan fiziki ve sosyal faktörler etrafından gelişen şehirleri insanlar kurgulamış ve kurmuş; Bursa gibi erken dönemden itibaren kenti oluşturan temel unsurları hızla bünyesinde toplayan zengin ve donanımlı bir geleneğe sahip şehirler, sonrasında halkının "şehirli" kimliğini inşa etmişlerdir.

SONUÇ

Hemen her medeniyetin kentli kültüre sahip halkları, kırsalda yaşayanlardan benzer kıstaslarla ayrılmışlardır. Artı ürün faktörü ve çevre ile ticari ilişkileri bağlamında tanımlanan "kent" olgusu, toplumsal kademelerin en belirgin olduğu yerleşimi niteler. Sınıflar arasındaki ekonomik farklılık yerleşim düzenine yansır. İlk "kentli" tanımın ortaya çıkış, ticaret ile ilişkilidir. İlk pazar alanları kent çekirdeğinden ayrı bir yerde kurulmuş, XI. yüzyıl itibariyle burada yaşayanlar "kent-soylu" diye anılmıştır. Eski çağlarda ise bu kademe farkını mezar hediyelerinden ayırt etmek mümkündür. Antik dönemden itibaren medeniyetlerin, dini inanışlar çerçevesinde ortaya çıktığı görülür. Mezoptamya'dan Mısır'a, İndus Vadisi'inden, en eski kent oluşumunun ortaya çıktığı Çatalhöyük'e kadar, tüm kentlerin değişmez özelliği, dini amaçlarla inşa edilen anıtsal yapılar olmuştur. Yönetici sınıf ile halk arasındaki uçurum ne kadar fazla ise anıtsal mimari o ölçüde heybet kazanmıştır. Savunma yapıları olan kale ve surların, birincil amacı savunma olsa da iktidarın güç gösterisi yaptığı yapılardır.

Medeniyet tarihi kentleşme tarihi ile birlikte okunmuştur. Şehir hayatının sosyal, ekonomik, siyasi, kültürel, teknolojik, kurumsal alanlarda sağladığı fırsatlar medeniyet düzeyinin göstergesidir. Kente nispetle sakin olan köy yaşamı, toplumsal statü ve hayat tarzlarının birbirine daha yakın olduğu homojen bir toplum yapısına sahiptir. Bunun yanı sıra karmaşık bir yapıdaki kentlerde, göç gibi nedenlerle ortaya çıkan sorunlar, özellikle sınıflar arasındaki ekonomik farklılık, bir takım sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Bu farklılıktan doğabilecek sorunlar, halkın sosyal ve ticari ilişkilerini güçlendirecek bir tür yapılaşma ile belli ölçüde aşılabilmektedir.

Türklerde şehirli kültürün çok eski çağlara dayandığı bilinmektedir. Orta Asya'da şehir yaşamı, Maveraünnehir, Horasan, Dehistan, Horezm, Fergana, Çu Ovaları ve Tarım Havzası gibi bölgelerde oldukça erken devirlerde başlamıştır. Türklerin yerleşik hayata geçtikleri döneme ait bilinen en erken şehir örneği ise Orta Asya Çu Havzası'nda kurulduğu tespit edilen Ak-beşim şehridir. Yapılan arkeolojik çalışmalar sonunda burada dört kültür katı tespit edilmiştir. Bir planlamaya tabi olan Türk kentinde merkezi aristokrat ve zanaat erbabının yaşadığı "şehristan" oluşturur. İdari yapıların bulunduğu kale ve tapınak da burada yer alır. Bu bölgeyi kuşatan "rabat" bölümü, ticari faaliyetlerin yürütüldüğü yerdir. Çu havzasına Türkler daha önce gelmiş olsa da burada birlikte

yaşadıkları Soğdlar, ticari ilişkilerini güçlendirmek ve yerli/şehirli yaşama geçmek konusunda Türkler üzerinden önemli derecede etkili olmuş bir topluluktur.

İslâmiyet sonrasında Türk mimarisinde başta cami, medrese, zâviye-tekke ve kervansaray gibi kompleks yapılar ortaya çıkmıştır. Saray, çarşı, kale, sur, ev, köprü vb. yapılar Türk-İslâm şehrinin karakterini oluşturmuştur. Türbe ve kümbetler, İslâm dininin değil önceki Türk geleneklerinin etkisinde inşa edilmiştir. Osmanlının Anadolu'daki öncülü olan Selçuklularda da şehir, iç kale, asıl şehir ve dış mahallelerden oluşmuştur. Pazar yerleri kalenin dışında, merkezi bir yerde konumlanmıştır.

Osmanlının şehir kurma ve yönetme ilkeleri "sürdürebilirlik", "çok kültürlülük" ve "yerinden yönetim" olarak özetlenebilmektedir. Şehircilik faaliyetleri takip edilir bir planlamaya sahiptir. Kendine has kent yapısını oluştururken, insanlık tarihinden miras kalan birikimleri göz ardı etmeyen felsefesi Osmanlı ferasetini göstergesidir. Kültürel özellikleri yanında, İslâm hukukunu esas alan Osmanlı Devleti, fethettiği şehirlerde eski sakinlerinin can ve mal güvenliğini cizye karşılığı taahhüt altına almıştır. Erken dönemde Orhan Gazi'nin Bursa (1326) ve I. Murad'ın Edirne fethi (1361) buna en güzel örnektir.

Osmanlıların beylikten devlete adım attığı yer, 1326 yılında Orhan Gazi tarafından savaşmaksızın teslim alınan Bursa Şehri'dir. Osmanlı devletinin askeri düzeni, iskân politikası, şehir planlaması, kurumsal yapılarının karakteri ve işleyişi, eş zamanlı olarak Bursa şehrinde belirmiş ve belirlenmiştir. Bizans'tan teslim alındığından sur içine sıkışmış küçük bir kasaba olan Bursa'da, ticaret hayatı yok denecek kadar gerilemiş durumdaydı. Orhan Gazi'yi takiben I. Murad, Yıldırım Bayezid, Çelebi Sultan Mehmed ve II. Murad, şehri dört bir taraftan "külliye" yapılarıyla kuşatarak Bursa'yı mamur etmiştir. Ticaret merkezi olan hanlar güçlendirilip hareket sağlanmış, başka bölgelerden gelen ticaret kervanları için donanımlı hale getirilmiştir. Ekonominin canlı tutulması için şehirde belli meslek ve zanaat grupları için özel hanlar oluşmuştur. Bunlar arasında Geyve Hanı, Çukur Hanı, İpek Hanı, Koza Hanı, Yeni Tahıl Hanı, Fidan Hanı, Pirinç Hanı sayılabilir.

Bursa, 1326 yılındaki fethini takiben, Orhan Gazi tarafından hemen kale dışına inşa edilen Orhan Gazi Külliyesi (1339-1340), I. Murad / Hüdvendigâr Külliyesi (1363-1366), Yıldırım Bayezid Külliyesi (1391-1395), Sultan Çelebi Mehmed (Yeşil) Külliyesi (1396-1400) ve II. Murad (Muradiye) Külliyesi (1424-1426) ile dört bir yandan bu

kompleks yapı toplulukları ile kuşatılmıştır. Böylece yeni bir şehir inşa edilmiş, hem şehrin ıssız bölgeleri güvenli yerler hâline getirilerek buralara nakledilen halkın temel ihtiyaçları karşılanmıştır. İktidarı sembolize etmenin yanında sosyal amaçlara hizmet eden birimleriyle külliyeler, Türk-İslâm mimarisini tüm yönleriyle incelemeye imkân vermektedir. Çoğu zaman cami, medrese, hamam, çeşme, han imâret yapılarından oluşan Osmanlı külliyelerine zamanla dârüşşifa, muvakkithâne, sebil, türbe gibi birimlerde eklenerek gelişmiş ve genişletilmiştir. Genellikle sultanlar tarafından yaptırılan ve onların adlarını taşıyan bu manzum yapıların, Emir Sultan gibi hem siyasi hem mânevi kişiler ve çevrelerindeki öğrenciler için de inşa ettirilen örnekleri de mevcuttur.

Osmanlılarda şehirlerin çekirdeğini oluşturan "mahalleler" son derece karakteristik ve sistemli bir işleyişe sahiptir. Caminin merkezde yer aldığı bu yerleşimlerde halk birbiriyle uyum ve dayanışma içerisinde, korumacı, tutucu, tüm farklılıklara rağmen ahenkli bir gündelik yaşamı sürdürmüştür. Vakıf kültüründen beslenen örgütlenme becerisinin Türklerde en iyi temsili Osmanlı döneminde gerçekleşmiştir. Sultan külliyeleri ile şehir aksını ve halkın iskânını planlayan Osmanlı padişahları, bu yapı topluluklarının yalnızca iktidarın gücünü ortaya koymak ya da ekonomik kaygılarla değil, sosyal hizmet binaları olarak iş görmesinin takibini yapmış ve halkın önde gelenleri bu vakıf ideali çerçevesinde şehirlerinin imar ve inşasına katılmışlardır. Bursa'nın tarihi Tahtakale Mahallesi, orijinal konumu ve dokusunu yaklaşık olarak koruyan otantik bir semttir. İlk ticari faaliyetlerin yürütüldüğü mahalle, bugün hala çarşı ve pazarıyla ünlü bir bölgedir.

Kuruluş aşamasından itibaren, devlet teşkilatı, esnaf örgütlerinin oluşması ve toplumsal yapının şekillenmesinde önemli rol oynayan Ahilerin varlığı, Osmanlı mimarisinde yeni bir yapı türünü ortaya çıkarmıştır. İlk örneğinin Orhan Gazi Külliyesinde ortaya konduğu "tabhâneli/zâviyeli" yapılar, gezici kolonizatör dervişlerin ve uzun yolculuklardaki ihtiyaç sahiplerinin konaklaması için yapılmıştır. Cami ile birlikte inşa edilen sosyal amaçlı bu yapılar, "zâviyeli/tabhâneli camiler" grubunun oluşmasını netice vermiştir. Yolcuların yeme, ısınma, konaklama ihtiyaçları burada üç gün ile sınırlı olmak üzere karşılanırdı. XIV. ve XV. yüzyıllarda yaygın olarak uygulanan tabhâneli cami planı, ihtiyaç kalmaması üzerine kullanılmamaya başlanmış, Kanuni döneminden sonra tabhâne binaları ayrı yapılar olarak planlanmıştır.

Bursa Osmanlı'nın yalnızca siyasi ve ticari merkezi değil aynı zamanda kültürel dinamiklerini oluşturan çekirdek kenttir. Davud Kayseri, Emir Sultan, Molla Fenarî, Molla Hüsrev, Molla Yegân, Niyâzî-i Mısri, Mevlid'in yazarı Süleyman Çelebi gibi çok sayıda mutasavvıf, ilim adamı, edip ve tarihçi Osmanlı medeniyetini mayalayan entelektüeller Bursa'da yetişmiştir. Bu insanların Osmanlı toplumunun dinamiklerini oluşturmadaki rolü yadsınamaz. Bununla beraber halk ve devlet arasında iletişim ve arz-talep dengesinin korunmasında önemli etkileri olmuştur. Bursa ve kuruluş dönemindeki faaliyetler, Osmanlı devletinin dini, iktisadi ve askeri görüşünü en iyi şekilde ifade etmektedir. İslâmi yaşam biçiminin yaygın olmasının yanında farklı etnik ve dini kökenden toplulukların bir arada güven uyum içerisinde yaşayabildiği kozmopolit kent özelliğini de kendisinde toplayan Bursa şehri, hem dini hem siyasi hem de kültürel bir merkez olarak Osmanlı'ya 130 yıl başkentlik yapmıştır.

KAYNAKLAR

ACAR Türkan, *Anadolu Türk Mimarisinde Tabhaneli Camiler*, (Doktora Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

ACAR Türkan, "Tabhaneli Camilerin İnşa Malzemesi ve Duvar Teknikleri", *Asos Journal Akademik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 37, Aralık 2016, ss. 311-326. https://asosjournal.com/ (Erişim: 03.12.2023)

AFACAN Aydın, *Şiir ve Mitologya*, 2. Baskı, Ed. Murat Çelik, İstanbul: Everest Yayınları, 2023.

AĞAOĞULLARI Mehmet Ali, *Kent Devletinden İmparatorluğa*, 5. Baskı, Ed. Şebnem Çiler Tabakçı, İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2020.

AKTÜRE Sevgi, *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara: ODTÜ Yayınları, 1981.

AKURGAL Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, 17. Baskı, Ankara: Tübitak Yayınları, 2005.

ALANGU Tahir, *Türkiye Folkloru El Kitabı*, Ed. M. Sabri Koz, İstanbul: Yapı Kredi Yayınlar, 2020.

ALGÜL Hüseyin ve AZAMAT Nihat, "Emîr Sultan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.11, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, ss. 146-148. https://l24.im/5wDCGt (Erişim: 17.10.2023)

ALGÜL Hüseyin, "Bursa'nın Fethi ve Fatihi", *Orhan Gazi ve Dönemi*, Ed. İsmail Selimoğlu, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2011, ss. 59-69.

ALGÜL Hüseyin, "Emir Sultan ve Erguvan Faslı", *Sultan Yıldırım Bayezid Han ve Dönemi*, Ed. Saadettin Eğri, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2013, ss. 201-208.

ALGÜL Hüseyin ve KARA Mustafa, *Buhara'dan Bursa'ya Emir Sultan*, Bursa: Emin Yayınları, 2019.

ANADOL Şefik, "Agora", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Ed. Zeynep Rona ve Müren Beykan, C. I, İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 1997, ss. 28-29.

ANADOL Şefik, "Bouleterion", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Ed. Zeynep Rona ve Müren Beykan, C. I, İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 1997, ss. 277-278.

ANADOL Şefik, "Gymnasion", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Ed. Zeynep Rona ve Müren Beykan, C. II, İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 1997, ss. 736-737.

ANDERSON Sandra, CULLEN Kay ve RENKLİYILDIRIM Önder, "Power", *Students Dictionary*, İstanbul: Best Kitabevi, 2002, ss. 483.

ANGI O. Serkan, “İstanbul’un Tarihi Kimliği ile Bütünleşmiş Uygarlıkların Anıtsal Yapılarında Kullanılan Yöresel Bir Taş: “İstanbul Taşı (Bakırköy Küfeki Taşı)”, *Mavi Gezegen,* S. 26, 2019, ss. 65-70.

ARMAĞAN Mustafa, *Bursa Şehrengizi,* İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.

ASLANAPA Oktay, “İznik’te Sultan Orhan İmâret Camii Kazısı ”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yıllığı 1964-1965, S.1, ss. 16-38. https://l24.im/MApoZr

ASLANAPA Oktay, *Türk Sanatı*, 2. Basım, Remzi Kitabevi, 1989.

ÂŞIK PAŞAZADE, *Osmanoğullarının Tarihi*, Hazırlayanlar: Kemal Yavuz ve M. A. Yekta Saraç, İstanbul: Koç Kültür Sanat, 2003.

AYVERDİ Ekrem Hakkı, YÜKSEL İ. Aydın, *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi,* İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1976.

BAĞBANCI Bilal ve KÖPRÜLÜ BAĞBANCI Özlem, “Bursa İnebey Medresesi ve Mektebi”, *Bursa’nın Tarihi Mahalleleri I,* Editörler: Neslihan Dostoğlu, Yusuf Oğuzoğlu ve Aziz Elbas, Bursa Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, 2011, ss. 110-115.

BALTAŞ Şöhret, GÖKALP Evrim, “İktidar”, *Türkçe Sözlük*, Ed. Kemal Bek, İstanbul: Bordo Siyah Yayınları, 2006, ss. 361.

BARTHOLD Wilhelm ve KÖPRÜLÜ Mehmet Fuad, *İslâm Medeniyeti Tarihi,* Ed. Seda Ç. Şan, Çev. Mehmet Fuad Köprülü, İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.

BAŞAR Fahameddin, “Fetih Sürecinde Bursa”, *2022 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti Tarih ve Şehir Sempozyumu*, Ed. Metin Eriş, Bursa: Bursa Büyükşehir Kitaplığı, 2022, ss. 124-137.

BAYKARA Tuncer, *XI. Yüzyıla Kadar Türk Şehri*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi: 1970. http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/07254.pdf Erişim: 10.08.2024

BAYKARA Tuncer, “Bayezid Bin Murad Beg ve Anadolu Beylikleri”, *Sultan Yıldırım Bayezid Han ve Dönemi*, Ed. Saadettin Eğri, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2013, ss. 23-31.

BAYKARA Tuncer, *Türk Kültürü*, Ed. Sebahattin Şimşir, Ömer Karabayır, İstanbul: Post Yayınları, 2021.

BAYRAKTAN Mehmet, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2014.

BAYRAKDAR Mehmet, “Dâvûd-i Kayserî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.9, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, ss. 32-35. https://İslâmansiklopedisi.org adresinden yararlanılmıştır. (Erişim: 02.02.2024)

BAYKARA Tuncer, *Türkler ve Şehirleri*, İstanbul: Post Yayınları, 2023.

BAYRAMOĞLU ALADA Adalet, *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, İstanbul: Sümer Kitabevi, 2008.

BEKTAŞ Cengiz, *Türk Evi*, 11. Baskı, Ed. Hilal Aydos, İstanbul: Yem Yayınları, 2022.

BEŞBAŞ Nermin, DENİZLİ Hikmet, "*Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler III*" Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1983.

https://cdn.vgm.gov.tr/yayin/dergi/muhtelif/turkiyede-vakif-abideleri-ve-eski-eserler-3.pdf (Erişim: 07.10.2023)

BOYACIOĞLU Nihal Petek, "Bir Eski Yunan Örgütlenmesi: Polis", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, S. 67, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014, ss. 136-157.

BOZ Murat, *XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu Kentleri ve Kentliler* (Yüksek Lisans Tezi), Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

BRAUDEL Fernand, *Uygarlıkların Grameri*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi, 2. Baskı, 2001.

BRIDGE Nicole, *Mimarlık 101*, 7. Baskı, Ed. Levent Çeviker, çev. Funda Sezer, Ankara: Sel Yayıncılık, 2021.

BULUT Nihat, "Siyasal İktidar Tipleri ve Bir Siyasal Tipi Olarak (Modern) Devlet", 2016, ss. 1-9. https://l24.im/OnUF7Gm (Erişim: 15.02.2024)

CAN Alper, Güney Bıthynia'da *Bir Kent: Prusa Ad Olympum,* (Doktora Tezi), Bursa: Bursa Uludağ Üniversite'si Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.

CAN Mücella, "İktidarın Kaynağı, Araçları ve Yozlaştırıcı Etkisi", *Kaygı Dergisi,* C. 20, S. 1, Bursa: B.U.Ü. Yayınları, 2021, ss. 212-238.

CAN Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı,* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

CANSEVER Turgut, *İslâm'da Şehir ve Mimari*. Ed. Mustafa Armağan, İstanbul: İz Yayınları, 1997.

CANSEVER Turgut, *Kubbeyi Yere Koymamak*, 3. Baskı, Ed. Seval Akbıyık, İstanbul: Timaş Yayınları, 2007.

CANSEVER Turgut, *Osmanlı Şehri,* Ed. Emine Eroğlu, 2. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

CHARLES Freeman, Mısır, *Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı, Ankara: Dost Yayınları, 2003.

CHILDE Gordon, *Tarihte Neler Oldu*, çev. Mete Tunçay ve Alâeddin Şener, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1998.

CEZAR Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1977.

ÇİFTÇİ Cafer, "Bursa'nın Ekonomik Gelişimi", *2022 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti Tarih ve Şehir Sempozyumu*, Ed. Metin Eriş, Bursa: Bursa Büyükşehir Kitaplığı, 2022, ss. 262-285.

ÇETİN Atilla, "Hüdâvendigâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul: TDV Yayınları, 1998, ss: 285. https://islamansiklopedisi.org.tr/hudavendigar--hukumdar (Erişim: 18.10.2023)

ÇETİNTAŞ Sedat, "*Yeşil Cami ve Benzerleri Cami Değildir*", İstanbul: Maarif Basımevi, 1958.

ÇOBANOĞLU Ahmet Vefa, "Külliye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara: TDV Yayınları, 2002, ss. 542-544. https://İslâmansiklopedisi.org.tr/kulliye (Erişim: 11.09.2023)

ÇORUHLU Yaşar, *Türk İslâm Sanatının ABC'si*, Ed. Berna Kılıçer, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000.

DİNÇER H. Yüksel, "Şehir ve Kent Sözcükleri Üzerine Bir İnceleme", *Hüseyin Kaplan'a Armağan/Kent ve Planlama*, Ed. İclal Dinçer ve Zeynep Enlil, İstanbul: Yem Yayınları, 2020: 1-22.

EĞRİ Sadettin, "Hüner Ehlinin Padişahı ve İlk Osmanlı Şair Sultanı II. Murad", *Sultan İkinci Murad ve Dönemi*, Ed. İsmail Yaşayanlar, Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2015, ss. 347-359.

ERGENÇ Özer, "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları IV*, Ed. Halil İnalcık, Nejat Göyünç, Heath W. Lowry, İstanbul: 1984: Enderun Kitabevi, ss. 69-78.

ERGENÇ Özer, "Ahî Loncalarının Bursa'nın Kent Dokusuna Etkisi", *Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi Sempozyum Kitabı*, 2. Baskı, Ed. Cafer Çiftçi, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2008, ss. 99-106.

ERGİN Osman, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939.

ERHAN M. Safiyüddin, "Şihabüddin Lâla Şahin Paşa Hayatı, Vakıfları ve Külliyesi", *Sultan I. Murad Hudâvendigâr ve Dönemi*, Ed. İsmail Selimoğlu, Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2012, ss. 196-231.

ERİŞKEN Ramazan, *Eski Mısır'da Başkentler*, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

EYİCE Semavi, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi: Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 23, S. 1-2, 1963, ss. 3-80. https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuifm/issue/881/9774 (Erişim: 04.11.2023)

EYİCE Semavi, "Alâeddin Bey Camii" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, ss. 323-324. https://İslâmansiklopedisi.org.tr/alaeddin-bey-camii (Erişim: 14.11.2023)

EYİCE Semavi, "Hudâvendigâr Külliyesi" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.18, İstanbul: TDV Yayınları, 1998, ss. 290-295. https://l24.im/f2tIqbV (Erişim:14.11.2023)

GIBB Elias John Wilkinson, *Osmanlı Şiir Tarihi I-II*, Çev. Ali Çavuşoğlu, Ankara: Akçağ Yayınları, 2000.

GÖKSOY, İ. H. (2002) *"İbn-i Battûta'ya Göre Güney Doğu Asya Ülkeleri"* Dini Araştırmalar Dergisi. C: 4. Sayı:12 s: 49-70 dergipark.org.tr (Erişim: 03.10.2023)

GÖZLÜ Ahmet, "Antik Yunan'da Polis Öncesi Bir Sosyo-Ekonomik Formasyon: Oikos", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.60, Erzurum: 2018, ss.269-279.

GÜLGEN Hicabi, "Orhan Gazi Mimari Eserlerinin Tahlili", *Orhan Gazi ve Dönemi*, Ed. İsmail Selimoğlu, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2011, ss. 514-532.

GÜMÜŞÇÜ Osman, *Türk İskan Sistemi*, Ed. Nihal Metin, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2019.

GÜNAYDIN Nurşen ve KAPLANOĞLU Raif, *Seyahatnamelerde Bursa,* Bursa: Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, 2000.

GÜNEŞ Ahmet, "İznik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.23, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, ss. 545-547. https://islamansiklopedisi.org.tr/iznik (Erişim:10.08.2024)

GRABAR Oleg, *İslâm Sanatının Oluşumu*, Çev. Nuran Yavuz, İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.

HIZLI Mefail, "Molla Fenârî ve Medresesi", *Sultan Yıldırım Bayezid Han ve Dönemi*, Ed. Sadettin Eğri, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2013, ss. 381-392.

HILLENBRAND Robert, *İslâm Sanatı ve Mimarlığı,* Çev. Çiğdem Kafescioğlu İstanbul: Homer Kitabevi ve Yayıncılık, 2005.

HUOT Jean-Luis, THALMANN Jean Paul, VALBELLE Dominique, *Kentlerin Doğuşu*, Çev. Ali Bektaş Girgin, Ankara: İmge Kitabevi, 2000.

İBN HALDUN, *Mukaddime*, 6. Baskı, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009.

İPŞİRLİ Mehmet, "İstanbul'da İlim ve Kültür Hayatı (15-16. Asırlar)", *Uluslararası Osmanlı İstanbulu Srmpozyumu I*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 29 Mayıs-1 Haziran 2013, ss. 371-382. https://l24.im/qVbiHh (Erişim: 18.04.2023)

İPŞİRLİ Mehmet, "Yıldırım Bayezid Devri Uleması ve İlim Hayatı", *Sultan Yıldırım Bayezid Han ve Dönemi*, Ed. Sadettin Eğri, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2013, ss. 191-200.

İPŞİRLİ Mehmet, "Fetret ve Çelebi Mehmed Devirlerinde Ulema ve İlim Hayatı", *Sultan Mehmed Çelebi ve Dönemi*, Ed. Fulya Düvenci Karakoç, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2014, ss. 233-241.

İNALCIK Halil, "Kanunnâme", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.24, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, ss. 333-337. https://l24.im/3Z4hLWm (Erişim: 04.01.2024)

İNALCIK Halil, "Osmanlı Kuruluş Dönemine Ait Yeni Bilgiler", *Payitaht Bursa'da Kültür ve Sanat Sempozyumu*, Ed. Cafer ÇİFTÇİ, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2006.

İNALCIK Halil, "Timar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul: TDV Yayınları, 2012, ss. 168-173. https://İslâmansiklopedisi.org.tr/timar (Erişim: 03.11.2023)

İNALCIK Halil, "Sultan Yıldırım Bayezid I", *Sultan Yıldırım Bayezid Han ve Dönemi*, Ed. Saadettin Eğri, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2013, ss. 13-21.

İNALCIK Halil, *Halil İnalcık'ın Bursa Araştırmaları*, Ed. Yusuf Oğuzoğlu, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, 2016.

KADRİ Abdulkadir, *Bursa Tarihi Kılavuzu*, Ed. Mehmet Fatih Birgül ve Levent Ali Çanaklı, Bursa: Bursa İl Özel İdaresi, 2008.

KALLEK Cengiz, "Ticaret", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.41, İstanbul: TDV Yayınları, 2012, ss. 144-147. https://İslâmansiklopedisi.org.tr/ticaret (Erişim: 06.05.2023)

KANDES Vasileios I., *Kuruluşundan XIX. Yüzyıl Sonuna Kadar Bursa*, Ed. Tansel Selahattin O., Çev. İbrahim Kelağa Ahmet, 2. Baskı, Bursa: Gaye Kitabevi, 2008.

KAPLANOĞLU Raif, Payitaht Bursa'da Gayrimüslimler, *Payitaht Bursa'da Kültür ve Sanat Sempozyum Kitabı,* Ed. Cafer Çiftçi, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2006, ss. 163-182.

KARA Mustafa, "Orhan Gazi Dönemi'nin Gönül Sultanları", *Orhan Gazi ve Dönemi*, Ed. İsmail Selimoğlu, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2011, ss. 24-37.

KARADUMAN Göknur, "Sancak (Liva) Kanunnameleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.3, S. 6, 2005, ss. 527-538.

KARATAŞ Ali İhsan, "Orhan Gazi Döneminde Gayrimüslimler", *Orhan Gazi ve Dönemi*, Ed. İsmail Selimoğlu, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2011, ss. 70-87.

KOYUNCU Ayhan, "İslâm'da Mekân Algısı ve Yaşanan Değişimler" *Kent, Mekân ve Toplum*, Ed. Mehmet Karakuş, İstanbul: Tezkire Yayınları, 2019, ss. 89-110.

KIRAY Mübeccel B., *Kentleşme Yazıları*, Ankara: Bağlam Yayınları, 2007.

KIENITZ Friedrich Karl, *Sultanların Şehirleri*, çev. M. Haydar Cümbüş, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 20114.

KUBAN Doğan, "Kent Tarihi Yazmak Üzerine", *Kent Tarihçiliği Sempozyum Kitabı*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 5-6 Mart 1994, ss. 39-45.

KUBAN Doğan, *Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler*, 2. Baskı, Ed. Nezih Başgelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995.

KUCUR Sadi S., ve ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, "Selçuklular" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 36. İstanbul: TDV Yayınları, 2009, ss. 371-375/384-385. https://l24.im/Gx1Fn (Erişim: 14.11.2023)

KUTLUEL İlhan, "Medeniyet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.28, Ankara: TDV Yayınları, 2003, ss. 298-301. https://İslâmansiklopedisi.org.tr/medeniyet

(Erişim: 14.02.2024)

KÜÇÜKAŞCI Mustafa Sabri ve YEL Ali Murat, "Mahalle", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.27, Ankara: TDV Yayınları, 2003, ss. 323-326.

https://İslâmansiklopedisi.org.tr/mahalle (Erişim: 19.11.2023)

KÜÇÜKAŞCI Mustafa Sabri, "Şehir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, ss. 441-446. https://İslâmansiklopedisi.org.tr/sehir

(Erişim: 12.04.2023)

KOZİKOĞLU N., "Ziggurat", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Ed. Zeynep Rona ve Müren Beykan, C. III, İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 1997, ss. 1966.

KÖPRÜLÜ Mehmet Fuad, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 4. Baskı, Ed. Hasan Aksakal, İstanbul: Alfa Yayınları, 2019.

LEICK Gwendolyn, *Kentin Mucidi Mezopotamya*, Çev. Ekin Duru, Ed. Sinan Köseoğlu, İstanbul: Sel Yayınları, 2019.

MAYDAER Saadet, "Orhan Gazi Döneminde Hisar", *Orhan Gazi ve Dönemi*, Ed. İsmail Selimoğlu, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2011, ss. 88-120.

MERMUTLU Bedri, "Şehrin Toplumsal Hayatında Bursa Ulucamii'nin Yeri", *Bursa'nın Kalbi Ulucami*, Ed. Mustafa Kara ve Bilal Kemikli, Bursa Özel İl İdaresi, 2013, ss. 41-64.

METİN Tülay, "Anadolu'da İlk Türk Fetihleri ve Bursa Bölgesi", *2022 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti Tarih ve Şehir Sempozyumu*, Ed. Metin Eriş, Bursa: Bursa Büyük Şehir Belediyesi Kitaplığı, 2022, ss. 42-48.

MUMFORD Lewis, *Tarih Boyunca Kent*, Ed. Cemal Yardımcı, çev. Gürol Koca ve Tamer Tosun, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007.

NAİBOĞLU Nihan, *Anadolu Kent Modelinin Yayılımı*, Ed. Özgür Yılmaz, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 2018.

OĞUZOĞLU Yusuf, "Orhan Bey Döneminde (1324-1362) Bursa Şehrinde Görülen Değişiklikler", XII. Türk Tarih Kongresi, CII, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 12-16 Eylül 1994, ss. 615-620.

OĞUZOĞLU Yusuf, "Uludağ'ın Eteklerini Süsleyen Bursa Mahalleleri, *Bursa'nın Tarihi Mahalleleri I,* Editörler: Neslihan Dostoğlu, Yusuf Oğuzoğlu ve Aziz Elbas, Bursa Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, 2011, ss. 14-15.

ORTAYLI İlber, "Osmanlı İmparatorluğu Kuruluş Dönemi" Elektronik ortamda yayınlanmış konferans kaydı, Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Mezun Öğrenciler ve Kariyer Merkezi Koordinatörlüğü, Bilecik Belediyesi Şeyh Edebali Kültür ve Kongre Merkezi, 3 Mayıs 2019. https://l24.im/38XSmNi (Erişim: 10.12.2023)

ÖCALAN Hasan Basri, *Evliya Çelebi Seyahatnâmeye Göre Ruhaniyetli Şehir Bursa*, Bursa Özel İl İdaresi, 2008.

ÖGEL Bahattin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.1, 4. Baskı, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

ÖZCAN Abdulkadir, "Alâeddin Bey", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, ss. 320. https://l24.im/wx6QeO (Erişim: 17.07.2023)

ÖZCAN Abdulkadir, "Lala Şâhin Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.27, Ankara: TDV Yayınları, 2003, ss. 77-78. https://l24.im/R0Iewb (03.06.2023)

ÖZCAN Koray, “Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Modelleri”, İtü Dergisi/A, C. 6, S. 1, Mart 2007, ss. 3-15.

(https://www.researchgate.net/publication/328572164)

PARS Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1985.

PAY Salih, *Kuruluşundan Günümüze Yeşil Külliye,* Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2. Baskı, 2010.

PIRENNE Henry, *Ortaçağ Kentleri*, Çev. Şadan Karadeniz, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

RITTERSBERGER TILIÇ Helga, “Kavram Olarak Kent Sosyolojisi”, *Kent Sosyolojisi,* Ed. Fatime Güneş, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir: 2019, ss. 3-17.

ROUX Jean-Paul, *Türklerin Tarihi*, 9. Baskı, Çev: Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2013.

SAKAOĞLU Necdet, *Bu Mülkün Sultanları*, 20. Baskı, Ed. Serdar Benli, İstanbul: Oğlak Yayınları, 2014.

SAM Neslihan, *Kent Toplum Kültür,* Ed. Çetin Serdar, Bursa: Ezgi Kitabevi, 2018.

SEYHAN Ertuğrul, “Bursa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi,* C. 6, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, ss. 450-451. https://l24.im/wTHgcve (24.04.2023)

SEVİM Sezai, “Tahtakale Semti”, *Bursa’nın Tarihi Mahalleleri I,* Editörler: Neslihan Dostoğlu, Yusuf Oğuzoğlu ve Aziz Elbas, Bursa Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, 2011, ss. 26-34.

SÖYLEMEZ Mehmet Mahfuz, *İslâm Şehirleri Üzerine Makaleler*, Ed. Salih Karslıoğlu ve Yasir Ahıskalı, Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları: 2010.

SÜMER Faruk, *Eski Türklerde Şehircilik*, 4. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.

TANCÎ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, Ed. A. Sait Aykul, C.1 İstanbul: Yapı Karedi Yayınları. 2000.

TANPINAR Ahmet Hamdi, *Beş Şehir*, 28. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.

TANMAN M. Baha, “Emîr Sultan Külliyesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.11, İstanbul: TDV yayınları, 1995, ss. 148-151. https://l24.im/6XMJ (Erişim: 13.09.2023)

TANMAN M. Baha, ULUDAĞ Süleyman, “Hankah”, *TDV İslâm Ansiklopedisi,* C.16, İstanbul: TDV yayınları, 1997, ss. 42-46. https://islamansiklopedisi.org.tr/hankah (Erişim: 10.08.2024)

TANYELİ Uğur, *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Değişimi 11. 15. Yüzyıllar,* Ed. Emin Osmanoğlu, Ankara: İdeal Kent Yayınları, 2021.

TOPRAK Zafer, “Dünle Bugünü Örtüştüren Tarihçilik”, *Kent Tarihçiliği Sempozyumu*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, ss. 3-7.

TUNA Osman Nedim, "Kelimeler Arasında", *Türk Dili Dergisi*, Sayı.117, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1961, ss.642-644.

UĞUR Yunus, "Osmanlı Kentleri ve Kentleşme", *Kent Sosyolojisi*, Ed. Fatime Güneş, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir: 2019, ss. 165-183.

ULUDAĞ Süleyman, "Davud-i Kayserî (öl. 751/1350)" *Orhan Gazi ve Dönemi*, Ed. İsmail Selimoğlu, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2011, ss. 13-17.

VERNANT Jean Pierre, NAQUET Pierre Vidal, *Eski Yunan'da Mit ve Tragedya*, çev. Sevgi Tamgüç ve Reşat Fuat Çam, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012.

YAHYAGİL Mehmet Y., "Kentlerin Kültürün Gelişmesindeki Etkileri", *Journal of Economy, Culture and Society*, S. 25, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyoloji ve Metodoloji Araştırmaları Merkezi, 1998, ss. 105-120. https://l24.im/RboVN (Erişim: 10.03.2024).

YAVAŞ Doğan, "Orhan Gazi Külliyesi" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul: TDV yayınları, 2007, ss. 387-389. https://l24.im/galbI (Erişim: 23.08.2023)

YAVAŞ Doğan, "Tahtakale, Maksem, Nalbantoğlu, İbrahimpaşa, Alipaşa, Hocaalizade Mahallelerinde Hamamlar", *Bursa'nın Tarihi Mahalleleri I*, Editörler: Neslihan Dostoğlu, Yusuf Oğuzoğlu ve Aziz Elbas, Bursa Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, 2011, ss. 94-99.

YAVAŞ Doğan, "Orhan Gazi Dönemi Bursa Eserleri", *Orhan Gazi ve Dönemi*, Ed. İsmail Selimoğlu, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2011, ss. 498-513.

YAVAŞ Doğan, "Bursa Ulucami" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.42, İstanbul: TDV yayınları, 2012, ss. 88-89. https://l24.im/kO8 (Erişim: 21.08.2023)

YAVAŞ Doğan, "Yeşilcami Külliyesi" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.43, İstanbul: TDV yayınları, 2013, ss. 492-495. https://l24.im/9uSjAe (21.08.2023)

YAVAŞ Doğan, "Yıldırım Bayezid Dönemi Bursa Eserleri", *Sultan Yıldırım Bayezid Han ve Dönemi*, Ed. Saadettin Eğri, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2013, ss. 423-446.

YAVAŞ Doğan, "Yıldırım Külliyesi" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.43, İstanbul: TDV yayınları, 2013, ss. 532-534. https://l24.im/pP6T (17.07.2023)

YAVAŞ Doğan, "Muradiye Külliyesi" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.31, Ankara: TDV yayınları, 2020, ss. 196-198.

YAVAŞ Doğan, *Sultan II. Abdülhamid Han Arşivinden Dönemin ve Günümüz Bursa'sı: Sivil Mimari Fotoğraf Sergisi Kataloğu*, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları. 2022.

YAVUZ Kemal, "Mevlid'in Türkçe Kaynakları Şerhleri ve Mevlid Metni Üzerine", *Süleyman Çelebi ve Mevlid*, Ed. Mustafa Kara ve Bilal Kemikli, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2008, ss. 61-86.

YEDİYILDIZ Bahaeddin, "Vakıf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.42, İstanbul: TDV yayınları, 2012, ss. 479-486. https://l24.im/fC84s61 (17.07.2023)

YEDİYILDIZ M. Asım, "Ekonominin Merkezi Olarak Emir Hanı ve Bursa Esnafı", *Orhan Gazi ve Dönemi*, Ed. İsmail Selimoğlu, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2011, ss. 409-415.

YEDİYILDIZ M. Asım, "Ulucami'nin Tarihçesi", *Bursa'nın Kalbi Ulucami*, Ed. Mustafa Kara ve Bilal Kemikli, Bursa Özel İl İdaresi, 2013, ss. 27-40.

YEDİYILDIZ M. Asım, "Yıldırım Külliyesi (İmareti)", *Sultan Yıldırım Bayezid Han ve Dönemi*, Ed. Saadettin Eğri, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2013, ss. 367-379.

YEDİYILDIZ Asım, "Yıldırım Külliyesinin Fizikî Durumu", Bursa Şehrinin Gelişmesi ve Kentsel Planlama Kültürü, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2019: 43-52.

YİĞİT İsmail, "Ribât", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.35, İstanbul: TDV yayınları, 2008, ss. 35-39. https://l24.im/mK3LyES (Erişim: 11.04.2023)

YENAL Engin, *Osmanlı Mimarlığı Erken Döneminde Bursa'da Yapıların Oluşumu*, Ed. İsmail Cengiz, Bursa Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, 2012.

YENAL Engin, *Osmanlı (Baş) Kenti Bursa*, Ed. İsmail Cengiz, Bursa Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, 2012.

WYCHERLEY Richard Ernest, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, 3. Baskı, Çev. Nur Nirven ve Nezih Başgelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1993.